

ЗМІСТ.

НАШ АЛЬБОМ: Поезії Христї Алчевської, І. Франка, Невідомого, С. Яричевського I, 4, 12, 102	
З ЧУЖИХ ПОЕТІВ: Й. В. Гете, Новий Амадіс 118	
З ПАПЕРІВ ШЕВЧЕНКА. Передмова до другого видання Кобзаря.....	2
ІВАН ФРАНКО: Терен у нозі (кінець)	6
МИКОЛА САДОВСЬКИЙ: Спомини з російсько-ту- рецької війни 1877—1878 року (кінець).....	13
ГНАТ ХОТКЕВИЧ: Лихо- літте (кінець)	28
МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ: Становище польських і великоруських соціалі- стичних партій до укра- їнського питання (далі)	43
ЖУК: Мені казали: „Ще молодий“	62
ІВ. ФРАНКО: Стара Русь IV	66
ПЕТКО ТОДОРОВ: Гу- сярева мати	80
П. ЩЕГОЛЕВ: Семен О- лійничук	84
ТАН: Нариси з чукотсько- го життя. II. Хто пер- ший пролив кров на землі	103
ВОЛОДИМИР ГНАТЮК: Польська правда і ру- ська ненаситність	119
ЕДГАР ВАЛЕС: Суд чо- тирьох (далі)	130
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: З бїжучої хвилі.....	145
МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ: Із австрійської України	150
Бібліографія	162
Книжки надіслані до ре- дакції	166
Оголошення	168

Редакційний комітет:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ДР. ІВАН ФРАНКО.

1906.

РІЧНИК ІХ.

ТОМ XXXVI.

КНИЖКА Х.

ЗА ЖОВТЕНЬ.

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЗМІСТ.

НАШ АЛЬБОМ: Поезії Христї Алчевської, І. Франка, Невідомого, С. Яричевського 1, 4, 12, 102
З ЧУЖИХ ПОЕТІВ: Й. В. Гете, Новий Амадіс 118
З ПАПЕРІВ ШЕВЧЕНКА. Передмова до другого видання Кобзаря..... 2
ІВАН ФРАНКО: Терен у нозі (кінець) 6
МИКОЛА САДОВСЬКИЙ: Спомини з російсько-ту- рецької війни 1877—1878 року (кінець)..... 13
ГНАТ ХОТКЕВИЧ: Лихо- ліття (кінець) 28
МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ: Становище польських і великоруських соціалі- стичних партій до укра- їнського питання (далі) 43
ЖУК: Мені казали: „Ще молодий“ 62
ІВ. ФРАНКО: Стара Русь IV 66
ПЕТКО ТОДОРОВ: Гу- слярева мати 80
П. ЩЕГОЛЕВ: Семен О- лійничук 84
ТАН: Нариси з чукотсько- го життя. II. Хто пер- ший пролив кров на землі 103
ВОЛОДИМИР ГНАТЮК: Польська правда і ру- ська ненаситність 119
ЕДГАР ВАЛЕС: Суд чо- тирьох (далі) 130
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: З біжучої хвилі 145
МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ: Із австрійської України 150
Бібліографія 162
Книжки надіслані до ре- дакції 166
Оголошення 168

Редакційний комітет:
ВОЛОДИМИР ГНАТЮК
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
ДР. ІВАН ФРАНКО.

1906.

РІЧНИК ІХ. ТОМ XXXVI.
КНИЖКА Х. ЗА ЖОВТЕНЬ.

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ (Львів,
ул. Чарнецького 26) видала доси отсі книжки:

У другій серії вийшли:

1. М. Грушевський. Б. Хмельницький	0-30	Кор.
2. Курцій Руф. Фільотас	0-20	"
3. В. Наумович. Величина звідиного сьвіта	0-15	"
4. Панас Мирний. Лова	0-06	"
5. І. Пулюй. Непропаща сила	0-20	"
6. М. Грушевський. Бех-Аль-Джугур	0-10	"
7. І. Раковський. Вік нашої землі	0-10	"
8. А. Чехов. Каштанка	0-15	"
9. М. Драгоманів. Мик. Ів. Костомарів	0-15	"
10. Е. Золя. Напад на млин	0-20	"
11. І. Пулюй. Нові і перемінні звізди	0-15	"
12. Г. Квітка. Маруся	0-50	"
13. М. Левицький. Умова для селян. спілка	0-20	"
14. П. Куліш. Ориси	0-06	"
15. М. Кистяковська. Іван Гус	0-20	"
16. О. Стороженко. Оповідання. I	0-20	"
17. В. Барвінський. Досліди з поля статистики	0-20	"
18. В. Короленко. Ліс шумить	0-20	"
19. І. Франко. Шевченко в польській рев. легенді	0-40	"
20. В. Гіґо. Кльод Іе	0-25	"
21. Е. Еґан. Руські селяни на Угорщині	0-25	"
22. П. Мирний. Лихий попутав	0-40	"
23. А. Д. Уайт. Розвій географічних поглядів	0-30	"
24. Ів. Франко. Украдене щасте	0-50	"
25. С. Ефремов. Національне питання в Норвегії	0-30	"
26. П. Ніщинський. Гомерова Іліада (1 пісня)	0-30	"
27. М. Драгоманів. Два учителі	0-40	"
28. Е. Золя. Повінь	0-30	"
29. С. Томашівський. Київська козаччина 1855 р.	0-10	"
30. П. Ніщинський. Гомерова Іліада (2 пісня)	0-35	"
31. Т. Масарик. Ідеали гуманности	0-35	"
32. Люклян. Юпітер у клопотах	0-30	"
33. М. Костомарів. Нисьмо до ред. „Колокола“	0-20	"
34. М. Гоголь. Вій...	0-40	"
35. І. Раковський. Вулкани	0-20	"
36. Г. Фльобер. Іродіяда	0-30	"
37. О. Терлецький. Москвофіли й народовці	0-30	"
38—39. І. Тургенєв. Ася	0-40	"
40. Л. Ворониковський. Маруся	0-25	"
41—42. Данте Алліґері. Пезло, пісня I—X	0-40	"
43—45. В. Олехнович. Раси Європи	0-70	"
46—48. Л. Толстой. Крайцерова соната	0-95	"
49—50. О. Бодянський. Українські казки	0-55	"
51. Е. Золя. Смерть Олівія Бекайля	0-20	"
52. А. Уайт. Розвій астроном. поглядів	0-45	"
53. П. Ніщинський. Гомерова Іліада (3 пісня)	0-25	"
54. А. Міцкевич. Лист до гал. приятелів	0-45	"
55—56. Л. Толстой. Смерть Івана Іліча	0-50	"
57. В. Брайтенбах. Біологія в XIX в.	0-20	"
58—59. М. Гюркий. На дні життя	0-70	"
60—61. М. Верн. Біблія, студії	0-45	"
62—63. Г. Клейст. Маркіза О...	0-40	"
64. М. Карсєв. Філософія історії	0-20	"
65—67. Ф. Достоевський. Грач	1-50	"
68. Ш. Сеньобб. Міжнародні революційні партії	0-41	"
69—71. І. Тургенєв. Весняні води	0-90	"
72. А. Д. Уайт. Розвій поглядів на лихву	0-33	"
73—74. П. Куліш. Українські оповідання	0-50	"
75. Ф. Ляссаль. Про суть конституції	0-30	"
76—77. А. Шаміссо Петро Шлеміль	0-70	"

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК.

ВИДАЄ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА У ЛЬВОВІ.

Редакційний комітет:

Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський,
др. Іван Франко.

За редакцію відповідає: Володимир Гнатюк.

РІЧНИК ІХ. ТОМ XXXVI

У ЛЬВОВІ, 1906.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Зміст трицять шестого тому.

За жовтень, падолист, грудень 1906 р.

I. Поезії.

Наш альбом:	стор.
<i>Христя Альчевська</i> : Спомини в Яремча	1
<i>Іван Франко</i> : Причта про рівновагу, 3 нових співомовок	4, 385
<i>Невідомий</i> : Сійте більш, Гроші	12, 386—387
<i>Сильвестер Ярчевський</i> : Бурлака, 3 гірких правд, Широкий шлях	102, 211, 406
<i>Козачка</i> : Тихо, серце!	169
<i>А. Кримський</i> : Проклята смоковниця	196
<i>Тарас Шевченко</i> : Новознайдені твори	337—342
<i>П. Капсльгородський</i> : Сучасна українська мельодія	343
<i>Олекса Марітчак</i> : Славний лицар	358
<i>Петро Карманський</i> : Поезії	387
<i>Марія Юльченко-Здановська</i> :	401

З чужих поетів:

<i>Йоган В. Гете</i> : Новий Амадіс	118
<i>Ада Негрі</i> : Вибір поезій	244—246
<i>М. В. Насонова</i> : Пісня про волю	279

II. Повісти, новелі, драми.

<i>Іван Франко</i> : Терен у нозі (кінець)	6—12
<i>Гнат Хоткевич</i> : Лихолітте (кінець)	28—42
<i>Мих. Жук</i> : Мені казали: „Ще молодий“	62—65

891,7905
LIN
v. 9
no 10-12

III

	СТОР.
<i>Мих. Коцюбинський</i> : Він іде!	170—178
<i>Мих. Мочульський</i> : Кава	197—211
<i>Харковянка</i> : На роковину	234—235
<i>Ол. Галичанка</i> : Море	343—345
<i>М—а</i> : Зі споминів семінаристкн	346—355
<i>Ол. Радченко</i> : З перед року	356—358
<i>Павло Барвінський</i> : Адвокат Маренич	375—385

<i>Петко Тодоров</i> : Гусярева мати	80—83
<i>Тан</i> : Нариси з чукотського життя, II	103—118
<i>Едгар Валес</i> : Суд чотирьох . . . . . 130—144, 288—307,	428—475
<i>А. Мурицький</i> : Дві стрічі (Із життя сибірського ва- сланця)	179—195
<i>Кнут Гамсун</i> : Літературне турне	263—279
<i>Август Стріндберг</i> : Гейже до сонця!	402—406
<i>Едгар А. По</i> : Тиша	417—419

III. Література, наука, штука.

<i>Мих. Грушевський</i> : До наших читачів в Галичині	V—VIII
<i>З паперів Шевченка</i> : Передмова до другого видання Кобзаря	2—5
<i>Микола Садовський</i> : Спомини з російсько-турецької війни 1877—1878 року (кінець)	13—27
<i>Михайло Лозинський</i> : Стаповище польських і велико- руських соціалістичних партій до українського питання . . . . . 43—61,	212—233
<i>Ів. Франко</i> : Стара Русь, IV—VI . . . . . 66—79, 236—243,	359—374
<i>Володимир Гнатюк</i> : Польська правда і руська нена- світність	119—129
<i>Михайло Грушевський</i> : З біжучої хвилі 145—149, 327—330, 489—496	
<i>Михайло Лозинський</i> : З австрійської України	150—161
<i>Мирослав Гаврилів</i> : Нерви і душа . . . . . 247—262,	388—401
<i>Мих. Лозинський</i> : Против обскурантизму серед своєї суспільности	308—327
<i>Олекса Іванчук</i> : Із ниви нашого шкільництва	407—416
<i>Мих. Мочульський</i> : „Semper tunc“ Івана Франка	476—488
<i>П. Щоголев</i> : Семен Олійничук	84—102

Діскусія:

<i>С. Томашівський</i> : Як се назвати...	503—507
<i>А. Чайківський</i> : У відповідь т. критикови моєї новелі „За чужі гріхи“	507—509

IV

стор.

Наукові листки:

VIII. Сім гріхів головних, Тадія Зелінського . . . 280 - 287
IX. Дещо про сьв. Експедіта, Ів. Франка . . . 420 - 427

Бібліографія . . . . . 162 - 165, 331 - 334, 497 - 512
Книжки надіслані до редакції . . . 166 - 167, 335, 509 - 512
Оголошення 168, 336

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА.

СПОМИНИ З ЯРЕМЧА.

I.

Не плач, не плач, о руська мати: О, не залáмуј в горя рúки:
На смерть ведуть синів твоїх, Їм бúде легко й вільно там,
Але не вбога ти, — багата, — Вони вінці придбали мукн,
Ти скáрби маєш в дúшах їх! Вони не зрадили братáм!...

II.

Чи бачиш — самітня смерéка зітхає
І віги журліво свої похилила;
Отак і душа в мене тихая має
Підстрелені крила...

Чи бачиш, он хмари пливуть над горою
І сiра нудьга їх усіх оповiла.
Отак волікті ся лиш можуть журбою
Надломлені крила...

Не сiла он меві летiти над морем,
Там скелі не має, котра-б захистiла,
Не можуть вже бiльше бороти ся з горем
Підстрелені крила...

III.

Течé Джонка по камiнних;	Вся отóчена горами,
Грає прóмінь золотий	Де витає дúшок рiй;
У її сріблястих вóдах,	Тиша, де живуть русалки,
Що од неї сам не свiй;	Де в ночі луна їх спів;
Тиша пóвна, лiсова,	Лiс, де їх коханець мiсяць
Тиша любощiв і жрiй,	Колисá серпанок спів...

IV.

Шумлять смереки, питають гóри
Про край далекий, його простóри:
„Скажіть нам, любі, скажіть нам гори,
Чи не вгавáє там людське горе?“
Смутніють гори і мовлють стiха:
„Ще дóста слiз там і дóста лиха;
„Не вільно сонцю там в день заграти —
„Окрúг простóрів зелiзні грати;
„В тамтiх простóрах немає долi,
„Немає щастя, немає волi;
„Там смерть безглуздо в усiм жартує,
„Панує голод і кат лютує;
„Утiха брóдить по гóрдих дуках,
„Синi-ж нарóду конають в мúках!“

Яремче, 20 серпня, 1906 р.

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК XXXVI.

1

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

З ПАПЕРІВ ШЕВЧЕНКА.

Передмова до другого видання Кобзаря.¹⁾

Воскреснемъ ли когда отъ чужевластья моль?
 Чтобъ умный, добрый нашъ народъ
 Хотя по языку насъ не считаль за нѣмцевъ.

А. Грибодовъ.

Випускаю оце въ люде другого кобзаря свого, а шобъ не спорожніми торбами, то наділяю ёго предисловіємъ. До васъ слово мое, о братія моя украинская возлюбленная.

Великая туга осила мою душу. Чую, а иноди и читаю, ляхи дрюкуютъ, чехи, сербы, болгаре, черногоры, москали, вси дрюкуютъ, а въ насъ а ни телень, ныначе веимъ заципило! Чого се вы такъ, братія моя? Може злякалысь нашествія иноплеменныхъ журналистивъ? Не бійтесь, собака лае, а витерь несе. Вони кричатъ, чомъ мы по московскій не пишемо? А чомъ москали сами ничего не пишутъ по своему, а тилько переводять, та й то чортъ зна по якому? Натовкмачать якыхъ индивидуализмивъ то що, такъ що ажъ языкъ отерпне покы вимовишь, кричатъ о братстві, и грызуща, мовъ скажени собаки. Кричатъ о единой славянской литературы, а не хотять и заглянуть, шо робицца у Славянъ! Чи розибрали вони хочъ одну кныжку польску, чешску, сербску, або хочъ и нашу? Бо и мы таки слава Богу не нимци! Не розибрали. Чомъ? Тымъ, шо не тямлять. Наша кныжка якъ попадецца у ихъ руки, то вони ажъ репетуютъ, та хвалять же шо найпоганше, а наши патріоты хуторяны й соби за ними. Преочарователно! Въ чарахъ тыхъ ось що: жиды, шинки, свыни и пьяни бабы. Може це по ихъ утонченной натурі и справди добре, а на наши мужицьки очи то дуже погано. Воно и то правда, шо и мы сами тутъ трохи винни. Бо мы не бачимо нашего народу, такъ якъ его богъ сотворивъ; у шинку и нашъ и москаль и навить нѣмецъ вси похожи на свыню, а на (па)нищини то ще поганше. У хату прыйты до ёго, або до себе покликать по братерскій не можно, не можно — бо винъ злякаецца, та може ще й те, шо винъ пизнае дурня у жупани.

Прочиталы соби по складахъ Энеиду та потынялысь коло шинку,

¹⁾ Знайдена при зладженій Шевченком збірці поезій (див. ЛНВ. за серпень, ст. 185), досі була звісна лише у дуже недокладній формі в праці Кописького про Шевченка (II, с. 204). Друкуємо з видання «Былого» (серпень) з деякими дрібними поправками в ортографії, та доповняючи деякі скорочення. *М. Г*

та й думаютъ, шо отъ колы вже мы роспизнали своихъ мужикивъ. Э ни братыки, прочитайте вы думы, письни, послушайте, якъ воны спиваютъ, якъ воны говорятъ межъ собою, шапокъ не скидаючи, або на дружнему бенкети якъ воны згадуютъ старовину, и якъ воны плачуть, ныначе справди въ турецькій неволи або у польского магнатства кайданы волочать, то тойди и скажите, шо Энеида добра, а всетаки смиховина на московскій шталтъ.

Отакъ то, братія моя возлюбленная, шобъ знать людей, то треба пожить з ними. А шобъ ихъ списувать, то треба самому стать чоловикомъ, а не марнотрателемъ чорныла и паперу. Отойди пышитъ и дрюкуйте, и трудъ вашъ буде трудомъ честнымъ, а на москаливъ не вважайте, нехай воны соби пишуть по своему, а мы по своему, у ихъ народъ и слово, и у насъ народъ и слово. А чіе крашче, нехай судять люды. Воны здаюцца на Гоголя, шо винъ пише не по своему а по московскому, або на Вальтеръ Скота, шо й той не по своему писавъ. Гоголь вырисъ въ Нижини, а не въ Малороссіи, и своего языка не знае, а Вальтеръ Скотъ въ Эдемборгъ, а не въ Шотландіи — а може ище було шо небудь, шо воны себе одцуралысь, не знаю. А Борнцъ усе таки поэтъ народный и великій. И нашъ Сковорода такимъ бы бувъ, якби ёго не збила з плыву латынь, а потимъ московщина.

Покойный Основьяненко дуже добре прыглядив ся на народъ, та не прислухав ся до языка, бо може ёго не чувъ у колысци одъ матери, а Г. Артемовскій хоть и чувъ, такъ забувъ, бо въ паны пострыгся. Горе намъ! безуміе насъ обуяло отымъ мерзенымъ и богупротивнымъ панствомъ, нехай-би вже оти карпы — гнучко-шіенки, сутяги — ихъ богъ, за тяжкіе грихи наши, ще до зачатія во утроби матерній осудывъ киснуть и гныть въ чорнихлахъ, а то мужи мудри, учени.

Проминялы свою добру ридиу матиръ на пьяныцю непотребную, а въ придатокъ ще и „въ“ додалы.

Чому В. С. Карадж(ич), Шафар(ик) и иные не постриглись у нимци (имъ бы зручнше було), а осталысь славянами, ширими сынами матерей своихъ, и славу добрую стяжалы! Горе намъ! Но, братія, не вдавайтесь въ тугу, а молитесь богу, и работайте разумно, во имя матери нашей Украины безталанной. Аминь.

Потім у нотці:

А шобъ вы знали, шо трудъ вашъ не мимо иде і шобъ не дуже чванылась московская братія своею Ростопчиною — то отъ

вамъ Свячаная вода — написано панночкою¹⁾, та ще й хорошою, тилько не скажу якою, бо воно ще молоде, боязлыве.

А переверните пудови журналы та пошукайте, чи нема тамъ чого небудь такого як С(кот) В(альтер)! И не турбуйтеся, бо ей богу не найдете.

Седневь 1847 г. Марта 8.

ІВАН ФРАНКО.

ПРИТЧА ПРО РІВНОВАГУ.

Був собі раз цар могутний,
Мав гурток дружини путний,
І ще й настрої що минутний.
Коли доля їм щастила,
Втіхи в хату напустила, —
Край успіхом навістила,
То без суму і зневіри
Всі гуляли під гук ліри
І не знали краю й міри.
А як доля іскривить ся,
Косим оком подивить ся,
Горе втісі спротивить ся, —
О, тоді по їх звичаю
Не було кінця ні краю
Смуткови, плачу й одчаю.
Отже раз в такій годині
Дід, що просить милостині,
У царя був у гостині.
Раз прийшов, там танці, крики,
Регіт, скоки і музики,
Мов безумних дім великий.
Всі вертять ся, плещуть, скачуть,
Мов ворони в гурті крачуть,
Діда мов зовсім не бачуть.
Дід постояв остовпівий.
„Чи ви всі тут попаціли?
Розходились аж попріли!“
Дід склонивсь. „Мир сему дому!
Я прийду собі потому“.
І прийшов у дні шестому.
Бачить: всі немов отруті,
Мов терпіли-б муки люті,
Охають у дивній скрутї.
Цар сам мов прибитий ходить,
Мов на погребі заводить,
Смутки сіє, сльози родить.
Дід аж крикнув: „О на Бога!
Що тут за печаль премнога,
Що за плач? Яка тривога?“
Цар знай хлипа: „Горе, горе!
Всіх нас лихо переборє!“

Всіх залле роспуки море!“
„Що за горе?“ — дід питає,
Та ніхто гаразд не знає, —
Плачуть всі, то й він ридає.
Каже дід: „Вельможний царю,
Дам вам раду на сю чвару, —
Не цурайтесь мого дару.
Ось вам перстїнь — не коштовний,
З бронзи литий, не густовний,
Але він розради повний.
В добрій чи лихїй планетї
Завше майте на прикметї
Напис на його сигнетї“.
Царь: „Якої-ж хочеш плати?
Бо-ж не слід, щоб цар богатий
Мав від діда дар приймати“.
Дід: „Візьми, ласкавий пане!
Се тобі за скарби стане,
А менї се зовсім танє“.
Дід вклонивсь і вийшов з хати,
Цар же колись став читати
І безмірно реготати:
„Що бувало, те панєть ся,
Що не було, ще станєть ся,
А що єсть, усе минєть ся“.
„От то мудрїсть!“ — закричали,
І з царем всі реготали, —
„Ми-ж се все й без діда знали“.
Та подумавши по хвили
Разом очи всі спустили
І носами покрутили.
Царь же, як прийшла турбота,
Або радїсть і охота,
Не рвавсь мов слїпий до плота.
Лиш на дідів перстїнь гляне
Тай згада: „і зле й поганє,
Все минєть ся й знов настане“.
І де гнів був і неввага,
Пристрасть, лютїсть, дика спрага, —
Там приходить рівновага.

¹⁾ Олександрю Пєбєлівною.

ІВАН ФРАНКО.

ТЕРЕН У НОЗІ.

Оповідане з гуцульського життя.

(Докінчене.)

Всі ті звістки замість заспокоїти мене тим живійше товкли ся в моїй тямці, немов нерозв'язана жасна, загадка. Я помалу розпитував у керманичів, у рибаків, у Гуцулів із Краснолі та з Устворік, — ні, ніде не було ані сліду втопленого хлопчища, ніде не було чоловіка, який би його знав, бачив або жалував за ним. Мій перший страх перемінив ся звільна на глибокий смуток, на безмежне співчуте з тим бідним хлопчищем, якого ніхто не знав і якого стратою ніхто не журив ся. У моїй душі все пекло якесь невимовне горе при переїзді через те місце і я нарешті надумав удати ся на покуту, йти пішки до Сучави, там висповідати ся свого гріха і таким способом заспокоїти свою душу.

На лихо собі я й сим разом не мав щастя. Піп, перед яким я на сповіди признав ся до свого гріха, дуже квапив ся і очевидно не мав ані часу ані охоти випитати мене докладнійше. Коли я коротко розповів йому свою пригоду, він буркнув сердито:

— Іди, дурний Гуцуле! Ти ж на тім не маєш ніякого гріха. Говори мені достотні гріхи, а не задержуй мене такими дурницями!

Але се запевнене попа, що я в тім не маю ніякого гріха, не заспокоїло мене. Я почав собі розмірковувати, що видно вже то так Панбіг дав, що я натрафив на такого попа; видно сам Панбіг угнівав ся на мене і не навернув мене сараку на доброго сповідальника!

Оттакі гадки не покидали мене і помалу дійшли до того, що я не міг ані спати в ночі, ані не мав спокою в день і суятив ся як сновида. Я постановив собі по кількох місяцях піти ще раз до Сучави і там ще раз висповідати ся свого гріха. Сим разом натрафив я на старого, добродушного черця, що дуже терпливо вислухав моє оповідане і коли я скінчив, сказав мені:

— Синопьку, в сьому випадку ти справді дещо троха завинив, хоч і не так багато, як собі надумуєш. Моли ся Богу, а вже він дарує тобі твій гріх і віддасть тобі супокій.

Я молив ся Богу, ах, як горячо! І справді, сим разом здавало ся, що помогло. Що правда, згадки про втопленника я не міг

повбути ся ніколи, а кілька разів перепливав коло Ясенова, то вся пригода ставала мені живо перед очима і я не міг перемогти себе, щоб не вдивити ся пильно в воду, немов шукаючи якогось сліду по загубленім. Але жасно вже мені не робило ся, смуток минув ся і лише від часу до часу щось стискало моє серце мов коваль кліщами. Я оженив ся, мав діти, працював богато, і що раз тихійше та тихійше відкликала ся в моїх споминах згадка про втопленого хлопчища коло Ясенова.

Та раз вийшло таке, що я за щось посварив ся з моєю жінкою, в нїї заграла кров і я добре таки побив її. Се була крепка жінка і остра на язык, почала шарпати ся зо мною і лаяти, що слина на язык принесе. Я розсердив ся і як лусну її топірцем у голову, аж вона без тямки покотила ся на землю. І тут мене щось кольнуло в серце, я кинув геть топірець, обілляв безтямну водою, спинив кров, що чуріла з її рани. Ну, рана не була страшна, жінка незабаром прийшла до себе і бійка не пошкодила їй нічого. Адже знаєте, Гуцулка сарачі привикла до бійки, а не одна, то ще й хвалить ся перед своїми сусідками: як би мя чоловік не любив, то би мя не бив. І небіжка Марічка ніколи не догурила мені за сю бійку — таї се була одинока наша бійка за тих двацять літ, що ми прожили в купі. Але тої самої ночі, якої счинила ся у нас та бійка, ясенівський хлопчище показав ся мені у сні. Приснило ся мені, що пливу дарабою Черемошем, піді мною реве і клекаче каламутна повінь, я що сили працюю коло керми, і раптом бачу хлопчища, як він звішує голі ноги з дараби в воду, як обома руками спираєть ся на кльоца, обертаєть ся і показує мені своє невимовно сумовите лице та всміхаєть ся до мене не то сумно, не то якоеь злорадісно, а потім тихенько зховзуєть ся в воду і щезає в ній безслідно. Я пережив у сні всі ті страшні почутя, що перед тим так довго мучили мене, і пробудив ся весь облитий потом, січучи зубами. Я почав молити ся до Бога, але та молитва не йшла мені з серця і не заспокоїла мене. Я хотів заснути і заравом трівожив ся, щоб іще раз не бачити такого сну. Всю ніч я прокачав ся безсонний на постелі і кілька день по тім був такий сумний, збитий та стомлений, як із хреста знятий.

Від того часу почав той хлопчище все колись-не-колись набивати ся мені на сон. То привиджував ся мені, як сидить на краю дараби, скулений і задивлений у каламутну повінь, а иньшим разом, як своєю сніжно білою рукою показує кудись у невідому

далечинь, або як з якимось невимовним виразом усміхаєть ся до мене. І завсїди по таких снї я кілька день ходив мов утовчений у ступі, нудив ся і бривдив ся всїм довкола, лише Черешош тяг мене до себе і на дарабі вертала до мене сила й охота до житя. Те одно тїлько відчував я і воно що раз більше виростало як певність у моїй душі, що грїху за смерть того хлопця таки ще я не позбув ся, що його загублена душа таки ще не заспокоїла ся і для того набиваєть ся менї на сон. З тою думкою я носив ся більше як двацять лїт і не міг позбутися її. А коли вмерла моя жінка і зараз тої-ж ночі втопленник знов показав ся менї у снї і всміхнув ся до мене ще жаснійше, нїж уперед, то я постановив собі зараз по похоронї піти до Сучави і там ще раз висповідати ся. Знов я застав старого, добродушного черця в сповідальниці. Він вислухав моє оповіданє терпливо, подумав довго і промовив :

— Синочку, даю тобі розгрішенє, хоч їй Богу й сам не знаю за що. Не завдаю тобі нїякої покути, бо ти сам наложив на себе тяжшу покуту, нїж я міг би наложити. Іди со миром !

Та ба, в тїм власне була штука ! Я пішов, але мира таки не міг знайти. Рідше нїж уперед, але все таки від часу до часу показував ся менї у снї той хлопець коло Ясенова. Нїколи я не чув від нього ані слова, нїколи не бачив приязного виразу на його лицї. І се завсїди наводило мене на думку, що мій грїх іще не спокутуваний, що душа втопленника ще не заспокоїла ся і показуєть ся менї у снї лише тому, аби пошукувати на мнї якоїсь провини.

А коли перед двома тижнями я плив дарабою до Вижиці і минав Ясенів, то побачив знак. На тїм самім місці, де колись, сорок лїт тому хлопчище з моєї дараби зсунув ся в воду, побачив я нараз, як із брудно-жовтої повенї висунула ся сніжно-біла дитяча рука. Морозом ударило на мене, я витріщив очи, і ади, рука знов вириває з води, мов блискавка з хмари, і нїби судорожно хапає за щось — достоту так, як той, що топить ся в водї. Раз, другий, третій вихапувала ся отак і знов щезала в водї. Ще раз виривнула і вхопила ся за кінєць моєї керми. Я почув виразно, як шарпнула дуже цупко, але в найближшій хвилі зхованула ся пошалу зі слизької дошки і щєвла в водї. Я стояв мов окаменїлий. Шарпиєнє відчував я ще в самім днї моєї душі, але більше нїчого, ані жаху, ані суму. Я безтямно повертав кермою і нї про що не міг думати. Аж як ми прибули на Вижицю і я зійшов з да-

раби на суху землю, почув я в собі ту певність, що се була моя остатня плавба на Черемоші, що хлопець кличе мене до себе.

тепер він показуєть ся мені що ночи в сні і все усміхаєть ся до мене жасним усміхом і не говорить ані слова і махає сніжно-білою рукою в низ за водою. І тому не можу вмерти, бо його душа ще не заспокоїла ся і тому не допускає й мою душу до спокою.

Микола замовк і важко зітхнув. І сусіди мовчали; ніхто не знав, що йому порадити. Нараз заясніло якесь сьвітло на Юровім лиці.

— Слухай, Миколо, — сказав він, — а що, як се не був ніякий достоменний хлопець?

— А то ніби по якому?

— Ніби то як се була лише якась мара, привид?

— Що ти кажеш! У яснїсїнький день! Перед лицем праведного сонця!

— Та я не кажу, щоб се був лихий дух, Господи заступи! Ні, Миколо!

— Ну, але чого-ж би його згадка так довго мучила мене?

— Га, Миколо, то чоловік ніколи не може знати, що пригоже для його душі. Тай загалом, добро і зло... Не можемо знати, коли щось робимо, чи на добро то нам, чи на зло. То ми лише свою волю знаємо: хочу зробити добре або хочу зло. Се так, се нам каже сумліне. Але що довкола нас, Миколо, про се ніколи не можемо бути певні. Не одно видаєть ся нам лихом, а воно може бути для нас великим добром. Або й навпаки...

— Се правда, Юро. Але все таки я не розумію, що то за мара могла бути, коли се не був правдивий хлопчище з тіла і кости.

— Слухай, Миколо, я оповім тобі маленьку історію, що притрапила ся мені самому, як я ще був зовсім малий. Може я мав тоді вісім, може десять літ. Одного дня — а був горячий, парний, літній день — захотіло ся мені і ще кільком сусідським хлопцям, що жили отам у версі, скупати ся в Черемоші. З нашого верха до Черемоша не близенько, але нам дітям було се байдуже. Ноги на плечі тай гай у долину! Збігли ми з кичери, збігли з другої, ось уже й ріка недалеко. Ще лише через воринє перескочити, потім невеличкий лавок, потім ще воринє, потім рів, потім півперек дороги, ще через одно воринє, зіскочити зі стрімкого бережка на

рінь, і тут тобі й чистий, шумний Черемош. Мої товариші бігли наперед, поперескакували як кози через одно й друге вориня і сьміяли ся з мене, що я лишив ся з заду. Знаєте, як то діти:

— Гаду, гаду! Дідько з заду!

А я біжу тай кричу за ними:

— Веред, веред, дідько вперед!

І так мені якось гірко, завидно зробило ся, що я зібрав усю свою силу, розігнав ся і скочив собі через ворину. Але якось попав не на добре місце, бо за воринною хтось кинув суху тернову гилячку, і я саме на неї наскочив босою ногою, і здоровенна терняка вбила ся мені в п'яту, мов кавалок гонталя.

— Ой, ой, ой! — скрикнув я зненацька від болю.

— Га, га, га! — зареготали ся мої товариші і побігли далі кричачи-пустуючи: — А ми борше! А ми борше!

Я закусив зуби, а тут мене немов пече щось, аби зрівняти ся з ними, шарпнув ся бігти їм на здогін, але не міг зробити ані двох кроків, бо почув від терна такий біль у нові, що аж мене за серце стисло мов кліщами. Я мусів зараз присісти на стежці і оглянути скалічену ногу. Терен забив ся глибоко в п'яту; шпичка відломавши ся від сухої гильки вломала ся при самій шкірі, так що нігтями не було за що вхопити, щоб витягти терна. Я мусів насамперед намазати п'яту слиною, розмягчити її і обмити, а тоді витягнув шпильку, яку на такі пригоди носив завжди при собі застромлену в пазусі сорочки, мусів нею добре роздобрати те місце в п'яті, де всадив ся терен, мусів розпорпати шкіру, поки терен не почав рухати ся і я холитаючи ним не видобув його на стільки до гори, що міг захопити його тупий кінець нігтями і витягти його з п'яти. Ну, для мене се не була ніяка дивниця, але все таки се потягло кілька минут. Тим часом мої товариші добігли вже до ріки, покидали з себе шматє і з радісним криком та вереском поскакали в чисту, неглибоку воду. Я ще сидів на стежці і довбав свою п'яту та з завистю чув їх радісні голоси, чув як вони в воді хлюськали ся та били ногами або з вівканєм оббризькували себе долонями. Та ледви я встав і пустив ся бігти до них, почув я нарав із далека якісь тривожні окрики. Хтось на дорозі, але досить далеко від купальників, кричав шо сили:

— Діти, геть із води! Діти, геть із води! Повінь надходить! Але діти в купели так були заняті своїм плюсканєм та вівканєм, що й не почули того крику. Я лечу, як тільки можу пробитою по-

гою, запинаю ся на перелазі і в поспіху беркиц до гори ногами в рівчак, зриваю ся увесь захляпаний і перескакую через рів, вибігаю на дорогу і моїм очам являєть ся страшений вид. На півхлопа заввишки котить ся буро-жовтий вал у ріці, займаючи всю рінь від берега до берега, і валить швидко як буря долів Черемошем з громовим гуркотом. Десь там у полонині нагло прорвала ся хмара, в тіснім видолинку збовдурила ся вода, несучи з собою кльоци, сьвіжо з корінем вирвані смереки та річне каміне, в гуркотом і клетотом гнала в долину. Вже була ось-ось близько, а мої товариші все ще не спостерегли, що надходить небезпека. Я кричу що сили і аж тепер вони спостерегли, позривали ся в воді і мов одубілі поставали, придивляючи ся страшному водяному валови. Та се тривало лише хвилину; в найближшій хвилині вал наскочив на них, проглинув їх як пару галушок і покотив ся з ними далі в безвісти.

— Се правда, Юро, — промовив Микола, — і могого стрика хлопець, знавш, старого Гедеменюка одинак також тоді пропав. Памятаю се добре, але...

— А погадай про той терен, Миколо! — перервав йому Юра. — Як він мене заболів і запік у самім серці! А про те коли я пізнійше роздумував над ним, то властиво він уратував мене від смерти. Як би я був разом з моїми товаришами добіг до Черемоша, то був би певно й пропав разом з ними. Так само мені видаєть ся твоя історія і твій гріх. Молодим парубком ти був п'яниця, забіяка і марнотратник. Зневажити, поганьбити або й побити безневинно чоловіка, знасилувати дівчину, се для тебе було так легко, як випити чарку горівки. Най тобі Бог відпустить гріхи твоєї молодости, але не одному ти тоді допік до живих печінок... І мені... Тямиш, як то нераз бувало?... Бог мені сьвідок, я давно простив тобі, бо пізнійше ти зробив ся таки добрим і порядним чоловіком. Але тоді, Миколо, хто бачив твої п'ятики та біятики, той поневолі мусів подумати собі: коли сей парубок так піде далі, то кепський буде його кінець: скінчить або від чийогось топірця, або на шибениці. І не було кому дати тобі стрим, Миколо, бо твій неню вже не жив, а неня була стара та податлива, а може й не знала, що ти виробляєш поза домом.

— Ну, не знала! — буркнув під носом Микола. — Де би не знала! Цілі ночі плакала, на коліна передо мною падала, по руках мене цілувала, щоб я отямив ся. Та куди мені було до ро-

азу промовити! Ой Боженьку, Боженьку! Так, так, я був ніби глухий і сліпий, як кінь, що вірвав ся з припону. Ну, ну, Юро, говори далі!

— Ну, бачиш, сам тепер видиш, що не брешу, — мовив далі розважливо Юра. — А нараз ти зробив ся зовсім иньшим чоловіком, перестав пити, перестав заходити го шинків, водити ся з панищами та опришками, перестав навіть сьміяти ся голосно — тямиш, як то ти тоді любив сьміяти ся, аж на столі чарки дзвеніли, а найсьмілійші ватаги блідли? А потім ти оженив ся і запряг ся до праці... Ані пізнати було першого Миколи. А ми Богу дякували та все гадали, що то твоя жінка так напутила тебе, бо инакше й не вміли собі пояснити того. Аж тепер бачу, Миколо, що то ми всі помиляли ся.

Микола слухав бесіди старого Юри з напруженою увагою. Десь-колись заблискувала в його очах радісна іскорка, немов якісь давно порвані нитки в його душі розмотують ся, порядкують ся на ново.

— Бачиш, Миколо, — говорив далі старий Юра по короткій мовчанці. — Оце як ти оповідав нам свій гріх, раптово набігла мені на тямку отся дитяча пригода з терном у нозі. Адже й ти так само бевтямно летів на свою загибель. А Бог не хотів тобі дати загинути. Знаєш, як то ще наші діди та батьки говорили: „Коли Бог хоче чоловіка поправити, то не мусить з неба злізати та прутом бити“. Він має в руках тисячі способів і все цьвігне чоловіка в таке місце, де в нього найбільше боляче. То він і тобі вбив такий терен у сумліне, що ти мусів почувати його шпигане весь свій вік. Скоро лиш одною ногою полівиш, щоб зійти на пагубну дорогу, ого, вже тебе той терен зашпигає, і ослабить і заглушить твою лиху силу. Розумієш тепер, що значить сей гріх, Миколо? Се не був гріх, се була ласка божа, що являла ся тобі як болюче тернове шпиганє. Се не був ніякий хлопчище, що втопив ся там коло Ясенова і якого ніхто не бачив, ніхто не знав. Твое власне сумліне вичарувало тобі ту примару, щоб дати тобі спасенного штурканця. І добрий був штурканець, Миколо, зробив свое гаразд. Ти повинен дякувати Богу за той штурканець. Се ти не бачив, як там на Черемоні втопив ся якийсь бідний, невідомий хлопчище, — се ти бачив таку осторогу для своєї душі. Дякуй Богу, Миколо, що зі своєї ласки послав тобі сей знак; що розкрив тобі очи, аби ти бачив його і прийняв у свою душу. Кождий

в нас не раз у житю бачить такі знаки божої остороги, але не кождий видить їх, не кождий відчуває в них палець божий і тому так багато людей залітає в пропасть. Не даром говорить ся про таких у євангелії: мають очи і не видять, мають вуха і не чують. А ти можеш уважати ся щасливим, що ти провидів і прочув у саму пору.

Смеркло ся. Сини занесли Миколу до хати. Він не говорив більше нічого і здавало ся, що весь потонув у глибокій задумі. Швидко заснув, а коли другого ранку сини заглянули до нього, він був уже небіжчик. Його лице роз'яснило ся і виглядало як образ спокою і задоволення. Видно й душа його перед смертю знайшла здавна пожаданий мир.

НЕВІДОМИЙ.

СІЙТЕ ВІЛЬШ

I.

Посіяли трішки — тай страшно:
 Чи зійде?... чи ще присівати?
 Та сійте-ж! — минає посуха —
 Не дурно-ж тим хмарам снувати...
 Не дурно-ж так дощиком пахне...
 Он хмара згущаєть ся чорна
 Край неба ввесь скоро обгорне...
 От блискавка блисне і грім як не трахне!
 Не дурно-ж так дощиком пахне!

Та хай би-ж ця хмара і дурно пройде,
 Нова після неї сильнійша прийде:
 Не дурно-ж по небі тим хмарам снувати...
 Не бійтесь, не бійтесь іще присівати!

II.

Ой, як мало, як мало проснулось!
 Хай би море скорійш сколихнулось!
 Як би зміг да Перуном я зараз же стати,
 В одну мить зміг життя-б розбудить!
 Як би зміг в свої руки всю силу вібрати,
 Що в вас сонною й досі лежить —
 Одна мить... Я-б примусив вас жить!

МИКОЛА САДОВСЬКИЙ.

СПОМИНИ З РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

==== 1877—1878 р. ====

XV.

В одну мить ця абсолютна досі тиша, що панувала навколо, обернула ся в невимовний гармідер. Рев гармат, тріск ґранат, свист і жалібне завивання куль і бомбових черепків, що літали у всіх напрямках, стогін людей, все це змішалось в один невольний галас серед темряви дня. Ясне сонце, що так весело ухмилалось нам в ранку, тепер з призирством відвернулось і закрило своє веселе лице, щоб не бачить сього чортячого весіля, сієї богопротивної праці, яка почалась. Смерть знов замахала швидко своєю гострою косою і розпутивши чорні крила, почала косити її в чім невинні салдатські душі. Перед повели Подольці, щоб спокутувати буцім свій гріх за 5 вересня. Їм прийшлося брати передній турецький окоп, збудований двійчато загородою. З переду глибокий і широкий рів, а за ним кам'яний мур заввишки зросту чоловіка. В мурі були пророблені задля рушниць бойниці, звідки Турки мали змогу безпечно стріляти на тих, хто наступає. За те Подольці несли страшенні втрати. Тільки дякуючи туманови, який не давав Туркам змоги добре ціляти і вони стріляли більш навмання, Подольці дійшли таки до рова, але ряди їх усе-ж так порідшали, що їх муєїли підтримати запасом. Пройшли уже дві години, як почала ся та страшенна батава, а передні окопи ще міцно тримали Турки. Наш другий батальон зайняв скелю і лічив ся близькою резервою. Але уявіть собі, що серед темряви туману турецьким окопам доконче не видно, де саме йде тиск, гармати-ж їх раніш уже були пристріляні до скелі, і її зо всіх боків обсипали і бомбами і ґранатами і шрапнелями. Розуміть ся, що сидячи серед такого пекла треба було мати досить міцні нерви, щоб не збожеволіти. Не диво, що наш батальонний командир, сидячи під навислим каменем, коли недалеко від його розривалась бомба, божевільно реготав ся і що хвилі перехилив у рот пляшку з якимсь зіллям, здасть ся ві спиртом, а може й з горілкою. Ковтав із неї ковток і немов заспокоївшись водив навколо себе помутнілими очима, ніби питаючи: „Що сталось?“ але не надовго. По хвилі бомба розривалась і з ним робилось теж саме.

Але от прийшов наказ і нашому батальонові оточити діве

крило турецьких передніх окопів. Для сього батальон мусів спустити ся по дуже великій кручі, навіть такій кручі, що маючи на увазі одлигу, яка була зранку і поняла її усю ледом, і йти по ній було цілком неможливо, а треба було або котити ся котом, або спускати ся як на санках. Салдати так і зробили: деякі просто полягали і покотили ся у низ як камінці, а інші посідали верхи на рушниці і посунули ся з гори.

Батальонний командир, якого два салдати підтримуючи під руки вивели з укриття, тримаючи міцно в одній руці пляшку з віллям, а в другій паличку з настромленим на неї багнетом і позираючи навколо себе божевільним оком, благополучно дійшов до крутого узбіччя. Тут розміркувавши, що йому не зійти, просто сів і простягнувши ноги поїхав у низ, регочучись що хвиля і перехляючи на ході пляшку з віллям у рот. За ним окульбачивши рушницю поспішали два салдати з його охорони.¹⁾

Батальон нарешті спустив ся на дно долинки і розсипав ланцюх, а незабаром і батальонний приїхав з двома асистентами. Коли його підняли і поставили на ноги, в заду, на тому місці, яким він їхав, уся шинеля була пошматована, але пляшка з віллям ціла і тримала ся міцно в руці.

Але Боже мій, що стало ся? Не вперли офіцери поради ся поміж себе, що робити далі і як починати рух, — як по всій позиції невольний гуркіт гармат, що доси третю годину лунав не вгаваючи, в мить ушух. Немов би його й не було!

Всі збентежено дивились один на другого, наче ждучи відповіді на сю нежданну подію. Хмара, що закутувала всі гори густим сіро-темним туманом, почала рідшати, рідшати і соняшний промінь, продравши її наскрив блиснув яскраво ухмиляючись. Туман розтаяв, розвіяв ся і зробилось навколо так ясно, так проворо, немов би ми доси сидючи в темнім льоху раптом вийшли в сліпуче яскраве повітря. Озирнувшись, ми тільки тепер побачили, куди нас занесло. Попереду нас не більш як на двісті кроків сірою смугою тягнув ся передній турецький кам'яний мур, а над нашою головою вирячив ся дванадцятикокий турецький шанець. Він весь був укритий людом немов комашнею. Нас вони бачили, се-ж ясно; коли-б почали стріляти, то перебили-б усіх як курий; а про те гармати мовчали хмуρο позираючи на нас своїми дванадцятьма

¹⁾ Підчас бою кожний офіцер мав власну охорону з чотирьох салдатів.

чорними очима. Далеко-далеко десь, там на тих горах, що ми тільки покинули, було чути невгамований лемент „ура“, який ледви долітав до нас на дно. Всі бліді як полотно озирали ся немов той вовк, що необачно попав у яму і сидить кліпаючи очима та шкляючи зуби невідомо на кого. Салдати тихо лежали в ланцюзі.

— Оце чи не взяли Турки скелі, — заговорив стиха Іващенко, — а наші багнетами вибивають.

— Чого доброго? Та так воно й є! Чуєте якийсь лемент?

Справді се могло стати ся, бо коли ми покинули скелю, війська на ній не зоставалось ніякого, все пішло в чільний тиск Подольцям на підмогу. Ура невгамовно клубком котило ся і розлягало ся по всім нашим таборі то замираючи на хвилину, то знов долітало до вуха.

— Аж ось коли доскочили таки свого! Попали Туркам у борщ! Тепер уже не випрочаємось з відси, — бурчав Гавриш.

З гори, від скелі котило ся щось до нас, сіре мов камінець. Камінь сей швидко котючись усе наближав ся та наближав ся і нарешті ми розгляділи, що то не камінь, а салдат котом поспішає до нас. Салдат докотившись, швидко підняв ся і підійшов до гуртка офіцерів, поміж якими був і батальонний, і подав йому клаптик паперу.

Батальонний від того часу, як ущухла гарматна гуркотня, перестав уже сьміяти ся і покінчивши пляшку з віллем віддав її одному салдату в охорони. Він хутко розвернув папірець і його очи, що доси були повні божевілья, забліщали в мить сьміливістю і суворістю. Згорда піднявши голову і охриплим від довгого сьміху голосом гукнув урядово:

— Ребята! Турки піддались! Витаю всіх з побідою!

Довге, гучне, з самого дна намученої солдатської душі ринуло: ура! розкотившись по всім щільнам. Офіцери стискали один другому руки, обнімались, цілувались.

Се був день 28 грудня 1877 року о 4 годині по півдні.

Шибкинський прохід, а з ним трицять шість тисяч турецького війська, 120 гармат і обоз перейшли в наші руки.

Але читачеви певно дуже цікаво, щож тут трапилось? Диспозиція була розписана так, що генерал Скобелев повинен був в долині Тунджі в'єднати ся з князем Сьвятополк-Мірским, а на правду нам прийшлось чоловім штурмом виручати генерала Скобелева. А трапилось ось що: генерал Скобелев спустив ся швидше

в долину, ніж того ждав кн. С.-Мірський, а через те він із своїм військом запізнив ся і тільки після того, як генерал Радецький дав наказ нам наступати, князь Сьвятополк Мірський зі своїм військом став наближати ся до мети. Дякуючи сій перепинці, ми дві години даремно тратили людей.

Подольцям прийшлося засипати своїм трупом передній турецький рів, щоб його перейти і взяти багнетами кам'яний мур. В сю мить Турки, побачивши, що вони оточені зо всіх боків, піддалися. О скільки штурм з чола був надивичайний, про се свідчить розмова турецького генерала Веселя-паші з генералом Радецьким після того, як уже турецьке військо було полонене.

— Скільки вашого війська приймало участь у штурмі чола? — спитав, кажуть Весель-паша генерала Радецького, сидячи за сніданком.

— Два полки, — відповів добродушно ухмиляючись Радецький.

— А скільки полк ваш має людей? — допитував ся Весель-паша.

— Три тисячі. В загалі в штурмі чола приймало участь 6000, — додав усміхаючись генерал Радецький.

— Стільки всього? — здивовано крикнув Весель-паша і на лиці поблід.

— А ви як думали? — тимже тоном спитав ген. Радецький

— Я думав, — відповів Весель-паша, — що бодай дві дивізії! О коли б я знав, що тільки два полки наступають, ні за що у світі не піддав ся-б і тримав ся-б до остатньої каплі крови...

— Е, як там кажуть: коли-б знаття, що в кума пиття!

Нагукавшись у волю ура, ми рачки полізли знов на гору. І коли долізли до скелі, перед нашими очима розвернула ся картина сьогодняшнього бою, від якої слова німіють і в грудях сти скає дух. Весь укритий снігом, мов білим полотном, шлях і поле, куди головно йшов штурм нашого війська, був усіяний сірим солдатським трупом, немов би величезна отара овець полягла на спочивок. Червоно-чорні плями крови здавались прогалинами на снігу, а нерозірвані трупи немов здоровенні кавуни на баштані лежали чорніючи серед білого снігового поля. Тут одна чиясь нога в чоботі лежала сиріткою, там рука, там тулуб без голови, а там... одна торба від сухарів свідчила, що тут був, та десть дів ся чоловік. Тільки здоровенна червоно-чорна пляма від всмокта-

ної снігом чоловічої крові свідчила, де він був... Але! годі! Не хочу більше бентежити нерви читачеві малюванем сих невимовно тяжких картин і заплющивши очі пройду швидше сей бенкет недавнього кривавого весіля. Ілучи клаптиком сього поля смертних салдати ой-ойкали, боженькали, та тяжко зітхаючи хитали головами.

— Швидше там! Не зупиняти ся! — підганяв голос фельдфебеля тих, що в жахом спинились біля розірваного на шматє салдата. — Пішов в ряди!

І батальон вибравшись на шлях, швидким кроком пішов до своїх землянок. Як тепер з'ясувать перед тобою, мій любий читачу, ту радість, яка опанувала всіх нас, коли ми вернулись до своїх темних нор-землянок, почувавши, що тяжкий камінь, який ми носили п'ять місяців, раптом упав із плечий? Перший раз за п'ять місяців ми мали змогу спокійно зняти амуніцію і спати не турбуючись ні про що. Яка радість змогла порівняти ся тоді з вашою радістю? Словами вимовити її не можна, але обмежусь одним тільки — ніяка.

Другого дня з раннього ранку ховали товаришів, що заснули вічним сном на чужині. Вкопали ряд довгих, глибоких ям, куди повносили задубілі їх мертві тіла, і поклавши рядком з одного й з другого боку спільних братерських домовин, почали правити панахиду. Сумно схиливши голови на груди стояли товариші, свідки їх безневинної смертї, утираючи з очей настирливі сльози. І коли піп виголосив їм вічну пам'ять, почали складати в ями один на другого, як дрова. Ями піп запечатав, а товариші кинувши по грудці мерзлої землі їм на спомин — розійшли ся.

Перед обідом дали по кримці¹⁾ спирту, а по обіді десь увзяв ся бубон, скрипка, а Іващенко витяг з ранця свій клярнет, до якого він не доторкав ся вже п'ять місяців, і почала ся гульня.

Санціпара по мерзлій землі вибивав дрібно тропака з присвистом, ловко в такт бючи себе руками по халявах. Гавриш на одній нозі витанцьовував юмористичний тавець „шевчика“, показуючи всі подробиці шевського ремесла: то зубами наче натягав передок на копил, постукав кулаком о коліно вільної ноги, немов забивав у чобіт цв'яшки і притовкував дратву. Все, кажу,

¹⁾ Кухлик, трошки менша склянка, якими кантїнар міряє і роздає горілку. Дають по кримці чи по пів кримки, як сказано в приказі по полку.

йшло під веселий, невгамовний регіт товаришів, що стояли наоколо. Жевлаков довго дивився на сю веселу гульню мовчки, нарешті не витерпів. Він заухкав, заласкав пальцями, задрігав ногами і ударивши себе рукою по потилиці, раптом вскочив у гурт крутячи задом. Тут вже регіт почався такий, що навіть Гавриш, як не був зайнятий виконанєм деталів свого танцю „шевчика“, удрівши Жевлакова, що швидко ходячи навколо його, крутив задом і гукав уже: „Роздайтеся, вот умру!“ — розреготався, плюнув і не зміг кінчити свого танцю. Тільки один Іващенко спокійно вибрав „дудочку“ на своїм клярнеті, який иноді від натуги кричав гускою.

Над вечір другого дня почалось розброюванє турецького війська. Картина з одного боку дуже величя, а з другого викликає якесь гнітуче вражінє. Уявіть собі широкий майдан. Роти незброєних наших салдат стоять і ждуть приходу турецького війська. Табор за табором турецького війська при повній зброї підходить. Чується команда, роти вирівнюються одна за другою. Знов команда — і всі турецькі салдати відходять на бік, оставивши рушницї і пояси з набоями. Тоді наші салдати підходять і підходять і беруть кожний по кілька рушниць на плечі і несуть їх як дрова. І перед хвилиною ще таке грізне, міцно узброєне турецьке військo, тепер стоїть покїрно схиливши голову перед своїм побідником і журливо дивиться, як на його очах його міць, його дужу силу разом із його зброєю одняли, взяли і несуть кудись, оставивши йому одні сумні згадки! Не знаю, як кому, але мені було дуже прикро. Розброюванє скінчилось і полонене турецьке військo, ешалюнами, спершу (нагодоване кришонкою¹⁾), а потім оточене навколо багнетами, погнали на Габрово. Ми те-ж стали готувати ся до походу.

Д. 31 грудня в обідню добу приїхав головний командир всього війська, великий князь Микола Миколаєвич старший зі своїм штабом. Він весело ухмиляв ся, дивлячись на обідраних, вмучених непомірною напругою салдат, що наче байдужі до свого лиха весело співали вигукуючи:

На разсвїті стрепенулись
Житомирці єгеря,
Молодцями підтягнулись,
З'їли по два сухаря.

¹⁾ Юшка з кришеним мясом.

І його червоне, сите обличчя сяяло радістю дивлячись на се гарматне мясо призначене задля його слави. Він здоровкав ся, звертаючись словами: „Здорові, шибкинські орли!“, а салдати дружним гуком відповідали: „Здравія желаєм, Ваше Імператорське Височество!“ Пройшов далі, а на завтра ранком ми виступили в похід.

Покидаючи проход, який за сі п'ять місяців зробив ся наче рідним, я почував у душі і радість і жаль. Кинувши оком навколо всеї місцини, закутаної білим килимом снігу, що тепер тихо спала і на якій де-не-де стирчали чорніючи осиротілі величезні чинари, я пригадав, якою вона була п'ять місяців назад, коли всеруйнуюча рука чоловіка до неї ще не доторкала ся! Вся поросла предковичим лісом зелених велетнів чинарів, кущів і гущавин... І я жимоволі зітхнув. Де все те ділось? Немов корова язиком злизала! Все знищив, усе зруйнував жадний до крові і рабунку, пенажерливий чоловік! І ще раз глянувши на неї, я канув їй останнє прощай!

Спускаючись з гір ми побачили салдат 24 дивізії, що працювали над звозом наших і турецьких гармат у долину. Се була їй нагорода начальства за шибкинську невдачу.

Чим вище ми спускали ся з гір, тим стало тепліше і тепліше, а коли нарешті й зовсім спустили ся в долину, зоставивши над головою у себе білі шапки свігом укритих Балканів, — нам зробило ся душно. Немов ми вискочили з глибокої та холодної, вохкої ями і опинили ся в яснім, теплім соняшнім повітрі весняного дня. Перед очима розвернув ся чудовий краєвид. Широка, рівна і без краю довга, як та Гася, що простягла ся, а як встане то й леба дістане, зеленою весняною муравою вкрита, оточена з одного боку тільки що покинутими нами великими, закутаними снігом Балканами, а з другого зеленими, що ледви мріли оповиті сизою млою, Малими, — пишно розлягла ся перед нами долина Троянд або річки Тунжі, що тоненькою стрічкою, мов гадючка по ній веть ся.

Здравствуй, річка без притока,
Ми прийшли к тебе з востока.
затягнув запівало Певний,
Вохлі вох да люле! —
Ми прийшли к тебе з востока —
грякнув гурт пісельників другої стрілкової роти.

Ся долина через те зветь ся долиною троянд (рож), що тут ростуть єдині в світі троянди, в яких добувають трояндовий (рожевий) олійок, який уважаєть ся дуже дорогоцінною річю. Місто Казанлик, що стоїть серед сеї долини, і єсть те місце, де виробляють сеї олійок.

Ідучи шляхом, який річка Тунжа то зовсім кидає і втікає в далеку далечинь, то знов наближаєть ся і перерізує його, ми надбували де-не-де свідків недавньої січи, які лежали дожидаючи черги, коли над ними змилують ся і поховують. Над вечір ми прийшли в Казанлик.

Місто Казанлик було пусте і майже до крихти трозграблене. Все, що було зосталось в турецької людности, утікло, зосталось тільки кілька шпиталів повних ранених Турків, які зараз же перейшли під нашу охорону. Славними донськими козаками, спеціалістами по грабіжній часті, які пройшли попереду нас, Казанлик був так ограблений, що навіть покрівля на меблях була позривана і тільки волося від набивки та клячя валяло ся скрізь по всіх хатах. Тут ми простояли кілька день і наші салдати нишпорили по всіх усюдах, як кури на сьмітнику, шукаючи й собі пожитку. Звичайно знайшли, але дуже мало. Між иньшим наша рота знайшла бутиль з якоюсь оливою. Фельдфебель Журба роздивив ся гарненько і прийшов до переконання, що се дуже гарна масть, — звелів помастити нею чоботи, бо справді чоботи у всіх були досить виброджені. Оливу розляли по черепочках і салдати понамащували чоботи; але страшенно здивувались, що після сеї операції пішов такий пах, що навіть голова макітрилась. Се було перед днем виступу в поход у вечері, а другого дня, коли рота вирівнялась і стояла вже готова до походу, підійшов ротний з офіцером. Пах від салдацьких чобіт свердлом крутив ся над ротою і зразу вдарив у ніс ротному.

— Що се за пах? Фельдфебель! — здивовано спитав ротний.

— Так што, В. Благородіє, учорася знайшли ребята бутиль з оливою, так я звелів помастить нею чоботи, а вона так пахтить, што навіть даже спать було неможливо.

— Та се-ж розове масло, а не олива, се дуже дорога річ.

— Нікак нет, В. Благородіє, так што, як єсть олива, на масло не схоже! У мене ще пляшечка зосталась, звольте подивить ся!

І Журба витяг пляшку з торби і оддав її ротному. Ротний узяв пляшку, понюхав і засьміяв ся. Ну, розуміється ся, розове масло, — додав він передаючи пляшку полуротному. Той теж понюхав і теж засьміяв ся; а Журба здивовано дивив ся на їх не розуміючи, де там те розове масло вони побачили, і теж усміхав ся не вірячи. Тут треба сказати, що трояндове масло зберігається в оливі, щоб не видихалось, і через те, що воно не змішується з оливою, а тримається осібно, то його наливають з першу, а потім зверху оливу наливають і олива не дає змоги йому вивітрювати ся. Через те нічого дивного тут не було, коли Журба запевнив себе, а потім і ротного, що то дійсно була олива. Пляшку ротний віддав своєму денщику і рота рушила в похід, зоставляючи позад себе пах троянд, який приємно лоскотав у носі тим ротам, що йшли по заду, немов вельможна пані, наскрізь просякла пахощами, пишаючись пройшла поміж юрбою мужин у залю до танців.

Весь сей день ми йшли сею розкішною долиною дихаючи чудовим повітрям ранньої весни. Легенький вітрець повівав і що хвилини сьвіжив наші груди не даючи втомі зварити нас. Навючені, як і завсідн в поході, салдати йшли жваво і навіть відсталих не було. Сонце вже схилилось до спочивку, коли ми неприємно перейшли Малі Балкани і вийшли в чисте поле, те поле, про яке пісня салдатська каже: „Поле чистое турецькое! Аж ось дети!“ Справді то було дійсно чисте, безкрає поле, яке нагадувало мені наші колишні козачі, а тепер херсонські та катеринославські безкраї степи і чимось невимовно радісним пахнуло на мене. Я озирнув ся назад і побачив білу смужку, що рівною ниткою тягнула ся ледви шріючи там далеко на краєвиді. То біліли снігом укриті великі Балкани, які так довго давили мені мої незвиклі до гір степові груди і спіяли мої далекозорі стенові очи, з якими нарешті я попрощав ся на завсідн. А поле широке та безкрає, що розкинулось поперед мене величезним килимом, вабило до себе і немов тихо шелотіло: скоро, скоро вже побачиш ти й своє рідне українське поле, яке напоїть твої змучені груди здоровим, чистим, рідним повітрям. А поки що дихай моїм! І я глибоко повними грудьми втягнув у себе повітря поля турецького.

Наша дорога йшла східною частиною Туреччини, що лівим крилом своїм упирається в море. Ночували в Єні-Загрі, а другого дня повернули ліворуч і пішли на Ямболь. Всі сі міста були пусті. Скрізь руїна. Все живе кудись повтікало, хіба одно-

кий Болгарин зустрічався та й той все що мав ще не заграбоване, ховав якомога далі від очей своїх братів грабітелів-визволителів. Через те навіть за гроші дістати було нічого неможливо.

До Ямболя ми прийшли у вечері і поки квартирієри розміщували, де якій роті почувати, зупинились на вигоні ждучи. Тут же на вигоні попереду нас трохи в бік стояв окопаний тік із клунюю. Ніч наближалась. Потомлені всі стояли мовчки. Коли се серед глибокої тиші почулось кувіканє поросяти і тупотня, немов хтось ганяється. Здавалося-б, тут нічого дивного не було, але враз, коли долетіло кувіканя до роти, всі салдати зареготались.

— Чуєте, чуєте, братця! Ото Гайдамака порося у Болгарина купує на вечерю! — звернув увагу товаришів Гавриш.

Рота розлягала ся зо сьміху. Кувіканя на хвилину змовкло, але знов почула ся тупотня і порося знов закувікало. Далі грюкнуло, немов щось важке упало на землю. Порося квікнуло і все ущухло.

— Вже кунив і гроші в кишеню поклав, — з певністю додав Гавриш сьміючись.

Квартирієри надійшли і роти рушили на спочивок. В ранці Болгарин прийшов скаржитись ротному, що хтось із салдат украв у його порося. Розуміється, що ся скарга закінчила ся обіцявкою дізнати ся, хто таке безчипство скоїв, а порося з'їли ще вчора за вечерю.

— Ти-б нам, братушка, продав кілька кокошків (тобто курий). Я дам зараз парички (гроші), — звернув ся офіцер до Болгарина, що стояв схиливши журливо голову, жалкуючи за поросям.

— Нема, братушка, січко козак забрав і таки бегал на Стамбул.

На сю розмову на дверях з'явив ся Гайдамака і з за спини Болгарина показав офіцерови чотири курки, які він за головки тримав поміж пальцями правої руки. Офіцер з першу ухмільнув ся, а потім раптом насунив брови, моргаючи Гайдамаці в бік Болгарина. Той зразу зрозумів погляд і коли Болгарин озирнув ся назад себе, немов щось причуваючи з моргів офіцера, Гайдамака вже сховав руку з курми собі за спину і нильно роздивляв ся стелю.

— Шкода, шкода, братушка, що нема у тебе кокошків, а тобя купив, — протягав розмову офіцер, щоб одвернути увагу Болгарина від Гайдамаки.

— А-ц! — журливо цмокнув Болгарин, приклавши ніготь великого пальця до зубів. Гайдамака тим часом вискочив за двері.

— Ну, прощай, братушка! Будь здоров!

І бідний Болгарин, приклавши руку до чола, кланяючись своїм грабителем-визволителям, вийшов з хати, а офіцери сьміялись.

З Ямболю ми рушили на Адріанополь і весь час ішли степами війська черкеського, ніде не зустрівши ні одної оселі. Ночували в степу і так виснажились харчами, що нас годували реквізіцією, себто наряджали частину війська, яка знаходила черкеські аули і заставляла пекти хліб задля війська, звичайно, не платячи за се ні шеляга. Так ми добрались до річки Маріци, де й зупинились на кілька часу, бо треба було зробити міст для переправи.

Шумі Маріца окровавлена,

Плаче дівіца люто ранена —

як співають Болгари. Справлі Маріца шумить і гурчить. І хоч вона не дуже широка, і не дуже глибока, особливо в сім місці, де ми її переходили, одначе бистрина води така, що навіть коли переходило в брід декілька вючних ослів, то одного вода з ніг завалила — ледви виратували. Звідси до Адріанополя верстов 15. Тут почували і дощ парив усю ніч. У нас не було вже ні хліба, ні сухаря; одного тільки мяса давали скільки хочеш, бо товару, що награвували у Черкесів по дорозі, гнали за нами цілими гуртами. Але як там кажуть: дурне сало без хліба. Салдати понаварювали юшки з мяса не соливши, бо соли чорт його мав, понаїдались і деякі заслабли на живіт. І коли другого дня переправившись через міст, який більше нагадував кладку, ніж наведений саперами міст, пішли далі, — салдати частенько вибігали з рядів і сїдали на відпочивок осторонь від шляху, нагадуючи з далека орлів на чатах.

Глейовий ґрунт, розмочений дощем, робив шлях неможливо важким до руху. Ноги прилипали до землі так щільно, що треба було добре напружувати ся, щоб їх вирвати. Прочалапавши так 15 верстов, більшина салдат залишила підшви від чобіт у болоті, а до Адріанополя прийшли хоч у чоботях, та слід босий. Сі 15 верст ішли майже цілий день.

Ще з ранку чули ся в боці Адріанополя вистріли, але не довго. Швидко вистріли змовкли і коли ми над вечір нарешті до-

плентали ся таки до міста, Адріянополь уже був зайнятий нашим військом, тим, що йшло правим крилом від Шлевни по Соші.

Адріянополем закінчила ся війна або авантюра російського самодержавя, а з нею зупинила ся бистра річка невинно пролитої народньої крови, море сліз і мільярди народніх грошей. Бо хоч простоявши в Адріянополі з тиждень військо й рушило далі на Цариград, одначе взяти його Бісмарк не дозволив і в місті Сан-Стефано, що стоїть на березі Мармурового моря, 19 (31) серпня між Росією і Туреччиною була підписана згода, або як саддати кавали, „вамирєня“.

Мета була досягнута: „виповнена справедливість“, підтримано „достоїнство“, як сказано було в царськїм маніфесті. А що найголовніше, допомогли підвласним народам султана, яким не сила було вже далі терпіти неволю, випручати ся з рук „угнетателїв“. Так голосив військовий наказ великого князя Миколи Миколаєвича старшого.

Який езуйтський викрутас! Які красні блискучі слова повні любови до пригноблєних братів Славян! Які гадючі сльози, яка крокодило-братерська турбота, з кайданами в руках, про поліпшенє долі братів Болгар, що мовляв так стогнали в турецькій неволі, аж нікуди! А в той же самий час у себе в Росії, де „від Молдавана аж до Фінна на всіх язиках все мовчало, бо благоденствовало“, ще в 1876 році видали закон, яким трицяти-мільіоновому українському народови вирізали язик. Бо сей закон забороняв не тільки друкувати книжки на сій мові і газети, але навіть пісню, ту чарівну пісню повну поетичної краси, яка була і єсть гордістю української нації, яка дивувала і дивує і буде дивувати увесь сьвіт — з дозволу визволителїв балканських Славян можна було тільки мимрити носом, бо слова вимовляти заборонєно. І коли я вернувшись з війни до Київа попав на концерт Лисєнка, де між иньшими в програмі була поставлена одинока українська пісня „Дощик“, то її слова повинні були бути переведені на французьку мову, бо по своїому співати було зась. І пісню:

Дощик, дощик
Капає дрібнєнько, —
Я-ж думала, я-ж думала:
Запорожець, нєнько!

Я почув у такій формі:

La pluie, la pluie
 Dren, dren, dren, dren, dren, dren !
 J'ai pensé, j'ai pensé
 Que c'est un cosaque, maman !

Але про се колись я ще розкажу більше цікавих фактів, а тепер вернусь до військових згадок і закінчу їх.

Під Цареградом або Константинополем військо все, до 100 тисяч, було зібране для параду. І великий князь Микола Миколаєвич старший показував Туркам і всім присутнім іностраницям — муштру свого війська, що складалося з усіх вільно-псневолених народів, які так себе гарно почувують під державною російською рукою і мовчать, бо благоденствують.

Провештавшись з полком ще місяців чотири по Костанесам, Читалджам, Сан-Стефанам та Мукхакіоям, я повинен був з волі начальства вернути ся до Росії. Боже, якою радістю забилося моє серце, коли я прочитав сю дорогу звістку в наказі по полку! Попрощавшись зі своїми любими, милими товаришами, з якими в протяз цілого року прийшлося перенести стільки муки й горя, і побажавши їм теж скорого повороту, я поїхав до Буюк-Чеклидже (залив Мармурового моря), де й сів на англійський пароплав „Северн“.

Се страшилище стояло далеко від берега в морі, куди підвозили на катерах та на плотах обоз, коний і людей, і все се він ковтав спокійно і ховав у свою безодню утробу. Під впливом думок і невимовної радості, що скоро-скоро я вадрю свою рідну милу Україну, я довго не міг заснути і весь час чула ся гуркотня машин, дзвяканє ланцюхів та короткі, мені незрозумілі погуки Англичаи-матрозів. Перед сьвітом я заснув і прокинув ся, коли вже велетень Севери ралив воду Мармурового моря. Теплою прохолодою подихав вітрець. Живуче, тепле повітря південного моря хвилями вливало ся мені в груди. Лівий крутий берег ледви манячіл у сиво-блакитній млі. І цілі гурти всякого вільного птаства кружляли понеред пароплава, то блискаючи крилами в яскраво теплім соняшнім повітрі, то опукою падаючи в чисту мармурово-блакитну воду моря і весело хлюпошучись.

В далекій блакитній млі крутого берега ще манячіли високі мінарети. Аж ось сизоблакитна намітка все рідшає та рідшає, і коли нарешті Северн війшов у Босфор, перед очима вирізала ся чарівна

картина. Пишно, вся втопаючи в зелені садах, уткана немов остюками, високими мінаретами, блискаючи різнобарвною черепицею дахів, шаблесто розлягла ся, лїниво дрїмаючи на крутому березї Босфору — ветха деньми Византія або Царь-Город, колишне жерело свїту науки і архітектурної штуки. Праворуч по той бік Босфору в туманї на чатах манячїв Скутар. Севери не звертаючи увагу на сю околичну чарївну красу сушув усе далї та далї важке тіло по рївній, ясно-прозорїй блакитній волї Босфору.

Аж ось і Буюк-Дере або Золотий Рїг. Найнишїйша частина Царгороду. Султанські палаци, розкішні кіоски, струнки, високі, темно-зелені кипариси, що здавались чорними плямами серед зелених садів, а далї над усе висив ся зелений дах чуда людської культури, колишїй византїйський собор св. Софїї, а нинї турецька мечеть тойж назви. Зачарований красою Царгороду і його околицями, я й не примїтив, коли Севери пройшов Босфор і просунув ся вузьенькою протокою в просторе Синє море.

Синє море грало сивочубою хвилею. Північний вітер віяв чимсь рїдним, чимсь ближшим серцю, нїж уся ся південна краса, і я встромивши очі в далеку морську далечїнь стояв нерухомо, немов ждучи, що ось зараз з'явить ся рїдний край. Прочумавшись я озирнув ся назад. Царгород мляво потопав у хвилях Синього моря і ледви мрїв, уже закутавшись у синьо-блакитну млу...

Прощай, Византіє!...

Прогойдавшись на хвилях Синього моря два днї, Севери на ранок третього дня почав наближати ся до Одеси. Радїсть опанувала всїх певимовна. Салдати, офіцери, всї висипали на палубу і гучно гомонїли, дїлячись вражїнями. А ось і рейд! Матрози кораблїв, що стояли якорем на рейдї, раптом вкрили всї щогли і реї, мов мухи, і рїзноманїтними стягами забарвили всї кораблї. Гучне витанє ура! розлягло ся по всїм просторї Синього моря. З Северна відповіли тимже. Шапки, хустки маяли, а ревуче невгамовне ура стогоном стояло весь час у повітрі, поки Севери минувши хвилерїз, тихо підсував ся до пристанї. Пристань теж уся кошанїла людом і з усїх грудий лунало невгамовне ура! Нарештї Севери ошвартував ся і нас спустили на бєрег.

І хотїв би я, та не можу, з'ясувати перед тобою, мїй любий читачу, ту радїсть, яка опанувала всею моєю істотою! Менї хотїлось разом і танцювати і плакати і перекидати ся і цілувать усїх присутних і рїдну землю.. але сього не дозволяла субордінація,

і я задавивши все се в собі до слушного часу тримав себе чужно.

На другий день я здобувши собі дозвіл від начальства, сів на чугунку і на крилах радощів летів до дому. О другій годині ночі я вже був на стації Єлисавет. Хутко вхопивши свій клуночок із мізерією і турецьку рушницю, яку віз братови в подарунок, я вискочив на перон, маючи на увазі проскочити непримітно до візника. Але не вспів я в півтемряві перона ступити кілька кроків, як почув по заду себе: „Миколо!“ То був голос моєї старенької матері. Клунок випав у мене з рук, сльози затуманили мені очи, і я не тямлю як опинивсь в її обіймах. Міцно тулячи мене до своїх жданкою наболілих грудий, задихаючись і обливаючи мене своїми гарячими сльозами, вона шепотіла: „Миколо, Миколо! дитино моя!“ Брати й сестра теж кинулись обнімати та цілувати, а я! Я стояв, стояв і — плакав... І хоч шибкинському, мовляв, лицареві, у якого на грудях висіли царські цяцьки, хрест св. Юрія і срібна медаль, було се зовсім не до лица, але я плакав, сльози дощем капали на руки матері, яка не випускала мене з своїх обійм.

Нарешті я дома! А коли в раці приїхав батько, що був в об'їзді і цілу ніч поспішав на зустріч кіньми, та побачив мене в своїй хаті здоровим, веселим, оточеним ріднею — він стримуючи сльози, владно гукнув: „Стара! Горілки! На сто карбованців горілки!“ — і кинув ся обнімати мене!

ГНАТ ХОТКЕВИЧ.

ЛИХОЛІТТЄ.

Хроніка з початку ХХ століття на 5 дій.

Д І Я І V.

Бідна халупчина. Ставні закриті з надвору. Справоруч на старенькій канап троє дітей; двоє менших закутані в хустку. Чутно перестрілку і шум далекої юрби. Іноді пробігають по вулиці якісь групи людей, голосно балакають і кричать.

Сара (*прислухаєть ся біля дверей*). Слава Богу — стріляють десь далеко. Коли-б тільки не прийшли ближче. Боже мій, Боже мій... Щоб так жити, то не треба було зовсім і родити ся. Сьогодні в ранці, як я ходила купувати хліба — вже шість копійок житній хліб — так казали в пекарні, що москалів напоєно, жандарів напоєно і поліцію теж. І що всі вони стріляють на вулицях кого попало (*прислухаєть ся*). О... знов стріляють. Боже мій — десь валять ся люди. А завіщо? (*навза*). По вулицях, кажуть, кулі так і літають (*до дітей*). Ви не бійте ся, не бійте ся, діточки: мама ваша скоро прийде. Чого вам бояти ся? А я отсе зараз зварю каву — ще на сьогодні стане керосни. Всі лавки позачиняно, то я вже й не знаю, чи будемо ми їсти завтра. Ах, яка шкода, що крамниці заперто, а то я купила-б вам пряників і ви отсе їли-б собі. У, ти славний, славний хлопчику!

(*Чутно наближаєть ся, гвалтуючи, якась товпище*).

Мосій (*знанацька нервово*). От! От, от!... Вони вже йдуть... Ідуть, ідуть! Всіх убють, всіх... І тебе, і мене... і Есфир, і отсих маленьких дітей. Навіщо ти взяла сюди дітей? Я тебе питаю, навіщо ти взяла дітей сюди? О!... Чуєш? (*кричить*). Ідуть! Ідуть!...

Сара. Та мовчи ти, божевільний дурню! Дітей перелякаєш (*сама тремтить; починає говорити тихо*). Будемо тихо сидіти... Се так собі... так.. Вони покричать, покричать та й підуть...

(*Товпище наближаєть ся; врешті можна розібрати окремі слова; кричать, лаять ся.*)

- Бий їх, жидову прокляту!
- Різати їх усіх, сучих дітей!
- (*Стукає кулаком у ставню*). Ей ви, жидова проклята! Поховали ся, хамове насінє! Добре, добре. Ми до вас доберемо ся!

Мосій (*стоїть біля ліжка тремтючи*). Вони убють мене... вони убють мене.. (*Діти починають плакати; товпище віддаляєть ся.*)

Мосій (*ломить руки*). Завіщо? Завіщо? Що ми їм зробили? (*плаче*) Боже! Боже Аврама та Ісаака! Пошли Ти на них сліпоту, яку послав мені, щоб вони не вбачили дому мого. Поверни Ти їх зло на їх же самих і помилуй синів Твоїх.

Сара. Ти би ліг, Мосій... Все одно тільки лякаєш дітей. Ах, Боже мій, Боже мій... Де вона тепер, наша Есфирка? Начепила собі отой червоний хрестик на руку, то гадає, що того вже досить... Куля не буде роздивлятись, чи є у тебе червоний хрестик, чи ні. І яку вона там користь принесе, хотіла-б я знать? Хіба тільки ту, що її вбють (*павза*). Я бачила їх на вулиці — все молоді такі... Я зупинила одного: „Навіщо ви, кажу, йдете туди? Хіба у вас нема батька-матері? Хіба у них не болить за вас оттут? Адже-ж вас все одно постріляють, як маленьких цуценят“. А він мені говорить: „Нічого, каже, се вже скоро кінець Наших полягло багато, але-ж і їм перепало добре. А за то тепер скоро будемо кричать: хай живе свобода“. Пс... Ну, так що з того, що він буде собі кричать? Молоденький такий хлопчик... (*знижує голос, почувши, що знов наближаєть ся юрба.*) Але що-ж вони можуть зробити проти отаких звівірюк? Он бач, он бач... Тихше, тихше, діточки... Не бійте ся, не бійте ся... нічого не буде... (*юрба пробігає, кричучи*). От бачите, от бачите... І нічого, як єсть нічогісінько... Ти не лягатимеш більше, Мосію?

Мосій. Ні.

Сара (*поправляє ліжку*). А от мені здаєть ся, що краще було-б, як би Есфир не одягала свого хрестика. А то так одразу і видко всякому, що й вона з таких.

(*Чутно якийсь шум біля дверей, якийсь збентежений молодий голос; в хаті всі завмирають*).

Сара (*ледви чутно*). Не бійте ся... не бійте ся...

I курсистка. Ради Бога, ради Бога... Хто-б ви не були — одомкніть. Мою подругу ранено... На нас напали чорносотенці... Нам треба сховати ся... Ради Бога одчиніть...

Мосій (*диким голосом*). Не одчиняй! Не одчиняй, Саро!... Вони убють! Убють і тебе, і мене, і сих дітей...

Сара. Що ти говориш, Мосій? Зовсім вже не треба... так боятися... Чуєш — се-ж дівчина якась (*підходить до дверей*). Чого вам треба? Хто ви такі?

I курс. Ми обидві учениці фельдшерської школи. Ми йшли до перевязочного пункту, але ми живемо далеко. На нас напали і побили. Подругу ударили каменем по голові. Ради Бога допоможіть... дайте хоч рану обмити...

Сара (*виймає кочергу*). Так, так... Ото найшли справді де сховати ся... найшли...

(*Увійходять дві панночки, розкудлані, побиті. У одної просочується кров з виска.*)

I курс. Нічого, нічого... Дайте мені води... Дайте мені, Бога ради, води швидче.

Сара (*кидається до самовара*). Хрестики, хрестики... Червонії хрестики... От бач — хіба допомагає?

I курс. Ляж, ляж, Стасю... От так.. От так буде добре... все буде добре. Тихше, тихше... Давайте сюди умивальницю... От так. У мене єсть у торбині все, що треба для першого разу (*промиває рану і перев'язує; хора стогне, стиснувши зуби*). Нічого, нічого, Стасю... Заспокій ся... Будь умицею... переможи себе...

Сара (*перебиваючи*). Як же се? Де-ж се?

I курс. Се тут, недалечко від вас — у переулку. Ми йшли до перевязочного пункту. На розі стоїть якесь товпище, кричать, лають ся... Я навіть не памятаю вже, що вони говорили. Я кажу тихесенько подрузі: давай перейдемо на той бік. Та тільки ми почали переходити, коли з ваду як закричать: „Ось вони, сицилістки! Царя вбити хотять. Бий їх, се Жидівки!“ І вся юрба кинулась на нас. Ми бігли, падали — і вони били нас... чим попало... Потім ішов якийсь пан, вони почали чомусь кричати: „обшукать, обшукать його“ і кинули ся до нього, а ми забігли в перші ворота і от попали сюди...

2 курс. Боже!... Чуєте, чуєте?... Там стріляють! Там розстрілюють наших робітників-героїв, а ми сидимо тут і ниємо над

якоюсь вдряпаникою. Ми не повинні сидіти, зіклавши руки. Чуєте — кричать ура! Се ура — я чую! Ході́те-ж, ході́те-те (*хоче бігти, але слабів і хитаєть ся*).

1 курс. Стасю, Стасю! Бог з тобою! Ти-ж не дійдеш! От бачиш, бачиш. Ну, навіщо-ж то, навіщо? Моя ти голубонько... Ляж, заспокій ся. От як тобі полекшає — ми підемо тоді у купі.

2 курс. (*ридаючи*). Ні, ні, ні... Навіщо ми пішли тією дорогою, навіщо ми пішли? Ми-ж уже могли там бути... ми були б усі в купі...

Сара (*плаче*). От так і Есфир... Все казала, що треба бути в купі... А де-ж то вона тепер?

Мосій (*сидить на скрині біля дверей*). Розгнівав ся Він -- і послав на людей божевіле. Люди забули, що вони були колись братами. Люди гризуть один-одному горло і мнють руки в крові своїх же дітей. А Дух Зла регоче, регоче — і регіт його громом вибухів проносить ся над божевільною землею. І люди гинуть. Душать один одного, падають і топчуть ся під ногами у коний. Товпа п'яніє від крові та диму — і розриває дитину на шматки і з реготом розкидує його ручки та ніжки по бруку. І сюди прийде ся товпа. От вона вже йде!... Іде і регоче!... Чуєте?... Чуєте?...

(*Наближаєть ся якась величезна юрба людей — і реве і регоче. Жіночий дикий голос: „Ратуйте! Ратуйте! Що ви зо мною робите!“ І дикі виття і скрики... Під самим вікном нагло хтось вистрілив — усі в хаті скрикнули. Ще декілька хвилин товпище реве безумно, потім починає віддаляти ся... Десь дзвонять до церкви... Товпи вже нема, але в хаті всі мов закам'їли — і тільки чутно далеко спокійне дзвоненє. Довга павза.*)

2 курс. (*роздільно*). Дзвонять до церкви... Кличуть молити ся Богови милосердя і любови. Як се страшно... І ті, хто убиває зараз своїх братів, хто сиротить дітей — може зараз же, ще з кровю на руках підуть і будуть звати кровавими устами Царя Небес у молитовному екстазі. Хто-ж довів їх до сих ортії братовбійства? Хто-ж кипув їх у сю безумну п'ятьму, в якої нема виходу? О, будь же він проклят! Будь він проклят за те, що натравив брата на брата, що обмочив руки в крові безвинних дітей! Будь він проклят за всі сльози і муки, за тисячі смертей, за потоптані права чоловіка, за тисячолітній гніт.

1 курс. Буде... буде, Стасю... Заспокій ся... Голубко...

Мосій (*підхоплює*). Так, так!... Будь він проклят! І щоб діти його до сьомого коліна не знали спокою, як не знали його наші діти. І щоб вітер рвав його одіж, як він буде бігти з одного міста до другого. І щоб ховав ся він, як собака, коли будуть бігти за ним і цькувати його і стріляти йому в поги, як мені стріляли. Я біг, я не в силі був дихати від скаженого бігу, а вони реготали ся і стріляли мені в ноги... І я впав... і вони вирвали у мене очі... Вони відобрали у мене сьвітло сонця, щастє, відобрали у мене змогу бачити рідних моїх дітей — і лишили мені тільки житє... Житє серед них — та чи може-ж буги що гірше? О, коли-б міг я ненавидіти їх в тисячу разів більше!

(*Обидві панночки горнуть ся одна до другої, перелякані сим вибухом изнавивисти. Чутно гарматний вистріл... потім ще... ще...*)

Мосій. Се гармати? Гармати?

2 курс. Так.

1 курс. (*пошептом*). Стріляти в місті в гармат... Боже!... Та що-ж се таке?

2 курс. Се вони виводять крамолу. Не виведете! Скоро вже кінець. А коли-б і не скоро, то не стане у вас суддів, не стане прокурорів, не стане у вас вязниць та шибениць, щоб передавити усіх крамольників. Ні вже... Годі! Іде свобідний парід! Тріпочете, пси? Так, так — вам єсть чого тремтіти.

1 курс. А от поки що тв тремтиш, Стасю... Заспокій ся...

2 курс. (*нараз схоплюєт ся і кричить*). Заспокоїтись? Хто тут говорить про спокій? І хто єміє про нього говорити? Там умирають на барікадах! Там стогнуть розстріляні в упор люди! Робітницька дружина з піснею свободи стоїть під сьвятою червоною короговою і кличе: „За нами, браття! Нашою смертю здобудемо щастє другим! Сюди, сюди... Ще один натиск — і згине наш спільний ворог! Браття... Обіймемось... Ідїть усі... всі... (*умліває. Сара і 1 курс. підхоплюють її.*)

Сара. Ах Господи, Господи... От бач, от бач... Ах Боже мій, Боже мій... Ну, навіщо-ж, навіщо...

1 курс. Нічого, нічого... (*примочує*). Ах Стасю, Стасю... Ах Стасю, Стасю... Ну, хіба-ж можна так?...

Сара. І яка ж вона у вас завзята, ваша подруга. Ах... навіщо то, навіщо все... От наша Есфир теж така...

2 курс. (*прийшовши в себе*). Холодно мені...

Сара (*примочує*). Ах, яка шкода, що ми не догадалися витягти ковдри. А тепер так незручно.

І курс. Нічого, нічого... Давайте спробуємо (*витягають і укривають Стасю*). От так, от так... От тепер добре. Тепер би тобі ще казочку розказати, як малесенькій дитині. Ах Стасько, Стасько! Хіба-ж таки можна оттак нервувати?

(*Павза; всі прислухають ся.*)

І курс. Страшно як... (*павза*) От ми бігли сюди до вас. Ходить вулицею якась висока, худа жінка... бліда... І в очах у неї такий жах, такий жах!... Ломить руки і питаєть ся всіх: де мої діти? де мої діти?...

Сара (*похопливо*). Де ви її бачили?

І курс. Та отгуг недалечко, біля вашого двору.

Сара. Ну, так то певно мати сих дітей. Я йшла до пекарні, а вони сидять усі трое біля воріт і плачуть — аж заходять ся. Питаю ся, де їх батько, то вони кажуть, що не знають. А мати? Мати, кажуть, пішла ще рано кудись, а ми нічого не їли, то вийшли оце її зустрічати. Ну, я й забрала їх до себе: нехай, думаю, поки у мене посидять. Адже тепер такі часи, що матери їхньої може й на сьвіті нема. А коли жива, то знайде. Ну, так отсе мабуть вона. Ану, голубята, дайте мені хустку. От бач! Коли-б я отсе мала багато хусток, або хоч би дві, то я-б вас і не турбувала. А то — одна тільки хустка у мене. Ну, діточки мої любі — зараз приведу вам вашу маму (*пішла*).

І курс. Як тихо нараз стало... І якась погана тиша... Щось готує хижий звір. (*Вибухи з гармат*). О!... Знов з гармат стріляють... І все те — „для оборони мирних горожан“... Стріляти в безоружних, ні в чому неповинних людей, стріляти в діток маленьких на вулицях — ні... на се не стане сил людських (*закриває лице руками; павза*). І в імя чого? В імя оджившого принціпа... Принціпа, що вже вмер і ніколи більше не воскресне знову.

Мосій. А ви бачили, як у ночі з усіх чотирьох боків горить місто, як палають і падають з грохотом стіни, снопи іскор летять у гору, а навколо — божевільно танцює здичіле п'яне товпище і плеще в долоні і вис... І хапають маленького хлопчика, і кидають в огонь, і співають: „Спаси, Господи

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК ХХХVІ.

3

люди твоя?" А гарне небо проклятем висить над головою і зловіщі відбляски грають на ньому.

I курс. Ні, я не бачила того... *(пауза)*. Але я бачила, як ішов учора бідний робітник. Він віс у хусточці булку своїм дітям і квапився до дому. І йому треба було тільки перейти через вулицю, але вдовж сієї вулиці стріляли. Так собі — стояли п'яні драгуни і стріляли... І він стояв серед невеличкої купки людей на розі та роздумував ся, як йому найкраще пройти. Потім він нагло впав... кров хлюнула йому в рота... Двічі тільки стрепенувся — і вмер... Його вбив п'яний драгун... *(пауза)*. А завіщо він його вбив?... А діточки чекатимуть... Довго-довго ждатимуть... Що-ж се татко не йде? Бач який татко... обіцяв ся скоро прийти і булочку принести, а от нема його і нема... *(тихо плаче)*.

Жінка *(за сценою)*. Де вони? Де вони? Де мої діти? *(вбігає в хату і зі страшним криком кидається до дітей. І плаче і безумно цілує)*. Голубяточка-ж мої. Діти... дітоньки... Петруньчику мій дорогосенький, мій голубчику... Варю, радосте моя дорога *(і всіх цілує і душить в обіймах, але потім нараз випростовується, хапаєть ся обома руками за голову і кричить)*. Діти! Діти! Але у вас нема батька! Його застрелили вчора на вулиці, а сьогодні я бачила його синього в поліції! Чуєте? Чуєте? *(і з дикими риданнями кидається до долу; Стася стоїть бліда, вся тремтючи, і простягла обидві руки... Потім жінка раптом перестав ридати і схоплюється в несамовитості)*. Ні... ні... Ми теж не можемо жити. Я задушю.. я сама задушю своїх дітей... Я прийду з ними з усіма... прийду до того ката, що звелів убити мого чоловіка, стану перед ним і скажу: у мене нема змоги убити тебе і твоїх дітей. Ти будеш ще жити... ти ще зостанешся і може навіть будеш сьміятись — але я не хочу того... Я привиддем стоятиму над твоїм ліжком і питатимусь. День і ніч питатимусь у тебе: а де-ж ти дів мого чоловіка? А де-ж ти дів моїх дітей? І потім... і потім... я тут же, у нього на очах, при його жінці і при дітях його... кинуся і оттак *(підкрадається до дітей і потім нагло кидається, хапає дитину за горло. Сара у купі з I курс. з криком кидають ся і виривають дитину з рук, а мати знесилена покірно сїдає; голова звисла на груді)*.

2 курс. (*випростуєть ся*). Ні, жєнщино — не так ти повинна зроби́ти. Ти повинна воставити живими своїх дітїй і сама повинна жити з ними. Але не кидай їх ні на хвилину. Кожну годину, кожний момент сього життя ти... учи їх... Навчи їх ненавидіти тих, хто вбив твого чоловіка. Навчи їх жити мислю помсти за батька. Навчи їх всього, всього, що тільки може відобрати і спокій, і сон, і щастє у тих катів і кровопивців...

Мосїй (*підхоплює*). Так, так, так... І от коли вони виростуть, коли вони стануть великими та дужими — нехай вони тоді прийдуть та спитають у нього. Прийдуть і спитають у нього: а де наш батько? А де-ж наше щасливе дитинство і де наші дитячі радощі? Нехай вони скажуть йому: навіщо ти навчив нас думати тільки про кров? Навіщо ти вбив у нашої душі все добре і жовчю наповнив серця наші? О, такого запиту не витримає він — і тоді... ха-ха!

1 курс. Боже! Що вони говорять! Не слухайте їх! Не слухайте їх! Не слухайте Стасю! Вона-ж не така... вона ж... Та ні... ви тільки подумайте... Се вона тільки зараз так говорить... Се її кров налякала... Стася хороша... Проповідь милосердя несла вона людям все життє, а не сей поклик до дітовбійства... Ні, не вірте її словам — в нїй говорить жах... Ходїте краще до дому... я буду з вами... Я поможу вам заспокоїти дітїй, я зварю їм їсти... Ми нагодуємо їх, покладемо спати — і заснуть вони тихим дитячим сном, а ми будемо сидіти і слухати їх рівного дитячого дихання... А потім — ви й справді не будете воставляти їх ані на одну хвилину і будете вчити їх, але вчити сьвітлих правд ідеала, навчати любови до всіх людей і любови діяльної, живої... І виростуть вони хорошими людьми, корисними діячами — і радість та мир принесуть зі собою людям... А ви, горда мати, гордо скажете всім: се мої дітї... Ходїм-ж... Ходїм, хороша моя...

(*Сара весь час тихо плаче, Мосїй закрив очи рукою і попустив голову, а Стася закусивши палець, з мукою дивить ся кудись в один пункт.*)

Жінка (*безсила, покїрна... сама як дитина*). Ходїм... (*одягають ся, беруть дітїй*).

Сара. Може вам чого-будь треба? Так ви скажіть: коли у мене не знайдеться, то я дістану.

1 курс. (*махає рукою*). Нічого, нічого... спасибі... Нічого не треба.

Сара (*після довгої павзи*). Пішли (*зітхнула*). Ах, Боже мій, Боже мій... Ізза чого все то? Там якийсь собі паночок один сидить — і от... Господь, Господи...

(*На вулицях тихо.*)

2 курс. (*неначе сама до себе; дуже повагом*). Вчора йшла вулицею теж мати і вела дівчатко за руку... Малесеньке дівчатко... І матір убили... так просто, серед вулиці... І вона, чуючи свою смерть, ухопила свою дочку за горло... от так (*хапає себе на горло*) і задушила (*довга павза*). Чоловік один, я бачила, без шапки, в розстібнутому пальті біжить... і кричить безумно: „Ви вбили моїх дітей, то убийте-ж і мене“!... І кидав ся на козаків... Гм... Вони мабуть зглянули ся на його бажань... (*довга павза*). Дівчаток трое малесеньких... першої класи... ішли з гімназії: їх одпустило до дому добре начальство... Вони йшли, всі взявшись за руки... ранчики у них за плечима... Та так тройко і лежать на мостовій... за руки ввзявшись...

Сара (*вся переповнена жахом; тихо*). На віщо ви те все говорите? Навіщо ви те все говорите?... (*страшна павза*). Тихше... Чуєте? Чуєте? (*ледви доносить ся якийсь гомін*). Чого се мені... так страшно стало?

Мосїй (*болізно*). Ой... Ой... Вони несуть... Вони несуть когось... Навіщо вони несуть сюди? Навіщо? Сара... Піді скажи їм, що не можна сюди нести. Не треба!... Я не хочу!... Чуєте ви — я не хочу, щоб ви несли сюди! Я кричатиму! Я кричатиму!

Сара (*кричить скільки у неї є сил*). Замовчи!

(*Чутно, як і справді когось несуть. „Тихше, тихше... Передній, попусти руки, а ви підіймайте! Підіймайте! Обережнійше — що ви справді! Тихше“...*)

Голос Есфіри. Сюди, сюди... Я зараз одчиню двері.

(*Двері відчиняють ся, входить Есфір; за нею вносять мари з убитим Борисом... ставлять долі*).

Мосїй (*хрипло*). Кого убили?

Робітник (*після павзи*). Він першим умер на барикаді... Спи, товаришу, а ми... (*не зміг домовити*).

Есфір (*якось боком іде... іде...*) Так, так, так... Треба... тихше... тихше... Ми граємо в останній раз у життю...

Завіса тихо опускається.

Д І Я V.

Кімната першої дії; ліворуч ліжка, обік нього столик із ліками. Софія Павловна лежить у ліжку.

Надюша (*увіходить*). Ну, що-ж, мамочко? Як ти себе почуваш на новому місці?

Соф. П. Нічого, добре.

Над. А на мій погляд тобі краще було-б у твоїй спальні. І спокійніше.

С. П. Я хочу хоч би почути, як їх ховатимуть. Скоро?

Над. Скоро, мамусю: о десятій годині.

Соф. П. Сядь біля мене, Надю (*Надя сідає*). От і нема у нас Борі... Хорошого нашого, чесного Борі...

Над. Мамо... Ти знов починаєш!

С. П. Голубонько... Та не можу-ж я. Я не вірю і ніколи не повірю, ніколи, що його нема в нами. Мені все здається, що се чийсь дикий жарт і що от зараз відчинять ся двері, вийде він і скаже: „Ах, мамко, мамко! Як я тебе люблю!“ (*ломлючи руки*). Навіщо!... Ах навіщо се так стало ся!

Над. Мамочко... Ну, годі вже... Я те-ж ніяк до себе не можу прийти... (*кусєє губи; павза*). Останніми часами так багато ми читали в ним у купі, розмовляли... І мислі все такі у нього були благородні, чисті... І він розказував мені те, чого я не могла розібрати... а тепер... (*відходить до вікна*).

С. П. Дитино моя люба... Але-ж перед тобою жите і все, що в ньому, а мені? Що-ж мені зостало ся без нього? Ох, не можу-ж я, не можу... (*довга павза*). А яка се чесна натура була. Як багато любив... От мені згадують ся зараз випадки з його дитських літ. Адже-ж тут, на сих грудях виносила я його... Навіщо-ж він так рано вмер? Жертвою лихоліття поліг... За ним прийдуть люди і будуть щасливі, будуть довго-довго

жити — і ніхто з них не згадає, що їх тихе, спокійне життя куплене ціною смерти його єдиного сина.

Над. Навіщо, мамо, ти так говориш? Хиба один Борис умер?

С. П. Так навіщо-ж те все? Навіщо? А що як сього вашого загального щастя ніколи не буде? Що як мій син умер за химеру, або ще того гірше — за дрібнісеньке поліпшене загального пробуту, за те, щоб хтось, десть, якісь льокаї та якісь звошки могли закласти спілку? Отсе найбільше убиває мене... Те, що він умер за дурницю. І вмер! Умер! Чи розумієш ти оте слово? Се значить, що він ніколи більше не одчинить сих дверей і не вийде до сїєї кімнати.

Над. Не так ти, мамочко, говориш. Ти й сама добре знаєш, що не за химеру умер наш Борис. Навіщо-ж ти трівожиш себе такими хорими та марними думками? Краще посидимо тихо, помовчимо. Добре, мамусю? (*цілує матір і сїдає близько неї; павза*). А я тобі розкажу, мамо, про один вчинок, про один рух людської душі... Се було у вівторок. На площі де-не-де невеличкими купками товпили ся люди. Нараз хто й зна відкіль летить ескадрон драгун із шаблями на голо. Офіцер кричить щось. Все, що було на площі — щезло, притулило ся до стїн, сховало ся за стовпи, за дерева. І лише один студент — один, мамочко. Дужим рухом розірвав у себе на грудях сорочку, виставив обнажену грудь вперед і крикнув: „На, рубай!“ І хвилину стояли над ним драгуни з піднятими шаблями, але потім офіцер скомандував сховати шаблі — і весь ескадрон умчав ся пріч.

С. П. Навіщо те все... навіщо?... Хиба в тому житє? І хиба для того житє?

Над. Не знаю, мамо... Може і не для того житє, але те, що в ньому можуть бути такі хвилини — се робить житє прекрасним. І як се далеко від тої сїренької тяганини, якою „живуть“ девяносто-девять відсотків нашої інтелігенції (*підходить до вікна*). Скільки народу на вулиці! І всі йдуть туди.

С. П. Як на видовище... Адже-ж для них се тільки видовище. Сумне може, скорботне, але все-ж таки видовище. О, коли-б ти знала, як боляче се почувати!

Над. Неправда твоя, мамо. Може й знайдуть ся, звичайно, такі для яких се буде тільки видовищем — але скількох виховає

сьогоднішній день! Скільки людей вернуть ся до дому иньшими, не такими, якими вони йшли на похорон!

С. П. Але-ж се занадто жорстокий засіб для виховання. Виховати повинна книжка, розмова, житє, але не смерть... і ще така бегглуздо-страшна смерть... З кулею в груди... Як він мучив ся певно, любий...

Над. Ні, мамочко: мабуть ще довгі віки люди будуть виховуватись на образі смерти, ще довгий час сьвяті істини будуть врізувати ся в уми мас кровю мучеників. І за те, щоб прискорити наближенє того часу, коли не треба вже буде умирати за проповідь власного ідеалу — ради того і вмер, мамо, наш Борис. Ми не можемо, у нас нема даних у руках, щоб вирахувати всю безконечну вартість його смерти — для того треба довгого часу. Але почувати величність і весь героїзм його смерти — і я і ти відчуваємо однаково. Так, мамочко: велика істина криєть ся в євангельських словах, що нема більшої заслуги на землі, як умерти „за други своя“. І наш Борис, мамо, умер „за други своя“... Ні, мамочко. Горе твоє страшне і незмірне, але в тому, що твій син умер власне такою смертю, ти знайдеш силу. Не сьогодні і не завтра, але прийде така хвилина, коли ти з сльозами радості будеш говорити про Бориса і про його шляхотну смерть.

С. П. Що мені з того? Я воліла-б краще, щоб він був найгіршим негідником, аби був живий. Щоб він сидів оттут, біля мене і щоб я могла держати його за руку, цілувати його.

Над. Неправду говориш ти, мамо.

Покоївка (з *праворуч*). А як же прийом?

Над. Скажіть, будьте ласкаві, що прийому не буде. І взагалі хто буде питати, всім одмовляйте.

Пок. Слухаю... (*стоїть декілька хвилин, потім нараз хлипає і закриває лице фартухом*).

Соф. П. Чого ви, Веклуно?

Пок. Панича жаль... Ліпше-б мені померти...

С. П. От... от... Бачиш, Надю? Бачиш? Що-ж я повинна робити? (*стогне*). Бору! Бору! Та що-ж се таке! Навіщо... навіщо так стало ся?...

Над. Мамочко, мамочко! Ну, годі вже, годі... Векло, ідіть собі (*покоївка пішла*). Мамусю, голубко... (*стає на коліна*). Ну,

годі вже, годі... Не треба... Не муч себе, мамочко (*ховає у неї голову на грудях*).

С. П. (*плаче; потім затихнувши*). Ех, Надько, Надько... Довго ще я буду плакати — ох, і довго... Ціле життя...

(*Надюша сідає на крісло і непорушно дивить ся кудись.*)

С. П. А тато... Господи, як він мучив ся, бідний... „Я все сперечав ся з ним, каже, дратував його... Навіщо я так робив? Мені-б треба було згоджувати ся... в усьому згоджувати ся... Може Боря тоді був би обережнішим“... І не може старий простити собі того... „І в останній навіть день, каже, я з ним посварив ся... Ох, як би вернути, як би вернути“, — все повторяє. „Я ніколи-б йому слова впоперек не скавав. Я ходив би з ним усюди, я знав би найменше бажане його душі і виконував би його“...

Над. (*кріпила ся, кріпила ся, але врешті не витримала, ридає*). Ох, Борисечку, Борисечку... братіку мій милий...

С. П. От бачиш, дочко... Хто-ж тепер кого потішати буде?

Над. (*випила води*). Нічого, нічого, мамочко... Я більше не буду... Мамусю — може-б ти з'їла що-небудь?

С. П. Ні, донечко (*павза*). А Есфір бідна... Я її не пізнала навіть учора. Видко, що вона хоче перемогти себе, але се їй дуже дорого коштує.

(*Ледве чути оркестр і величний хор... співають сумний имн: „Ви жертвою впали“. І далеко-далеко... нечути ще... але почуваєть ся, що йдуть величні маси народу.*)

Над. Мамо! Чуєш? Се вже несуть їх (*підходить до вікна і при-тулюєть ся до скла*).

С. П. Видно вже? Видно?

Над. Ні, ще...

С. П. Ах, чому я не можу підняти ся? Чому я не можу підняти ся? Хоч би подивитись ще один раз... Хоч би вдалеку...

Над. Вся вулиця заповнена народом! В усіх вікнах, на всіх балконах! Ліхтарі завішено чорним крепом і засьвічено... горять серед білого дня... А з вікон, з балконів висять, колишучись, чорні жалобні пранори. Скільки їх! Написи червоним...

С. П. (*кидаєть ся на ліжку*). Навіщо вони сей гимн мерців співають? Він всю душу вириває... Ох, перестали-б вони вже швидше... перестали-б... Або йшли-б краще другою вулицею... Навіщо вони пішли сюди? Навіщо вони мучать мене?

Над. От уже показала ся голова процесії. Ланцюх робітників! Які хороші, відважні обличчя! Здорові, товариші! Вінки, мамочко, вінки! Боже мій, скільки вінків, скільки стрічок! Червоні все! І несуть їх по двоє, по двоє... А в переді дві малесенькі дівчинки несуть вінок з білих рож. Я бачу надпис: „Спіть, братія — ви все віддали, що могли віддати“. Гімназисти несуть, робітники, студенти... Боже мій — скільки вінків! Я бачу надписи: „Борцям за волю!“ „Жертвам самодержавя!“ „Загинувшим у боротьбі братам!“ Корогви! Корогви несуть!... От ще... іще... Скільки народу!... Всі з непокритими головами.

С. П. Ох, навіщо-ж вони співають... Годі-б уже співати... годі-б уже співати...

Над. Мамочко, мамочко! Ось вони! Передня труна! І в ній наш Борис!... Брата першим несуть! Він першим умер на барикадах — першим іде і в могилу.

С. П. Сину мій... сину мій... (з великим болем сідає... голова перевязана).

Над. Мов живий лежить він у труні! Братіку... А за ним іде тато і держить за руку Есфір. А он ще і ще гроби! Хлопчика несуть, мамо! Малесенького хлопчика... І горлечко закрите ватю... Мамочко, мамочко... Процесія зупинила ся під нашим вікном.

С. П. Одчини вікно... Одчини вікно...

(Надюша одним рухом відчиняє вікно. Могутний хор із сотень грудий вривається до кімнати і заповняє її звуками. Затишає все.)

Над. Тато хоче говорити!

(В низу чути голос Митрофана Івановича:) „Рідні, кровію злучені браття — уклін вам до землі... До сієї пори я думав, що у мене лише один син — он той молодий жертвець, що лежить у передній труні... І от тільки тепер пізнав я, скільки у нього братів і сестер і скільки у мене дітей... Коли мій син був живим, я не вірив йому... не вірив в його діло, не вірив сьвятощам його шрій... І треба було його смерти, щоб розкрити мені очи... І от тепер очи мої розкрили ся... І закликаю я вас усіх, хто зостав ся живим. Всіх, кого бачу тут... Батьків, матерей... Братів і сестер... Ідіть усі! Всі йдіть туди, куди йшов мій син! Прямуйте всі за його ідеалом — і тоді може не буде вже більше таких смертей на

землі... А я.. всі свої дні... всі остатні сили свої віддам на служенє тій великій, сьвятій справі, за яку умер мій перший і мій єдиний син! І клену ся я в тому всенародньою клятвою перед труном мого сина... Борисе!... Борисе!... Чи чувш ти?

(І знову плине могутній спів, чутно шумляву багатотисячної товпи, ридаю жінок.)

Над. Рушили! Знову ідуть! Увесь нарід! Боже, скільки тисяч народу! Всі співають і йдуть вперед, вперед... Ось він!... Ось свободний нарід! Він іде вже, іде! І ніхто його не зупинить! Вперед!... Іди за своїми борцями! Вже пробив слушний час! Вже близько сьвітла будуччина! Вперед же, вперед!... До сьвітла, до сонця, до свободи! Хай живе свобода.

С. П. *(підійшла тим часом до вікна, простягає в нього руки і кричить)* Боря!... Боря!... Куди-ж ти!... *(падає зомліла на руки дочки).*

(Згуки досягають страшенної сили і ллють ся нестриманим потоком.)

Завіса тихо спадає.

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКИХ І ВЕЛИКОРУСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ ДО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАНЯ.

(далі).

Сей зворот від федералізму до централізму виступає зовсім свідомо й виразно в програмі першої заграничної великоруської соціально-демократичної групи „Освобождение Труда“, яку заложили в 1883 р. бувші члени „Чернаго Передѣла“: Аксельрод, Дейч, Вера Засулїч, Ігнатов, Плеханов, заявляючи, що тим самим „розривають до краю зі старими анархічними тенденціями“¹⁾. Сей розрив був справді повний: в обох програмах „Освобождения Труда“, в 1884 і 1888 р., національне питання, порішене, як ми се бачили, так ясно зі становища свободної федерації великоруськими анархістами, було зведене до отсих точок: „Необмежена свобода совісти, слова, друку, зборів та асоціацій. — Повна рівноправність всіх горожан незалежно від релігії і племінного походження“²⁾, — остання точка, по поясненню оснудателів групи, виходить логічно з першої й повторяється з огляду на існуванє пр. у Росії Жидів, що не користують ся навіть тими нужденними „правами“, які мають инші горожани³⁾. Значить, автори програми „Освобождения Труда“ говорять тільки про рівноправність горожан перед загально-державними законами, а поминають зовсім справу рівноправности національностей у державі та справу їх обопільних відносин.

На такім менше-більше становищі стоять усі ті великоруські соціально-демократичні групи, що повстали і в Росії і за границею слідом за групою „Освобождения Труда“ й аж до наших часів. І так у маніфесті „російської соціально-демократичної робіт-

¹⁾ Із оповіщення про видаванє групою »Библиотеки современного социализма«, — Итоги, стор. 56 (Добавленія).

²⁾ Порівн. »Программа социаль-демократической группы »Освобождение Труда« (первый проект), — Итоги, стор. 53, (Добавленія), »Проект программы русских социалдемократов«, — Итоги, стор. 6—7 (Отдѣль III) і лист-програма Аксельрода, Вери Засулїч і Плеханова в 1 числі »Самоуправления« (1887 р.), — Итоги, стор. 249—250 (Добавленія).

³⁾ Порівн. више згаданий лист-програму Аксельрода і тов. в 1 ч. »Самоуправления«.

ницької партії¹⁾, що склала ся в 1898 р. на спільнім з'їзді кількох соціально-демократичних груп, який і признано першим партійним з'їздом, ані про переміну централістичної держави на федерацію взагалі, ані про національне питанє спеціально нема ніякої згадки.

Одначе істнуванє не тільки російської, себ то вложеної в пролетаріята всіх національностей російської держави, але й великоруської соціально-демократичної робітницької партії було тільки фікцією, в дійности-ж істнували й далі тільки поодинокі групи. Одною з таких груп, що відіграла визначну ролю в розвитку великоруського соціально-демократичного руху, був заграничний „Союзъ Русскихъ Соціалдемократовъ“ (1895—1903), по постановам першого партійного з'їзду заграничний представитель партії. В програмі періодичного органу „Союза“, в журналі „Рабочее Дѣло“ (1899—1902), яка появилася в 1 числі в цвітня 1899 р., про знесенє державного централізму нема також нічого, а про національне питанє говорить тільки отсей уступ: „Як соціально-демократична організація, Союз являєть ся ворогом усякого національного й релігійного гнету і тому редакція в своїй літературній діяльності стояти-ме за свободу релігій і рівноправність усіх національностей. Признаючи право на самопризначенє за всякою національністю, Союз і редакція стоять із повним товариським співчутєм до всіх працюючих у Росії соціалістичних організацій ріжних національностей, на скільки ті організації обстоюють інтереси робітницької кляси й борють ся против російського самодержавя“²⁾.

„Союзъ“ і „Рабочее Дѣло“ репрезентували напрям, звисний у російськїм соціально-демократичнім русї під назвою „економїзму“, напрям, з яким група „Освобожденія Труда“ почала завзяту боротьбу в імя ортодоксійного марксїзму, спершу самостійно, потім увійшовши в нову „Революційную Організацію Соціалъ-Демократъ“ (1900) і в редакцію газети „Искра“ (1 ч. вийшло в грудні 1900 р.) й журналу „Заря“ (1 кн. вийшла в цвітні 1901 р.), в кінці в утворену з повисшої організації й редакції „Заграничную Лигу Революційной Соціалъ-Демократїи“ (1901).

¹⁾ Порівн. »Манифестъ Россійской Соціалдемократической Рабочей Партїи (1898 г.)«, — Итоги, стор. 1—5 (Отдѣль III, 2).

²⁾ Итоги, стор. 7 (Отдѣль III, 3).

Тим часом відчувала ся загальна потреба скликати другий партійний з'їзд, об'єднати поодинокі групи, між якими не переривала ся боротьба за принципи й організаційні питання, справді в одну партію й виробити спільну партійну програму. Ріжні групи виробляли свої проекти програми в цілі предложеня їх будущому з'їздови. В 1902 р. редакція „Искры“ и „Зари“ виробила свій „Проектъ программы Россійской Соціалдемократической Рабочей Партіи“, який опісля, на другім партійнім з'їзді, прийнято з деякими доповненнями за партійну програму.

В тім проекті „партія ставить своєю найблизшою задачею поваленє царського самодержавія і заступленє його республікою на основі демократичної конституції, яка забезпечувала би : 1. Самодержавє народа, т. зн. сконцентрованє всеї верховної державної власти в руках законодатного збору, зложеного з представителів народу“¹⁾, — значить, про знесенє державного централізму нема й мови. В справі національного питання сей проект іде далі програм групи „Освобожденіє Труда“ і крім точки : „6. Знесенє станів і повна рівноправність усіх горожан незалежно від пола, релігії й раси“²⁾, точки, яка властиво сути національного питання не торкаєть ся, кладе також точку : „7. Признанє права на самоозначенє за всіми націями, що входять у склад держави“³⁾, — точка, яку можна пояснювати ріжно, відповідно до того, що розумієть ся під „самоопредѣленієм“, яке, — завважу тут, лишаючи докладнійші виводи на далі, — в кождім разі не було-б дуже широке, прим. при „сконцентрованю всеї верховної державної власти в руках законодатного збору“. І тому справедливою являєть ся їдка замітка Володимира Поссе з приводу проекту „Искры“ і „Зари“ : „Пануюча іскровська або якобінсько-езуїтська соціална демократія постарала ся вбїти проект „Жизни“⁴⁾ згідною мовчанкою, а в своїм проекті, як група якобінська, жадала вона сконцентрованя всеї верховної державної власти в руках законодатного збору“, а як група езуїтська додавала фразу про „признанє права на самоозначенє за всіми націями, що входять у склад держави“, пояснюючи її заявою, що „не діло пролетаріята проповідувати федералізм

1) Итоги, стор. 20—21 (Отдѣль III).

2) і 3) Ibidem, стор. 21.

4) Про проект „Жизни“ буде мова низше.

і національну автономію¹⁾).

Проект „Искры“ і „Зари“ послужив, як уже згадано, підставою до програмової дискусії на другім партійнім з'їзді (1903 р.), який доповнивши його, признав його партійною програмою. В сій програмі²⁾ на першім місці пишеться так само „самодержавне народа“, але його змягчує дещо точка „3. Широка місцева самоуправа; територіяльна самоуправа для тих місцевостей, що визначають ся окремими побутовими умовами і складом людности“. Більше уваги присвячено також національному питанню і крім загальних домагань „необмеженої свободи слова і друку“ (точка 5) та „повної рівноправности всіх горожан незалежно від пола, релігії, раси й національности“ (точка 7), вставлено також у програму точку: „8. Право людности діставати освіту на рідній мові, забезпечене закладанєм на кошт держави й органів самоуправи конечних для того шкіл; право кожного горожанина говорити рідною мовою на зборах; заведенє рідної мови на рівні з державною ві всіх місцевих, суспільних і державних інституціях“, а також порішено згідно з проектом, що будуча конституція має забезпечувати „право на самоозначенє за всіма націями, що входять у склад держави“.

І так по програмі російської соціально-демократичної партії в будучій російській демократичній республіці конституція повинна забезпечувати „право на самоозначенє за всіма націями, що входять у склад держави“. Отсе те принципіальне становище, на яким стоїть російська соціальна демократія до нині в національнім питанню. Одначе з огляду на те, що самоозначенє (самоопредѣленіє, Selbstbestimmung) понятє широке і можна в нього вкладати ріжнородний зміст, те становище залежить від того, як його розуміє сама партія. Відповідь на се дає „Искра“ (ч. 44 в 1903 р.), де в редакційній статі п. н. „Національне питанє в нашій програмі“ читаємо:

„Таке програмове домаганє видало ся богатьом не досить ясним і тому в 33 ч. „Искры“ пояснили ми значіне тої точки так: Соціальна демократія буде все бороти ся против усякої проби

¹⁾ Отся знаменита фраза, така характеристична для становища »російської« соціальної демократії до федералізму й національного питання, знаходиться в »Искрѣ«, ч. 33, стор 8, див. В. А. Поссе, Теорія и практика пролетарскаго соціалізма, Женева 1905, стор 558.

²⁾ Текст програми надрукований в партійній публікації »Второй очередной съѣздъ Росс. Соц.-Дем. Рабочей Партии«, Женева (без дати), стор. 1—6.

впливати із вні шляхом насильства або якої-будь несправедливости на національне самоозначенє. Але безумовне признанє боротьби за свободу самоозначеня ще зовсїм не вкладає на нас обовязку підпирати всяке домаганє, яке впливає з права самоозначеня. Як партія пролетаріату, соціяльна демократія кладе собі за головну позитивну задачу боротьбу за право самоозначеня не для народів і народностей, тільки для пролетаріату в кожній народности. Навпаки, ми мусимо все і безумовно стремити до як найтїснїйшого з'єдненя пролетаріату всіх народностей і тільки в особливих випадках можемо класти й чинно підпирати домаганя, які стремлять до утвореня нової клясової держави або до зміни повної політичної одноцїльности державної на вільнїшу федераційну спілку або щось подібного¹⁾». Зазначивши, що повисше поясненє викликало рішучий протест з боку P. P. S., редакція „Искры“, відповідаючи на той протест, каже далї: „Чи признанє права народів на самоозначенє обовязує підпирати всякі домаганя всякої народности що до самоозначеня? Адже признанє права всіх горожан творити свободні спілки ще зовсїм не обовязує нас, соціяльних демократів, підпирати всяку нову спілку, ще зовсїм не перешкаджає нам висловляти ся й агітувати против невідповідности й безглуздости ідеї скласти таку чи иншу нову спілку. Признаємо право свободної агітації навіть Ђзуїтам, але боремо ся (очевидно, не поліційними способами) против спілки Ђзуїтів із пролетаріями“²⁾.

З сего поясненя виходить, що російська соціяльна демократія жадає виправді від будучої російської республіки конституційного забезпеченя права на самоозначенє за всіма націями, що входять у склад держави, але коли-б котра з тих націй хотїла скористати в того права тим способом, що жадала-б національної незалежности чи в формї перебудови держави на федерацію національних республік, чи в формї утвореня незалежної національної держави, — то російська соціяльна демократія виступати-ме против подібних

¹⁾ До сего офіційного змісту статї з 33 ч. »Искры« завважу, що в нїй становище російської соціяльної демократії до національного питаня було зазначене ще яснїше — заявою, що »не діло пролетаріята проповідувати федералїзм і національну автономію«.

²⁾ Цитую з польського перекладу, поміщеного п. н. »Kwestja narodowa w naszym programie« в публікації: Kwestja polska a ruch socjalistyczny, Kraków, 1905. Стр. 126.

ждань, бо вона „мусить усе і безумовно стреміти до як найтіснійшого з'єднання пролетаріату всіх народностей і тільки в особливих випадках може класти й чинно підпирати домагаючі, які стремлять до утворення нової класової держави або до зміни повної політичної одноцільності державної на вільнішу федераційну спілку“, бо одним словом, „не діло пролетаріата проповідувати федералізм і національну автономію“. Чи не так само скаже самодержавний централіст-обруситель, що в інтересі „єдиної, неділимий Росії“ він мусить стреміти до як найтіснійшого з'єднання всіх народностей держави й не може підпирати (крім „особливих випадків“, пр. автономія для Польщі, аби тим легше зрусифікувати решту держави) стремління до зміни повної політичної одноцільності держави?!

Коли-ж се так, коли „як найтіснійше з'єднання пролетаріату всіх народностей“ можливе лише шляхом „повної політичної одноцільності державної“, то чому — завважу мимоходом — не підпирати політики завоювання супротив слабших держав? Адже через те класових держав ставало би менше і через розширене „повної політичної одноцільності держави“ на що-раз більшу територію „як найтіснійше з'єднання пролетаріату“ відбувало-б ся зовсім по рецепті російської соціальної демократії. От куди можна зайти, йдучи консеквентно в напрямі, вказанім російською соціальною демократією!...

І так будуча російська демократична республіка по думці російської соціальної демократії для добра пролетаріату повинна бути централістична так само, як централістична теперішня російська держава (тут характеристична сама термінологія програми: переміна царського самодержавя на самодержавє народа), а нації, що таким чи иншим способом дістали ся під панованє російської держави, повинні задовольати ся „широкою місцевою самоуправою“ і „територіяльною (не національно-територіяльною!) самоуправою для тих місцевостей, що визначають ся окремими побутовими умовами та складом людности“, т. є. для тих місцевостей, яким дасть самоуправу центральний парламент¹⁾,

¹⁾ Який настрій у сій справі панує в кругах російської соціальної демократії, видно з програмової дискусії на другім з'їзді (цитую з книги В. Поссе, Теорія і практика пролетарського соціалізма, стор. 559—560): «Ленін був против слова »територіяльний« (»областной«) в точці програми про »широку місцеву й територіяльну самоуправу«. »Се слово дуже неясне, — говорив Ленін, — і може

а також забезпеченням конституцією „права на освіту в рідній мові, на уживаннє рідної мови на зборах і на введеннє її в місцевих суспільних і державних інституціях“, — на скільки соціальна демократія не пояснить при нагоді, що користанє в того права не лежить в інтересі пролетаріату і тому вона не може підпирати стремління до зміни „повної язикової одноцільності державної“ на полі шкільництва чи інших сфер суспільного й державного життя. Поссе ві своєю увагою про яacobинсько-взуїтський характер російської соціальної демократії має повну рацію...

Соціальна демократія потішає звичайно підбиті нації тим, що відвисканє національної незалежності настане для них із хвилею побіди соціальної революції. Приміром Франц Мерінг пише: „Минули часи, коли буржуазійна революція могла сотворити незалежну Польщу; нині відбудованє Польщі можливе тільки шляхом соціальної революції, в якій новочасний пролетаріат рівночасно поломить свої власні кайдани“¹⁾. Тільки як та соціальна демократія, що

бути толковане так, що соціальна демократія жадає поділу всієї держави на багато територій«. Лібер, представитель Бунда, боронив слова »територіальний«, бо місцева самоуправа значить самоуправа сіл і міст, а територіальна — спілки сіл і міст. Таким чином він на нашу думку висловив ся зовсім правильно за самоуправу громад і за самоуправу спілок сільських і міських громад. Але тут очевидно вмів ся »урізывать истину« Мартов і з властивим собі апльомбом заявив, що аргументація Лібера »не має нічого спільного з соціально-демократичною аргументацією. За самовільні спілки громад ми стояти не можемо«, — кличе він. В того карикатурного яacobинця вже очевидячки прокидаєть ся бажанє здавлювати самовільні (який характеристичний вислів!) спілки громад, т. є. спілки, що склали ся по своїй волі, без дозволу центральних властей. Але великий простір Росії і досвід нашого сцентралізованого правління дає »привід« строгому супротив »самовільних спілок« Мартову »вважати необхідним і відповідним ціли існуванє територіальної самоуправи для таких великих одиниць, як Фінляндія, Польща, Литва і Кавказ«. З огляду на те Мартов пропонує внести в програму: »територіальна самоуправа для тих окраїн, що по своїм побутовим умовам і складу людности відріжняють ся від властиво-російських (собственно-русских) місцевостей«. Для »собственно-русских мѣстностей« »великий простір Росії і досвід нашого сцентралізованого правління« не дали, на жаль, »приводу« собственно-русскому Мартову признати територіальну самоуправу за відповідну ціли« (порівн. офіційанє справозданє з дискусії в цитованій уже публікації »Второй очередной съѣздъ Росс. Соц.-Дем. Рабочей партіи«, стор. 170). І зїзд прийняв ту точку в сформулованю Мартова, відрізавши тільки фразу про »собственно-русскія мѣстности«.

¹⁾ »Kwestja polska (переклад части довшої статі, поміщеної в »Aus dem dem litterarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand

тепер пре до щораз більшої державної централізації. пр. російської держави, представляє собі те відбудоване Польщі, України і т. д.? Чи соціально-демократичний пролетаріят, здобувши в централістичній російській державі політичну диктатуру, нагло перемінить ся в горячого визнавця „федералізму і національної автономії“, які проповідувати тепер „не його діло“, і почне ділити російську державу на незалежні національні території?

І так, резюмуючи дотеперішні висновки про становище російської соціальної демократії до національного питання, треба ствердити, що вона стоїть за державний централізм, який у державі зложеної з кількох націй мусить вести до витворення пануючого національно-державного (в Росії великоруського) центра й до поневолення ним інших націй, що входять у склад держави. Супротив того точка про національне самоозначенє, се справді вуїтський викрут.

Спеціально що до українського питання, то до всего того, що ми знаємо про становище російської соціальної демократії до національного питання в загалі, виринає ще сумнів, чи вона загалом признає українську націю нацією... В кождім разі знаємо, що до „тих місцевостей, які відзначають ся окремими побутовими умовами й складом людности“ і тому повинні дістати „територіяльну автономію“, російська соціальна демократія України не зачисляє. На другім з'їзді, як ми бачили, говорено тільки про автономію „таких великих одиниць, як Фінляндія, Польща, Литва і Кавказ“, а против автономії України ще й недавно виступав один із російських соціальних демократів, д. Лукашевич¹⁾, називаючи сей постулат, „искусственнымъ обособленіемъ Украины въ экономической жизни“ та дорікаючи українській соціальній демократії за „націоналістическій оттѣнокъ, какой придаетъ ей ея требованіе автономіи Украины“. Чи Україна, бува', для д. Лукашевича й для богатых його товаришів не „собственно-русская мѣстность“?

Організаційний статут російської соціально-демократичної партії, прийнятий на другім з'їзді, так само централістичний, як і програма партії. Соціально-демократичні організації інших народ-

Lassalle“, том III) в цитованій уже публікації »Kwestja polska a ruch socyjalistyczny«, стор. 123.

¹⁾ Див. його статя »Українскія національныя партіи« в петербурьскім тижневнику »Вѣстникъ Жизни«, чч 1 і 2 з 1906.

ностей повинні „заняти в єдиній російській соціально-демократичній робітницькій партії становище автономної складової частини, границі автономії якої мають бути означені при виробленні загальнопартійного статута“¹⁾, а 8 точка статута постановляє, що „всі організації, що входять у склад партії, завідують автономно всіма справами спеціально й виключно належними до тої сфери партійної діяльності, для якої вони утворені“²⁾. Значить, організація пролетаріату цілої нації в принципі зрівняна в своїх правах у партії з місцевим партійним комітетом і її автономія лиш на стільки ширша, на скільки ширша сфера її діяльності.

Проект Бунда, аби оперти організацію партії на федеративним принципі і зробити її федерацією національних організацій, з'їзд відкинув, заявляючи устами багатьох бесідників, що „федерація шкідлива, бо противорічить принципам соціальної демократії в їх приложенню до даної русскої дійсности“³⁾.

Великоруські соціальні демократи не хотять творити окремої національної організації, яка в російській соціально-демократичній партії була би зрівняна з організаціями всіх інших національностей російської держави, що власне було би здійснене при федеративним типі партійної організації; ні, вони висші над усяку національну організацію і хотять заступати „загально-російські (общерусские) інтереси“, які одначе розуміють не як суму інтересів пролетаріата всіх національностей у державі, тільки — як се влучно схарактеризував підчас дебат на другім з'їзді Лібер, делегат Бунда, — „найперше вичеркують із тих „загально-російських“ інтересів усе те, що належить спеціально до пролетаріата сеї чи другої нації, й думають, що одержана ними решта буде власне представляти загально-російські інтереси“⁴⁾. І так російська соціально демократія така сама національна партія, як і соціально-демократичні партії всіх інших народностей держави, з тою тільки різницею, що вона хотіла би ті національні інтереси, які заступає, т. в. великоруські, накинути як загально-державні інтереси пролетаріатови всіх інших народностей держави, — вона державно-національна, обрусительна. І коли вона соціально-демокра-

¹⁾ З резолюції про становище Бунда в партії, ухваленої другим з'їздом (»Второй очередной съездъ«, стор. 12).

²⁾ »Второй очередной съездъ«, стор. 8.

³⁾ З промови Леніна, — *ibidem*, стор. 90.   ⁴⁾ *Ibidem*, стор. 98.

тичні організації інших народностей держави називає національними партіями, то се зовсім не значить, що вона сама інтернаціональна партія. До сеї назви не дає їй права ані її склад, по якому вона майже чисто великоруська і ні в яким разі не загально-російська, ані її становище до національного питання, ні в яким разі не інтернаціональне, тільки націоналістичне, обрусительне.

Зараз по другім з'їзді російська соціально-демократична партія наслідком різниці поглядів на організацію й тактику розпала ся на „більшість“ (Ленін) і „меншість“ („Искра“ і Плеханов, який опісля уступив із почесних урядів у партії), з яких кожда вважала себе „єдиною російською соціально-демократичною робітницькою партією“. З початком 1905 р. повстала при меншості „Українська Соціально-Демократична Спілка“, як автономна часть партії. Тимчасом вибух революції в Росії ще заострив різниці в поглядах обох частин партій, що означило ся як в ухвалах третього партійного з'їзду, скликаного більшістю, так і в ухвалах партійної конференції, скликаній меншістю (1905). В кінці з початком 1906 р. відбув ся четвертий партійний з'їзд, на яким побідила меншість. Від сего з'їзду партія офіційно з'єдинена, але різниць, які її ділили перед з'їздом, фактично не усунено.

Одначе всі ті конфлікти в нутрі партії не тикали її становища в національнім питаню. В сій справі стоїть вона на тім самім, на чім стояла підчас другого з'їзду, і лише вимушена обставинами приймає в свої ряди то сю то ту „національну організацію“, на скільки та репрезентує фактичну силу в робітницькім русі, при чім те з'єдиненє не відбуваєть ся на основі якогось принципу, тільки як удасть ся. Таким способом вступила в партію вже давнїше польська „Socjaldemokracja królestwa Polskiego“ (до останнього свого з'їзду літом 1906 р. „Socjaldemokracja królestwa Polskiego i Litwy“), а недавно жидівський Бунд.

Також центральний комітет української соціально-демократичної робітницької партії (так називаєть ся від свого другого з'їзду в грудні 1905 р. „Революційна Українська Партія“) виготовив проект злуки з російською соціально-демократичною партією. Сей проект, переданий російській партії ще підчас її останнього з'їзду (весною 1906 р.), такий:

„1) Українська соціально-демократична робітницька партія входить у російську соціально-демократичну партію як соціально-

демократична організація українського пролетаріата, яка працює на Україні. 2) У. С.-Д. Р. П. самостійна в усіх питаннях місцевої роботи, на основі спільної партійної програми і тактики. 3) У. С.-Д. Р. П. має свої місцеві організації, центральні інституції, з'їзди й конференції. 4) У. С.-Д. Р. П. бере участь у загально-партійних конференціях і з'їздах на правах спільних зі всіма іншими організаціями Р. С.-Д. Р. П. 5) У. С.-Д. Р. П. має представительство в центральнім комітеті Р. С.-Д. Р. П., на підставі згоди в останнім. 6) Всі місцеві організації творять загальний керівний центр (комітет) Р. С.-Д. Р. П. на основі спільних виборів без ріжниць національності членів партії. 7) У. С.-Д. Р. П. має представительство в делегації Р. С.-Д. Р. П. на міжнародних соціалістичних конгресах. Увага. Умовою свого вступлення в Р. С.-Д. Р. П. кладе У. С.-Д. Р. П. признание автономії України. Признаючи, що центральний комітет Р. С.-Д. Р. П. не має загальних директив що до сього питання й не може самостійно признати сього домагання, У. С.-Д. Р. П. годить ся лишити се питання отвореним, зберігаючи одначе за собою право пропагувати ідею автономії України¹⁾. В сїм проєкті пропущено домагання, на яке пр. так горячо наставляв давнїйше Бунд і против якого всіма силами виступала російська партія, — що У. С.-Д. Р. П. є єдиним репрезентантом українського пролетаріату. Се домагання не позбавлене ані рації ані популярности, — пр. на зборах міських і сільських робітників у Лубнах, полтавської губернії 5 серпня 1906 р. ухвалено його як поправку до проєкту центрального комітета²⁾.

Одначе й на сей проєкт російська соціална демократія не згодила ся. Центральний комітет Р. С.-Д. Р. П., розібравши його, дав на нього українській соціалній демократії таку відповідь: „Об'єднуючий з'їзд³⁾, зробивши виїмок для Бунда при виробленю умов для з'єднання з ним, потвердив, що в організаційнім питаню партія супротив національних соціально-демократичних партій придержуєть ся принципів другого з'їзда. Таким чином Центральний комітет думає, що виїмок, зроблений для Бунда, ніяк не може бути розширений на всі інші національні соціально-демократичні партії.

¹⁾ »Воля«, ч. 15 з 1 серпня 1906 р., стаття »У. С.-Д. Р. П.« — »Українській Вїстникъ«, ч. 13 з 24 с. е. серпня 1906 р. »Хроника«, стор. 924.

²⁾ »Українській Вїстникъ«, *ibidem*, стор. 925.

³⁾ Себто з'їзд, що відбув ся весною 1906 р. й об'єднав »меншість« із »більшістю«.

Договори з польською соціальною демократією й лотиською партією опирають ся виключно на принципі територіяльної, а не національної автономії. Такий самий принцип повинен бути поставлений і в основу вілляня з У. С.-Д. Р. П. З огляду на те Центральний комітет думає, що вілляня з У. С.-Д. Р. П. могло би відбутися тільки шляхом вілляня організацій У. С.-Д. Р. П. в організаціях партії, при чім, розуміється само собою, організації, що віллялися разом, користуються звичайною автономією, й можуть об'єднати ся в територіяльну спілку. А що до домагання автономії України, то доки се домагання не обнято партійною програмою, партія не може виступати в його обороні. Але кожній організації й кожному членови партії лишається право пропагувати й оборонювати се домагання в усіх партійних організаціях і в партійній літературі. Центральний комітет висловлює надію, що У. С.-Д. Р. П. не мати-ме причини здержувати ся від приступлення до Р. С.-Д. Р. П. і що партія в найближшій будучности витати-ме з'єднене з українським пролетаріатом, зорганізованим під прапором У. С.-Д. Р. П.¹⁾

І так російська соціальна демократія відкинула проєкт української соціальної демократії, вазначивши, що не думає робити для неї ніяких виїмків від партійного організаційного статута. Російська соціальна демократія хоче не злуки з українською, тільки вілляня, т. є. аби українська соціальна демократія розв'язала свої організації, вирекла ся свого українського характеру й утонула в російським соціально-демократичнім морі. Таке становище російської соціальної демократії супротив української має крім загального (централізм чи федералізм?) ще й спеціальне значінє. Приміром у Польщі обрусительна система російського правительства не змінила національного характеру польського пролетаріата й тому хоч Socyaldemokracya Królewstwa Polskiego творить тільки територіяльну спілку (власне на території „Królewstwa Polskiego“) російської соціальної демократії, то все таки не тратить свого польського характеру. Інша річ на Україні. Тут обрусіне відбило ся й на пролетарських кругах, особливо по містах, і коли-б організації У. С.-Д. Р. П. віллялися в одно з існуючими на Україні організаціями Р. С.-Д. Р. П., які мають великоруський національний характер, то тоді в тих організаціях, що віллялися в одно, великоруський національний ха-

¹⁾ Петербурський дневник »Товарищ«, ч. 69 з 29 вересня 1906.

раakter остав би й на далі домінуючим. І коли-б ті організації з'єдинилися в територіальну спілку, пр. в „Соціяльну Демократію України“, то й вона мала би великоруський національний характер, через що ширила би дальше обрусіне між українським пролетаріатом. Не перечу, що певне повстали би в ній окремі комітети для пропаганди між українською людністю на українській мові, але се загального характеру тої територіальної спілки не змінило би.

І так російська соціяльна демократія, йдучи до „як найтіснійшого з'єдинення пролетаріату всіх народностей“ й боронячи в тій цілі „повної політичної одноцільності державної“, тим самим ширила би на Україні далі те обрусіне, яке досі було головною задачею самодержавного правительства, також в імя „повної політичної одноцільності державної“. Одначе російська соціяльна демократія вміє й відступати від свого становища, пр. зробила від нього виїмок для „Бунда“, який є на стільки сильною робітницькою організацією, що вміє оперти ся її централістично-обрусительним тенденціям. І се є вказівкою для соціяльно-демократичних партій інших націй, коли вони не хотять потонути в російськیم морі. Коли вони представляти-муть поважну силу в робітницькیم русі, тоді й для них зробить ся виїмок. Не даром же російські соціяльні демократи обвиняли себе взаїмно в „хвостизмі“. Не вони вгадують шляхи життя, хоч по їх думці „науковий соціалізм“ власне відкриває ті шляхи, тільки тягнуть ся в хвості життя, яке примує їх що-раз більше поступати ся своїми централістичними принципами на річ ненависного їм федералізму й національної автономії, які проповідувати по їх принципу „не діло пролетаріата“.

В 1902 р. також великоруська соціяльно-демократична організація „Жизнь“ (1901—1902) видала свій „Проект программы Російской Соціалдемократической Рабочей Партіи“¹⁾. По сьому проєкту „російська соціяльно-демократична робітницька партія при існуючім капіталістичнім устрою ставить для Росії отєї домаганя: 1) Народня спілково-територіальна (федеративна) республіка. Ділене Росії на території відповідно до національних та історичних окремішностей земель, що входять у склад сучасної російської держави або злучені з нею. Полишене повної автономії кожній із тері-

¹⁾ »Жизнь«, кн. 4 за липень 1902 р., стор. III—X. — Итоги, стор. 3—11 (Отдѣль V).

терій у її внутрішніх справах. Право території на випадок домагання більшості її людности, висловленого загальним, безпосереднім, рівним і тайним голосуванем, на повне державне відділене. Ділене територій на територіяльні одиниці (громади) з широкою безстановою автономією. — 4) Рівноправність усіх мов“.

Проект „Жизни“ кладе, як бачимо, в основу національно-політичної програми російської соціальної демократії федеративний принцип, лишаючи кожній нації, що входить у склад сучасної російської держави, повну свободу або остати автономним членом російської федеративної республіки, або устроїти ся зовсім незалежно. При тім принцип федерації й національної автономії поставлений так ясно, що не допускає довільних інтерпретацій. Се не те, що „право на національне самоозначенє“, забезпеченя якого від конституції будучої російської республіки офіційна російська соціально демократія могла домагати ся рівночасно з заявою, що вона всіми силами виступати-ме против користаня з того права в напрямі федерації або національної незалежности. Се ясні домагання, які партія ставить від себе для Росії при капіталістичнім устрою і за яких здійснене, значить, буде бороти ся всіми силами. Вправді один із членів організації „Жизнь“, Г. А. Куклін, писав опісля, 1905 р., неначе в обороні офіційної програми російської соціальної демократії, що на його думку „право нації на повне відділене входить у право її на самоозначенє“¹⁾, але в тім власне вартість проекту „Жизни“, що він кладе справу ясно й не можна з нього виводити, чого кому треба, як із „права на самоозначенє“. Загалом поставленем національного питання на широку федераційну основу проект „Жизни“ може рівняти ся з ясними і сьмілими, йдучими на цілій лінії в розріз зі „старим сьвітом“ виводами Бакуніна.

Одначе проект „Жизни“ й остав тільки проектом. Організація „Жизнь“, проживши ледви рік (від осени 1901 до осени 1902), за який розвинула велику видавничу діяльність²⁾, розвязала ся. Її-ж проект програми й загалом її ідеї не знайшли симпатій серед заграничних російських соціально-демократичних кругів, а офіційна соціально демократія просто вбила їх мовчанем. І не диво,

¹⁾ Г. А. Куклінъ, Матеріали къ изученію исторіи революціоннаго движенія въ Россіи. Томъ I (1800—1854). Женева 1905. Предисловіе, стор. X.

²⁾ Протягом 1902 р видала вона брошуру »Первое Мая«, 6 книг журналу »Жизнь«, 20 чисел бібліотеки, 12 чисел »Листків« і 19 портретів та карток.

вони так глибоко різнилися від усього того, що від часу заложення групи „Освобождение Труда“ проповідувала російська соціальна демократія і що в загалі проповідує сучасна інтернаціональна соціальна демократія, що в соціально-демократичних кругах для них не місце.

Се найліпше видно на особі редактора „Жизни“ Володимира Пессе, який ще при укладаню проєкту „Жизни“ пропонував „внести в практичну часть програми домаганя в напрямі знесеня приватної власности на землю та способи продукції“, які одначе взяв тоді назад, а опісля „чим більше думав і працював, тим сильнійше кріпшало в нїм переконанє, що пролетаріят у Росії як і на заході в своїй програмі може мати на увазі лиш пролетарську, а не буржуазну революцію і що тому в практичній части йому конче треба виставити домаганя, які являють ся вложом у право приватної власти“¹⁾). Результатом того розвитку появил ся проєкт програми „Русской социалдемократической рабочей партии“²⁾), в якій національно-політична програма така сама, як і в проєкті „Жизни“, а опісля „Проектъ пролетарской программы“, в якій читаємо, що „опираючи ся на загальний страйк — робітницький, військовий і податковий — пролетаріят стремить покінчити з панованєм буржуазії, яке політично проявляєть ся в державі, й покласти основи для нового суспільного устрою на отсих засадах: 1) Федерация територіяльних і національних спілок автономних громад“³⁾ — і наукове умотивованє його: книга „Теорія и практика пролетарского социализма“, в передмові до котрої автор пише: „Коли я почуваю тепер звязок із соціальною демократією, то тільки з соціальною демократією як із пролетарською масою, яка бореть ся, а не з соціальною демократією, як із партією соціально-демократичних послів і літератів. Я ніколи не був соціальним демократом — державником, але тепер мені хочеть ся підчеркнути, що я соціальний демократ антидержавний („антигосударственный“), що видить у загальнім революційнім страйку єдиний шлях до пролетарської соціальної революції, яка повинна замість капіталістичного устрою завести устрій комуністичний“⁴⁾). Кому не ясно, що бувший редактор „Жизни“ куди ближший до

¹⁾ Порівн. »Теорія и практика«, стор. 70.

²⁾ Итоги, стор. 69—70 (Отдѣль V).

³⁾ »Теорія и практика«, стор. 943.

⁴⁾ »Теорія и практика«, Предисловіє, стор. V—VI

комуністичного анархізму, як до соціальної демократії, і що шлях, яким іде його ідейний розвиток, в крайній консеквенції веде до комуністичного анархізму?! Бо федералізм, а ще більше антидержавність тісно звязані з кругом ідей анархізму, так як із кругом ідей соціальної демократії звязаний нероздільно державний централізм, який в національно неоднотільних державах веде за собою також національне закріпощенє.

Характеристичний причинок до становища великоруських соціалістів у національнім і спеціально українським питаню, се полеміка, якою редакція „Реаліста“ (1903—1905), „свободомыслящаго соціалістическаго органа для интеллигентнаго пролетаріата“, відповіла на мою увагу в приводу її „программы ближайшихъ требованій“. Не тому характеристична та полеміка, неначе-б редакція „Реаліста“ відгравала якусь визначну ролю в російськїм революційнім русї, навпаки, її вплив у сїй сферї просто ніякий, а тому, бо вона сказала те, що думає багато російських соціалістів.

В згаданій програмї, поміщеній в 2 ч. „Реаліста“ (з 14 цвїтня 1904), національно-політичне питанє рїшають отсї точки: „1) Заступленє монархії республіканським державним устроєм. Сконцентрованє всеї власти в руках Земського Собора... 2) Перемїна Польщі й Фінляндії на федеративні держави з автономними правительствами. Назначенє і зміна останніх посольськими фракціями тих держав у Земськїм Соборї. При всїх конфліктах між союзними правительствами рїшаючий голос має Земський Собор, 3) Заведенє автономії в формї міських і сїльських громад“¹⁾.

Програма, як бачимо, так само централістична, як і в офіційної російської соціальної демократії, тільки без єзуїтської фрази про „право на національне самоозначенє“ і з ясним поставленєм питаня що до окраїн: з виїмком Польщі й Фінляндії вся сучасна російська держава має й на далї остати централістичною державою. Отсе й заставило мене звернути ся до редакції в листом²⁾, у яким я взагалї супротив її становища стаю на становищі програми „Жизни“, а переходячи спеціально до України, зазначую між иншим, що Україна злучила ся з Росією власне як федера-

¹⁾ Виданє редакції „Реаліста“: Къ свѣту. Сборникъ статей по вопросамъ программы. Женева (без дати). Стор. 9.

²⁾ Сей лист, як і відповідь редакції на нього, надруковані в 4 ч. „Реаліста“ і передруковані в „Къ свѣту“ під характеристичною назвою „Українські націоналісти“ — лист стор 23 - 26; відповідь стор 27—30.

тивна держава, й подавши коротенький огляд історії України, кінчу тим, що Україні, як і всім иншим націям і племенам російської держави, треба признати такі самі права на федерацію з Росією, як Польщі й Фінляндії.

На се редакція „Реалиста“ відповіла: „Ми радикально розходимо ся в сїм питаню з д. Лозинським... Перше всего між Польщею й Фінляндією з одного боку й Україною з другого ми не можемо проводити аналогії. Ні пролетаріятови, ні дрібним властителям нема найменшої користи робити безглуздї проби „відділення“, але в Польщі й Фінляндії, де пустив міцне коріне революційний націоналізм, умови дещо відмінні. Шляхта прищепила польському народови ненависть до Росії й добула собі популярність саможертвеною боротьбою за „визволенє“. Щоб відібрати в шляхти її історичне оружє, ми рекомендуємо федеративні права, близько підхожі до прав незалежної держави. А спільний Земський Собор має скріпляти дружні відносини руського й польського народу й таким чином усувати ненормальні відносини. В иншім світлі представляєть ся нам Малоросія. Ми не бачимо найменшого антагонізму між українським і руським робучим народом, тут нема тих специфічних історичних умов, які розпалили би ненависть між двома народами. І те здавленє свободи, яким нам докоряє д. Лозинський, обертаєть ся зовсім на нього самого й тих українських інтелігентів, які в любови до свого народу дійшли до останнього ступня шкідливого націоналізму“.

Значить, федерація, се не найвигіднійша форма суспільного устрою, тільки антідот на ненависть, яку польська шляхта прищепила польському народови супротив Росії. От хоч раз польська шляхта зробила добру прислугу польському народови, бо лиш завдяки їй редакція „Реалиста“ позволяє йому видобути ся з під російського державного централізму. А що між українським та великоруським робучим народом нема ані антагонізму ані умов для нього, то антідот не потрібний ані тепер ані в будучности. А ми, грішні, думали, що брак антагонізму, се як-раз запорука федерації, бо федерація — спілка, а спілка чей-же можливійша між приятелями, як між ворогами. І коли-б так будучність українського народу залежала від редакції „Реалиста“, то нічого робити, треба-б було хіба взяти ся за пропаганду „шкідливого націоналізму“, яким, і то в останнім ступні, „Реалист“ і так нам докоряє. Ну, се ще ніщо, ми вже привикли чути від державних націй — По-

ляків і Великоросів, що „шкідливий націоналізм“ лежить не в стремліню до панованя над иншими націями, тільки в стремліню до визволеня з під того панованя, — але чию се свободу ми здавлюємо тим „шкідливим націоналізмом“, се вже справді загадка... Чи, бува, не свободу панованя над українським народом?

Як бачите, зі „свободомыслящимъ соціалістическимъ органомъ для интеллигентнаго пролетаріата“ можна договорити ся до цікавих річий... Дальша часть відповіди „Реаліста“, його дешеві доходи з приводу історичного огляду („Та що се Ви, д. Лозинський, з програми „Реаліста“ історію Іловайського хочете зробити?“ — питає редакція, забуваючи, що не завадило би повчити ся історії, заки брати ся до укладаня програм) у моім листі та його полеміка з мою увагою з приводу проєкту „Жизни“¹⁾ — менше цікава й тому її поминаю, а задержу ся лише на кінцевім уступі відповіди, де читаємо:

„Коли „Жизнь“ рекомендувала насильно (нічого подібного ані „Жизнь“ ані ніхто з федералістів не рекомендував!) розділити Росію на федеративні території, вихідна точка наших думок була инша. Се право лишено в програмі „Реаліста“ спеціальному бажаню громад. Поодинокі громади в разі конечности (про яку будуть рішати не ті громади, тільки централістичний Земський Собор, бо-ж у його руках сконцентрована вся власть!) можуть творити на місце територіяльної автономії „Жизни“ спілку громад (про автономію спілок громад у програмі „Реаліста“ нема ані слова!), яка по праву автономії може широко використати свою власть. Таким чином федеративні права всіх племен, що входять у склад русскої републіки, не можуть бути нарушені, але острє й еластичне питанє про федерацію нами порішенє. В противнім разі ми ризикуємо побачити замісь русскої революції хаос стовптвореня“.

Отсе штука! Сконцентрувати всю власть у руках центральної законодавної інституції, зробити всю Росію (крім Польщі й Фінляндії) централістичною републікою, в якій автономія має бути заведена тільки для поодиноких громад, і при тім усім не нарушити федеративних прав усім племен держави, а всім тим разом запобігти, щоби, бува, замісь русскої революції не повстав хаос стовптвореня...

¹⁾ Ся увага надрукована в VI кн. »Жизни«.

В тім то й ціла суть річи, що й російська соціяльна демократія й „Реалистъ“ і всякі інші великоруські яacobинці хотіли би бачити в цілій Росії „русскую“, т. є. подиктовану великоруським державним центром, во імя великоруських державних інтересів, революцію, коли ми думаємо, що справжній успіх революції в Росії залежний від того, аби вона вибухла й була ведена в імя інтересів робучого народу в сїх національностей держави, бо лиш тоді вони можуть її свідомо вести й лиш тоді жертви, які вони їй віддадуть, не пропадуть для них даром ¹⁾.

[Конець буде].

¹⁾ Хиба на сїм місці, під текстом, заслугує на згадку, що до полеміки між мною й «Реалистомъ» вмішала ся також українська соціяльна демократія Галичини в особі д. Артура Зеліба, який, очевидно не в «Реалистѣ», тільки в своїм органі «Tygodnik Jaroslowski» (ч. 7 з 26 падолиста 1904) помістив із сього приводу статью з апокріфічним заголовком «Samostij na Ukrainie» (чи не «Samostijna Ukraina»?), де 1) робить коштом правди дешеву рекламу соціяльній демократії, кажучи, що «найглибше, найширше й головне русло боротьби за свободу, рівність і братерство — соціяльна демократія... без вагання розвязала всі питання, отже й національні», 2) констатує, що «Україна знайшла в особі д. Лозинського дуже марного оборонця», 3) тїпнєть ся, що редактор «Реалиста» «зовсім справедливо» висміває (се про ті дешеві дотепи, згадувані висше) того марного оборонця, 4) пописуєть ся зі своїм і д. Вітика поглядом, що «Українці доси доказали тільки свою живучість, доказали, що здібні сотворити самостійну культуру, і тим самим, що мають право до самостійного істнованя, але культури ще не сотворили» (от спеціалісти по історії культури!), в кінці 5) полемізує кількома словами з «Реалистомъ», розсипуючи такі «перли», як пр.: «Даймо свободу народам, а не буде треба ніяких федерацій» (що за повияте про федерацію в сего... «марксіста з найтемнійшої галицької діри«!). Про справу самостійности України читачі, як бачите, вічого не довідали ся, але за те д. Зеліб мав приємність полати такого «ворога соціялізму» як я (я очевидно ворог «соціялізму» Ганкевичів, Вітиків та інших Зелібів). І се характеристичне для тутешніх українських соціяльних демократів, що вони, замість самі написати щось путнього про Україну для заграниці, коли всі інші на їх думку «марні оборонці України», волять нападати на працю інших, у чім поступають справді з «невмолимою консеквенцією», бо нищать «ворогів соціялізму» навіть у такій льокальній газетці, що її читачів ані те «нищене» не обходить, ані вони його навіть не годні зрозуміти.

ЖУК.

Мені казали: „Ще молодий“!

Від коли прокинулась у мині свідомість життя, від коли почув я в своїх грудях силу, від коли зрозумів світ сонця, — я почав любити.

Що я любив тоді? О, тоді те не мало межі! Все, що я зустрічав на кожному кроці, до чого міг досягнути своїм молодим, бистрим зором — все я любив.

Я, як дикий, що перший раз побачив вогонь, знайшов ся в оточенню Бога.

Я не казав, як старші, що вогонь пече, бо моя душа була тоді вогнем.

О бідна, велика душе! Як ти часто мусиш перебувати в тілі корови; як тобі сумно стає дивити ся на ясний, широкий світ крізь безжурні, скляні коровячі очі!

О бідна, велика душе, що знаєш більше, як те, що вода мокра, що золото — гроші!

Я любив...

Аероліт, блискучі зорі на темнім тлі неба, блискавка, що прорізує чорні громади хмар, величній регіт грому — я любив тоді.

Регіт грому...

О, я пізнійше зрозумів, чого так неохотно сміється він!.. Я й сам слав свою душу до його — він цілий складається з недоволених душ...

Слухай! чуєш? Наче валить ся якась велика будова... Чуєш, як там лящить залізо, торохтять каміння? Чуєш голоси? Лиш вони не плачуть, а сміються ся... О, як вони неохотно сміються ся!..

Регіт грому!

Земля затихла... Шташина, як куля, поспішає під стріху... Листок ані здригнеть ся... Травка, квіточки витягли до гори головки і наслухують... Людина, хапаючи свої лахи, хрестячись, ховає їх у хату... Дивись! Чорна безодня над тобою тріснула; земля здригнула ся, похитнулось усе, що обсідав землю; в серце тобі наче ніж гострий всадили і обернули. Регіт грому...

Я любив і тому голосно питав і голосно думав про кожду річ, лиш за собою чув голоси: „Молодий — дурний, виросте —

і змінить свій погляд, попечеться на вогні, то й на лід дуть стане!“ Мені ставало іноді сумно, але вогонь, що ховала моя душа, нагрівав ще цілу мою істоту — я любив тоді...

Погадав я раз піти до сьвятині, аби навчити ся розуміти початок і кінець тим річам, які його мають. Прийшов і кажу: „Бажаю взяти те, що ви даєте!“ — „Іспит — кажуть — на се є!“ Пішов на іспит, серце моє стискало ся від радості, що я належу до тих, що хочуть брати. Я мало не заплакав, коли побачив „учителя“, чоловіка, що дає. Я тоді любив!... Через три дні мені сказали, що іспиту я не склав. З початку я не міг зрозуміти, що вони кажуть і радісно питав: „Коли можна взяти те, що ви даєте?“ — „Ви іспиту не склали і тому до нас вам ходити не вільно!“ — сказав „письменний“, доглядач тої сьвятині. Я відчув, що в мою прохаючу душу поклали холодний камінь. Я заплакав і крізь сльози бачив, як решта, що бажали взяти, котрі склали іспити, раділа, що в них не стало ся так, як зі мною. Їх очі вперше пронизали мене таким холодом, що я аж здригнув ся. А „письменний“, побачивши мої сльози і гадаючи певно, що плачуть лишень діти, сказав: „Ви ще молодий, встигнете пізнати... Старші лишили ся і то не плачуть“ — додав він і після останніх слів прийняті осьміхнули ся холодним сьміхом щасливих. Лиш вогонь відразу зігрів мене, я зрозумів, що і я так сьміяв би ся в другого, як вони сьміяли ся з мене. Я вийшов на вулицю повний сили, наче з цінним скарбом і не дивлячись на те, що чув довкола, з уст прийнятих, глум — сьміяв ся в душі горячим сьміхом вогня. Тоді вперше спитав себе: чи не помиляюсь я, що можна любити всіх, чи не буде більше вірним полюбити таку душу, яка зрозуміє тебе і яка пособить тобі досягнути мети, до якої так невпинно поспішаю?

Минуло не мало днів і місяців. Я був наче в чаду, я кохав її, гарну, як лелія, я кохав її, струнку, як тополя. Душа моя завжди співала до неї:

Тай схили головоньку до грудий моїх, моя рибонько, мов сонечко!
Розкажи мені тихо казочку, як вітрець розказує в ніч погідную,
В пічку теплую...

Розкажи мені — я послухаю!

Тай pozwоль мені, моя пташечко любая, зазирнуть в твої очі бистрії,
Тай pozwоль мені косу сплетену вмить фонтанною
Аж до стіп пустить...

Тай pozwоль мені, зоре ясная!

Весну попрошу заквітчать тебе; розчесать тебе сонце яснеє;
Колихать тебе вітра з полудня, вітра теплого,
Кучерявого...

Колихать тебе, моя пташечко!

Твое личенько — хмарка ясная, що соромлячись сонця красного,
Зчервоїє вся і хоронить ся, поспішаючи в шатро синєє,
В глибину небес...

Твое личенько — хмарка ясная!

Садок чарівний — твоє серденько. Там стежок нема,
Все квітки, трава аксамитная, а на ній роса
Сяє радісно:

Діаментами, сріблом, золотом!

Тай схили головоньку до грудей моїх, моя рибонько, моє сонечко;
Розкажи мені тихо казочку, як вітрець розкавує в ніч погідную,
В нічку теплую...

Розкажи мені — я послухаю!

Так я балакав серцем, а в голос не важив ся сказати їй про те, що крию в своїй найчистійшій глибині. І як я міг інакше робити? — вона була для мене гармонія, а своїм словом я бояв ся перервати музику.

Було се раз весняним вечером у суботу, коли було чути вечірній дзвін. Сонце ховало ся за круговид червоне, наче стомляне дорогою, яку воно зробило за цілий день; лани тремтіли золотом; від цілого ряда млинів тягнулись довгі тіни, як постаті черців із простягненими в небо руками. Ще один поцілунок сонця, ще одно останнє „бам“ у повітрі — і починаєть ся служба Божа. Чуєш, як усе шепоче довкола тебе дивну молитву; відчуваєш, як квіти кадять із своїх кадилиць і серед синього неба блідо-зелений місяць застиг...

Ми сиділи на перелазі і я, притуливши голову до її коліна, вглядав ся в небо безкрає, — я шукав у нім ті давно минулі дні, але безодня мріла одноманітно і мовчала, як сфінкс. Ще хвиля і служба Божа видко скінчилась. Все повалило на майдан, одноманітна безодня зарухалась живим натовпом, залунали співи... Земля і небо ввійшли ся ближче. Вона поклала свою руку мені на плече...

Було се раз весняним вечером у суботу... „Завтра сьвято“, — гадав я — „усе співає, як уміє, і душа моя бажає свій спів прилучити до загальної гармонії“. Я розчинив свою клітку і душа, як пташина, якій се зроблять, трохи зупинилась на порозі, стріпнула крильцями, менш непевности... і вона летить у простір співаючи...

Не знаю, як се стало ся і не йму віри, що вона відказала так до мене, але в вухах усе чую її сьміх і слова: „Ви-ж дитина, ви-ж молодий і багацько разів будете міняти свій погляд“. Холодне „добраніч“ закінчило всеє...

— — — — —
Була друга весна і то не була, а наближала ся.

Не знаю чи тому, що я не дбав про себе, чи тому, що було холодно і я простудив ся, але лікарь сказав, що в мене сухоти...

— — — — —
Було се раз весняним вечером. Сонце ховалось за круговид червоне, наче стомляне дорогою, яку воно зробило за цілий день. Мійською вулицею, в напрямі кладовища, тягнеть ся повільно погребова процесія.

За трумною гурток людей, що тихо проміж собою балакають. „Скільки він мав літ! — питає якась пані сусідку. „Двайдцять чотири, чи пять — не тямлю... Молодий зовсім“. „Ще дитина...“ До розмовників наближаєть ся ще кілька осіб і всюди чути: „Не до часу, молодий“.

Душа моя сьміяла ся: навіть до часу померти не зумів.

Ще один поцілунок сонця, ще одно останнє „бам“ у повітрі і про мене забудуть.

Чернигів, 1906.

СТАРА РУСЬ.

IV.

Епізод із „Зорею Галицькою“ з кінця 1854 і з першої половини 1855 року варт троха ближшої уваги, ніж звертано на нього доси. Певна річ, бракувало матеріялу. В багатій кореспонденції Якова Головацького окрім цитованих уже „ужасів“ Дідицького, Угрорусів та Івана Головацького при першій звістці про перемену „Зорі Галицької“ панує далі, протягом 1855 р. повна мовчанка про неї. Немов не існує газета, на яку ще недавно покладано всі надії. Коли вона упала в половині серпня 1855 р., то сей упадок не викликав ані звука в крузі, що ґрупував ся біля Головацького. І се не була така перемена, що зі старої хати виметено від разу старе сьміте і зроблено зовсім нову обстанову. Правда, на чоло висунули ся нові робітники, але обік них із старої гвардії лишив ся Малиновський, а швидко прибув і то навіть із певною демонстрацією Микола Устіянович, що вправді 1849 вже був раз на урядовім хлібі як редактор „Галичо-руського Вѣстника“, але все таки потім був співробітником і віденського „Вѣстника“ і „Зорі Гал.“ в часах, коли в тих часописях верховодили об'єднителі: Сама нова редакція зробила що могла, аби різко зазначити перелом у напрямі газети. В статейцѣ „О Зорѣ Галицької“ поміщеній у ч. 1 вона говорить, що дотеперішня „Зоря“ „не була зеркалом умового життя всіх загально Русинів, стала ся односторонна і впала як чоловік, якому лиш одну ногу оставлено“. Не досить того! Далі говорить ся острійше; оповівши, як „во всіх сторон Галичини наслано нам (себто новій редакції) за переводом (т. р. проводом чи ініціативою) преп. госп. Т(еофіла) П(авлика) в Бережан дописи“ з захоотою, редакція кличе з тріумфом: „Сходять ся до „Зорі“ музи ніби до сьвятині, котрої розвалитель убіг уже“. Отже той, що вперед верховодив у тій „святині“, був не правдивий „служитель“, а „розвалитель“ її. Редакція з натиском підносить своє „нове, во всякім отношеню нове теченіє „Зорі“ і хвалить ся новим чудом, що „предплатителі загощають, як жителі до міста, в которім морова зараза устала“. Як бачимо, давнім верховодам „Зорі“ натерто міцної табаки під ніс, та вони не чхнули. Редакція зробила ще один рішучий крок: вона заявила,

що мету свого видання не бачить (як бачив Шехович) у подаванню читачам „забави“, ані як інші об'єдинителі, в „научаню“, а кладе собі скромнішу, але більше конкретну мету — „розвій, усвершене літератури нашої рускої“. Се вказує, хоч і не дуже виразно, на вихід із язикових спорів і охоту редакції стояти на сторожі „нашої рускої“ літератури. Яка се література, вияснював дописуватель з під Балигорода, підносячи як заслугу нових редакторів те, що вони „заспівали голосом відразу сильним і словом руским, народним, нашим, Русляновим“. Бажаючи приєднати до себе як найбільше письменників редакція обертаєть ся до них в цісарським покликом „viribus unitis“, заявляє зараз же, що в міру помноження передплатників готова розширити свій об'єм і служити „крім осягнення висше означеної першої найсвятійшої задачі і до забави“, а також видавати „укрему прилогу для селян наших к поученю їх і розширеню межі ними моральних гадок“.

У редакції ясність мови не дорівнює ясности погляду на те, який повинен бути зміст часописи, щоб могла притягти до себе ширшу публіку. Се була фатальна хиба всеї тодішньої руської публіцистики; побачимо зараз, що власне в тої неясности скористали елементи, що самі ясно бачили свою мету, та мали всякий інтерес у тім, щоб не вияснювати її ширшій публіці.

На перше місце в обновленій „Зорі Галицькій“ виступає молодий, тоді 23-літній чоловік Плятон Костецкий. Його творами заповнена більша половина річника „Зорі“ з 1855 року, віршами й прозою, потроха й публіцисткою. Дописуватель з під Балигорода ось як характеризує його в ч. 26 тоїж часописи: „Костецкого знаю, бо хотя він під Самбором роджений, але від мала в Сяноцкім Бескиді близь мене вихований. Живий, непостоягаємий в природи ушисл его через нещасливую вимову¹⁾ перепинен в обявляню себе словами, припужден був на внутр ся зарити, в відти тая короткість і вязливість мислей его. Єсть то той сам хлопчина, которого стих приводжає сочинитель артикулу о словесности в „Вестнѣ“ і великій надії обіцював. Мав оногди в р. 1848 рік 16-ий, в Перемишли запален поведженєм руского театру, за проводетвом світлого мужа препод. Г. Полянського професора віддав ся рускій літературі під професором Іосифом Лівницьким. На всеучилищи

¹⁾ К. гикаєть ся, та проте ще й доси вважаєть ся в кружку львівських газетарів не поганим бесідником і не раз навіть деклямує вірші.

львівським в виділі прав всегда розмишляв над материнов літературов і в кінци р. 1852 подав перший раз єден стих свій до „Зорі“, але не удостоїв ся прийнятя. Є то стих знаний тепер під написев „Семен родом з Коломиї“. Думний, зражений тим писав для себе, не спускаючи ока з нещасливого тогди нашого життя літературного. В р. 1854 звернули утвори єго рускії і польскії очи Поляків і редакції літератскої часописи „Новин“, печатано їх в „Новинах“, а редактор взяв го до себе за помічника. Розпізнавши ся в літератским світом польским вітверяла ся му дорога ласк, слави і доброго биту матеріяльного при теперішнім краснім возносї літератури польскої. Але всьо, і утриманє своє пожертвовав, коли го покликали до соудїлу при Зорі; не бачив, же давнїї покровителї єго пси на нїм почали вішати. При редакції „Новин“ мав наручність себе в кожній отрасли життя літератского видосконаляти. До редакції „Зорі“ ввів го неутомимий наш родолюбимець, всеч. г. Леонтович, архівїста при Товариствї кредитовім“. ¹⁾

Дописуватель з під Балигорода, видно, добре поінформований, коли знає не лише те, що робив, але й те, що думав Костецкий у тих часах. Та на жаль, він мабуть не все те говорить, що знає. Введенє Костецкого до „Зорі“ мабуть не було такою простою і іділлічною подїєю, як він представляє. Леонтович певно не з власної ініціативи і не на власну руку взяв молодого чоловіка в редакції „Nowin“ та запровадив до ред. „Зорі“. В пропамятнім письмі самого Костецкого про руську справу, писанім, що правда, десь може в десять лїт пізнійше ²⁾, маємо інтересну згадку про р. 1854, яка позволяє нам догадувати ся деяких глубших звязків. „По р. 1854, — пише він — наслідком наложеня величезних тягарів через Годуховского на дороги краєві і обводові, на школи, піднесенє давнїх і заведенє нових податків, а особливо податку спадкового, заведенє бецирків і спричиненої сим отяжілости в розсуджуваню всяких справ і коштів комісійних і т. д. і т. д. уряд мав у дуже многих місцях оправдану причину бояти ся за будинки повітові і податкові і за жите урядників“. Виходило би з того, що були в краю обяви незадоволеня з уряду

¹⁾ Зоря Галицка 1855, стор. 414—415.

²⁾ Воно, а властиво його перша, загальна часть, зберігаєть ся в рукописнім відділі бібліотеки Оссолінських під ч. 3063.

і то незадоволення серед широкої народньої маси, яке головню звертало ся против всевладного тоді гр. Голуховського і розпочатої ним коштовної реформи крайової адміністрації. З того, що Костецкий говорить далі, видно ще щось більше, хоч вислови його тут дуже неясні. Він вастерігаєть ся, що те незадоволенє народньої маси зовсім не було ущербом для народньої віри в династію, та зараз же додає: „więcej zaszkodziły cesarzowi w oczach masy przejażdżki w r. 1852 i 1855, gdzie się nie ukazywał w przerychu majestatu“ — звістка очевидно баламутна, бо віру в династію серед галицького селянства викликали і піддержали власне оповідання про проїздки Йосифа II, який їздив власне без цісарської помпи, часто навіть під псевдонімом, заходив у села, в судові канцелярії і т. д.

Досить натурально в тих признань Пл. Костецкого насуваєть ся думка, що й сам він у сьому випадку був знярядом у руках Голуховського, що пізнавши його вдачу і його погляди Голуховский постарав ся умістити його в Зорі Галицькій, яка доси була гнівдом москвофільства, щоб при його помочи перемінити духа тої газети, а нею впливати на духа руської суспільности. Оттим то цікаво буде поглянути з чисто літературно-історичного становища на діяльність Костецкого в „Зорі Гал.“ 1855 року і уяснити собі той ідейний підклад, який він сякував ся своїми творами передати галицько-руській суспільности. Хоча ті твори й не здобули собі памяти на Гал. Руси і давно спочивають під пилом забутя, глубше навіть, ніж тогочасні твори москвофілів, то все-ж таки історик літератури не може минути їх мовчанкою, а при зазначеній тут перспективі вони набирають тим більшого значіння.

В 32 нумерах „Зорі Гал.“ з 1855 р. — на них обмежила ся вся літературна діяльність Костецкого в руській літературі — було поміщено з ріжними підписами, псевдонімами й анонімами 11 прозових і 17 віршових творів його пера. Аноніми й псевдоніми легко пізнати по мові. Костецкий пише такою спеціальною мовою, якою в наших письменстві ніхто ніколи крім нього не писав, і по вій можна від разу пізнати кожду статейку написану ним. Він думає і говорить очевидно по польськи і пишучи з трудом перекладає ту польщину на чужу йому руську мову. Стиль, будова речень, навіть лексика, все у нього польське, від біди підладжене до руських форм; браки лексики він заповняє або польськими словами живцем переписаними на руські букви, або словами власної

фабрикації, укованими без ніякого розуміння правил руського словотвору, або нарешті — і се власне найхарактерніше для його стилю — словами і формами взятими з бойківсько-лемківського гірського діалекту, що не попали в письменство і виблискують у писаннях Костецького як ті діаманти в глиняних хатах убогих південно-африканських колоністів. Ось кілька прикладів: дівчина „прислуховала ся голосови лѣгавки з салашу, котрый такъ невысловимѣ любо гомонилъ въ десь далекого и лѣпшого свѣта“, або: „осрѣбренное лучами повного, ясного мѣсяця и овяеное тмѣякимсь жаломъ“, або „одхилилѣ густин звоѣ чорныхъ волосѣвъ, обнялѣ легонько и горящій вытиснулѣ поцѣлуй на марморовои чистоты чело еи“ (все з стор. 19). Скрізь тут знайдете польонізмів роді: „упал“, „въ золотіи жалю и навикненя унятий образъ“, „лякливо“, „по овім вечері“, „робітка невістяна“, „сплакали ся обоє“, „утомленье еи болести“ (поль. utulenie), „препони залегли дорогу“, „достъ“, „допѣро“, „несподіянки“ (niespodzianki), „напомыкаль“ „придаряются“ і уклепана в того „придарка“ в знач. пригоди, — обік таких новотворів, як „ангеляний“, „розмаитина“, „не скудѣль грошій“ (зам. польського nie skąpił), уболо (ubolo), захвіявсь (zachwiał się), „можь“ зам. може, „здасти“ зам. здати, лысь у знач. блиснув, „стязь“ зам. стяг, а обік того такі льокальні бойківські слова (що правда, дуже рідко посіяні), як напрасно (раптово), гнетъ (швидко, польське wnet), згорівка, чи (в знач. як), осух, льза, добытчата“, „в нонім житю“ і т. д. На основі сього констатуємо, що перу Костецького належать отсі прозові твори в „Зорі Гал.“: 1. Жінка шляхотска. 2. Муж недібраний. 3. Дівча хуста і кухоль згорівки. 4. Дітько в австерії. 5. Школяр ворожбит. 6. Перекинчик. 7. Придарки в путешествії. 8. Виписки в записок тямки мові (оба остатні твори недокінчені). 9. Александер Сергій князь Меншиков, газетна характеристика відомого російського дипломата, що провокував севастопольську війну. 10. Від редакції оповістка на стор. 459 і 11. Степи, переклад одного уривка з М. Грабовського. Віршів помістив Костецький у Зорі Гал. всіх 17, а то: 1. Шабля атаманська (в річнику з 1854 р.). 2. Вірник. 3. Вірний чура. 4. Критика. 5. Прогулька. 6. Христос воскрес. 7. Танець. 8. Був край. 9. Будь здоров. 10. Дума. 11. Воробець. 12. Вітцю на імянини. 13. Любіні і Христині, моім сестрам. 14. Яворів. 15. Руский літерат. 16. Привбацкі лици. 17. Гори. Про вірші поговоримо пізнійше, тепер придивимо ся прозі.

Жінка шляхотска, оповідане скомпоноване немудро, по зайвім вступі представляє женячку укінченого семінарста Сильвестра. Він хоче конче женити ся зі шляхтянкою, хоч за ним тужить близька еусідка, сирота по сьвященнику Мільця. При помочи шкільного товариша, якогось панича, він попалає на іменини до поблизького дідича, задає там шику і завертає голови всім гостям, а особливо середущій доньці дідича, Карольці. Всі хвалять його, але не знають, що він попович. Але по гостині він занедужав; улюблена ним Карольця думаючи, що він панич із високого роду, відкидає руку багатого жениха, який їй не сподобав ся за свою брусватість і неосвітність. В своїй хоробі Сильвестер маячить і часто виголошує імя Кароліни; Мільця, цильнуючи його днями й ночами, чує се імя; раз навіть у горячці він пише лист до своєї Кароліни і вручає його Мільці для передачі, не сказавши, розуміть ся, ані як зоветь ся та Кароліна, ані де живе. Все те підкошує Мільцю, вона западає в хоробу і вмирає. Тим часом у дідича вияснило ся, хто був той чарівливий панич, він з разу не хоче й слухати про його сватанє, та коли Сильвестер по романтичним баченю з Кароліною таки заволодів її серцем, батько згоджуєть ся віддати за нього свою дочку з умовою, щоб він не йшов на попа, але купив собі фільварок і жив сьвітським чоловіком. Сильвестер пристає на се і бере шлюб із Кароліною, та зараз потім десь щезає. Старий батько його довідавши ся про те, з якими умовами оженив ся його син, розмахуєть ся видідичити його, пише на аркуші паперу: Во імя отця і сина і духа сьвятого. Для спасеня душі сина мого єдинака нині го виді — та власне на тім фатальнім слові смерть витручує йому перо з руки і він умирає від апоплектичного удару. На похорон приїздить син — висвячений на попа. Не вважаючи на зломанє слова Кароліна йде в ним на адміністрацію парашії; вона любить його, зрікаєть ся для нього „кровію впоєних пересудів роду свого“, але авторови се не до вподоби і він кінчить софістичним викладом, чому Сильвестер мусів з нею бути нещасливий.

Взагалі оповідане мало інтересне, описи шабьонові, сцени з Мільцею неприродно-сантиментальні, сцени в дворі слабо оброблені, та про те головний його інтерес для історика літератури лежить у побічних обставинах. З привагідної згадки про те, що масток батька Кароліни „ино по числі підданих великий“ (ст. 51), догадуємо ся, що річ дієть ся в панщизняних часах. До-

відуємо ся також, що батько Сильвестрів також шляхтич, але не-легітимований, і Сильвестер перед шлюбом мусить виробити собі шляхетську легітимацію. Як і слід у феодальних часах! Дивно хи-ба те, що батько панни швидше згоджуєть ся на її шлюб із поповичем, ніж батько молодого на його шлюб із дідичкою. Та найцікавійше те, за кого властиво автор виставляє нам свого героя Сильвестра. Довідавши ся, до кого сватаєть ся його син і не вислухавши ніяких пояснень сина, старий розсипаєть ся ось якими сентенціями: „Такоє то ваше нове образованє! Зводити! Цураєте ся родом вітця і станом своїм. А хтож то вам подав спосіб до образования, як не тяжка вітців праця? Ти думаєш ніби чин священника піднести в мнію иночинників, а сам ся ним цураєш! Пророки нової віри! нових висших ідей!“ (ст. 56). Значить, на думку старого попа і молодого повістяря 1855 р. те, що робив Сильвестер, то був грішний прояв „нових ідей“, була доґма „нової віри“. І той прояв не в тім лежав, що Сильвестер захотів оженити ся по своїй уподобі, а не по плану свого батька, а навпаки в тім, що він буцім то цураєть ся батька, претє ся висше і хоче навіть „піднести чин священника в мнію иночинників“. Отже се гріх, се провина Сильвестра! Він хоче ломати кастові ріжницї між двором і плебанією, хоч те хотіне дуже ще несміле і наївне — за се його шлюб із дівчиною, яка в любови для нього справді зважуєть ся зректи ся батьківської касты, по інтенції д. Костецкого мусить бути нещасливим! І то навіть не зважаючи ще на одну интересну обставину. Д. Костецкий малює панський двір і товариство, яке збираєть ся в нім, як верству культурно й інтелектуально низшу від тодішнього руського попівства. Сильвестер появляючи ся в дворі робить такий ефект, що „і поверхное тіло і душі єго устроєньє навіть заблищати могло, а ученостію переносил всіх може на імянинах тих згромаджених рубашних і поцтивих, но більше ролі і солі, ніж книжки їмавших ся паничів“ (ст. 23). З того погляду незвичайно интересний отсей культурний образок. У сальонику „хтось заграє на фортепяні, і небавком збігли ся гості до панни Кароліни з невідступнов просьбово заспіванє якої пісни, которих вона так много прекрасних уміє, а коли і Сильвестер причинив ся, заповонівши присіда к фортепяну і як би намовлена заспівала „Від'їзд козака“ з Падурри, которого думи рускії що по тогди указали ся були и немалое восхищенє в Русинах і більший еще може в Поляках співуділ і уди-

вленє зділали. Тож голос рідної бесіди, сріб'яно і гідні звенивший з уст так му вже прелюбимої Кароліни очарував го і предорогою му стала ся, що і вона любить матери его мову... І коли десь може у небесняного аж стропа умовкли єї пісни, порвал Сильвестер гітару і заспівал єдну з незчисленних руских пісень любистних, подинчих словами, но сплинувших з істинно і може єдино серце неспримо імаючих. І о! щасливий співак! Кароліна позрїла к нему, а слезою меркотїли повні жалю єї зрїниці" (ст. 25). Сице бысть прежде года божїя 1848!

Бували тоді також менше іділлічні сцени, і треба признати Костецькому, що він не думав ховати анї маскувати їх. Доказ на се бачимо в другій його повістї „Муж недібраний“. І ся повістка малює нам панщизняні часи, малює ті самі закутини нашого краю, що ї попередня, ті самі гірські села „за 25 потоками“, ті самі малі, Жидами опановані місточка, занедбані дороги, старосьвіцькі попівські резиденції і не дуже то блискучі панські двори. Але тут автор далеко глибоше вникає в житеві конфлікти того часу і сьміло розкриває їх болючі рани. До того часу жаден галицько-руський письменник не сьмів бути таким сьмілим у мальованю панщизняних надужить; Рудольф Мох у своїй „Справі в селї Клекотинї“ підпустив занадто багато карикатури, п'янства, ледарства та глупоти мужиків і затьмив тим нечисленні образки панського знущання над мужиками. Костецький перший поставив справу ясно, назвав її так, як їй належало ся.

Автор веде нас у зимову пору в глухе гірське село і знайомить нас із парохом, о. Онуфрієм, чоловіком ніби то вже новїйшої едукації, що був „єдин з перших слухателів філософії під Нападівичом“. З тої філософії не лишило ся йому вже нічого, крім старого бурсацького афоризму, записаного у нього десь у старім календарі з 1826 р., яким він побиває новїйших філософів і який виглядає ось як: „Філософія¹⁾, се велике багно, через яке бредемо на сушу, і чим більше мучимо ся, тим глибоше западаємо, і чим далі поступимо, тим глибоша млака. Богослове, се море, на яке пускають ся з берега віри, до другого берега не доплинуть і до першого не вернуть ся. А право, се міст на греблі житя, і то не один міст, а мостів без кінця, а на кождім треба потрійну рогачку платити, аж нарешті наженемо ся на остатній міст і впадемо

¹⁾ Модернізую язык д. Костецького. І. Ф.

в діру, тай по всьому“ (ст. 84—5). Такою філософією о. Онуфрій побиває свого самотнього гостя, укінченого богослова Константина, що гостить у нього, закоханий у його дочку, вродливу Сабіну, але поводить ся з нею як туман, не сьміє заговорити ані пояснити їй свої чутя. Сю іділлічну але нудну тишу перериває поява пана Юзефа Шимберського, що колись у самбірській гімназії товаришував з Константином, був прогнаний зі школи, тиняв ся „на Мазурах“ по мандаторах як писар і парешті сам добив ся мандаторства і настав на те місце в селі. Шимберський, який у дідички, молодій жінки старого мужа, тішить ся незвичайною ласкою, швидко видумує плян попасти ся попівським віном і гарною, молодою дочкою; такий конкурент як несьмілий Константин, у якого він надто здобуває товариське довіре, стає йому не завадою, а невільною підмогою; він зводить панну, яку Константин мусить покинути переконавши ся про її заходи з паничем; під грозою сорому батько згоджуєть ся віддати дочку Шимберському, але ще перед шлюбом Жид, фактор дідички, натискає його зі сплатою векся, Шимберський кидає ся на нього з револьвером, але Жид шемечучись з ним підбиває йому руку так, що Шимберський замісь Жида трафляє себе самого в голову і паде трупом. Сабіна, що вже була готова йти з ним до шлюбу, відхорувавши сю пригоду вступає в ма-настир.

І тут, як бачите, ані завязка, ані переведене, ані розвязка повісти не виявляють нічого гідного уваги. Психологія дуже примітивна, мотивоване подій наївне, рефлексії автора всі немов із того календаря з р. 1826, де містять ся й succus філософії о. Онуфрія. І знов тут найбільша вартість повісти в принагідних сценах та описах, у яких бачимо мимовільні відгуки того, що автор сам бачив і чув у днях свого дитинства. І так інтерна згадка, що в тодішніх гімназіях ученик аж по укінченю гімназії (шести кляс)“ бував допущений до читання не іно самих шкільних книжок“, так що прим. у самбірській гімназії хоч була спора гімназіальна бібліотека, але була „як хата на зиму зачинена“. Не диво, що тодішні люди пройшовши таку школу задоволяли ся на весь вік такою мудрістю, як схематизми, календарі та афоризми в роді того, що містив у собі філософію о. Онуфрія; не диво, що люди навіть визначні своїм розумом цурали ся книжки і найгіршою забавою вважали лектуру, що, мовляв, відриває чоловіка від життя, а таких, що любили читати, з насьміхом називали філософами.

В кореспонденції Якова Головацького бачимо ще такі типи живцем і чуємо їх наївно-циничні признання; Костецкий вірно вдав їх тон і аргументи, хоч очевидно й сам не стояв значно вище від них і все готов був тим практичним, не книжним людям признати рацію.

Згадуючи про давнього мандатора, що був у селі перед Шимберським, автор додає, що дідичка „називаючи го гайдамаков про те, що нераз при рекрутації то при панщині обстав за невинним підданям, з його сидилица го вивергла“. Значить, і між панщиняними мандаторами були люди з серцем і сумлінням, хоч про них якось історія не знає нічого, тай фантазія молодого автора пересуває їх перед нами лише як якусь тінь, а не як живу людину. Тим реальніше малює д. Костецкий його наступника. „Коли пан Шимберський настав у С., страх розійшов ся по цілім селі. Не було дня, щоби на його подвірю не возносив ся роздираючий зойк селян і лусканє канчука, від котрого ран хіба срібрянії або паперянії плястри снасти могли. Страх, коли начав по поли або лісі полювати: не так утікала птиця і звірина, як дівки і невісти, красні як цвіти гірські. Коли на кони з пішим адютантом своїм поліційном домініїним горі селом пустив ся, то як би діва жору білов хустков завіяла. Коли в дворі указав ся, то Юдка фактор двірський і слуги низше му ся кланяли і пильнійше usługували, як самому пану“ (ст. 90). Д. Костецкий представляє нам його домівку. „Мовчачи війшов Константин перший і затряс ся на вид сїний, мов би душа на введеною до чистця. Сїни були брудні, завалені многим ґратем поломаних ліжок, шаф і столиків, а в глибині світили ся якісь очі як вовка і дало ся чути зітхненє як би душі покутуючої. Була то постать чоловіча, бо стояла, чи лучше сказати силувала ся стояти на двох ногах, одїтая в брудное лахмате кафтана, з під котрого на ногах, колїнах і грудех счорнілоє тіло вибирало. Твар того чоловіка не окрашена, але обстрашена волосем пошарпанним була зовсїм подібна до звіра, звіра від голода і холода стїкаючого ся: розум у того сотворїня здає ся ино на те не загас іще в темрі розпуки, аби на хвилю стримати до ским подібнії руки, довгими нігтями узброєнії, від мордерства. Був то злодій, а може і не злодій, котрий вмісто арешту мусїв о кавальчику хліба, котрого і пес пана сендзього був би не чинив ся, вже три дні в грубі палити, а сам коченїти. На вид пана сендзього упала тая постать звірячо чоловіча як перед Богом на колїна, за-

дзеленкотіли на ногах кайдани і дав ся чути голос, котрого о півночі і найневірнійший вух був би ся перестрашив і відхрещав ся.

— Ясновельможний пане сендзьо! Я невинен! Їсти, їсти!

— Мовчи, злодію, не кради! — закрикнув на тоє пан сендзя, що аж Константин страє ся (ст. 107—108). Очунявши троха від сього вражіння „Константин просить свого шкільного товариша, аби улегчив троха арештантови“.

— А добрий би був з тебе сендзя! — засьміяв ся Юзеф. — То злодюга, спалив ся недавно зовсім, діти нагнав на жеври, а сам очевидно з чого живє, як не з украденого?

— Таж прецінь заробить си десь, — відкавав Константин, — бодай у хлопа.

— А де си заробить? Ціле літо ніби хорів, винен панщину відробляти. Зрештов мій любий друже, ти не знаєш хлопів, тра їм бодай на невиннім добрий примір дати (ст. 109).

Що до сього „знаня хлопів“, то треба зараз додати, що й у самого д. Костецкого воно поза звичайною ліберально-гуманітарною покривкою не було дуже глибоке. Характеризуючи свого героя Константина він зазначає, що сей „по укінченю чотирох літ теології радостно пускав ся в світ, аби до темних а нуждою привалених, про тоє так дуже знеобичасних хат сільських нести науку віри, побожности, преданя к Богу і моральности“ (ст. 86). Отже на погляд Константина, гесте самого Костецкого головною хобою селян за часів панщини була їх неморальність і найвисшою задачею інтелігента-просьвітителя було моралізованє тих „знеобичасних“ людей — борони Боже, щоб при тім навіть моралізувати тих, що доводили селян до деморалізації, тих Шимберських та иньших героїв канчука. Зрештою Костецкий не показує нам ніде ані одной проби, щоб котрий із його героїв інтелігентів заходив до хлопської хати, говорив шось розумне з селянами, потішав їх, не кажу вже, старав ся оборонити їх від насильства та знущаня, — прикладом може служити висше наведена розмова Константина з Шимберським, де Константин бачучи знущаня Шимберского над злодієм, який може ще й не злодій, не знаходить у собі нічого крім просити ката, „щоб улегчив троха арештантови“. А коли така силувана селянська праця виходить на користь інтелігентів-патріотів, то вони почуввають із сього приводу лише радість та вдячність для того, хто доставив їм сю приємність. Се дуже добре показує д. Костецкий на тій сценці, коли Шимберский, щоб приподобати

ся попадi Онуфровiй та її дочцi i улєкшити їм їзду до мiста, в недiлю досвiта велить зiгнати цiле село i порозгортати заметi та вирiвняти дорогу; панi зрозумiли се, але замiсь найменшого жалю до поневiряних селян „до вчєрашних похвал пана Шимберського ще бiльше iскреннiйших прибуло“ (ст. 106). Зрештою те руське пiби iнтєлiгентне жiноцтво малює д. Костецкий усiми барвами своєї симпатiї i при тiм як зовсiм нерозвинєне етично, а властиво розвинєне в тiм крузi патрiархальної сiм'ї, який так дуже подобаєть ся авторови. Та сама патрiархальна жiнка о. Онуфрiя рада би вiддати свою дочку за Шимберського, а на увагу о. Онуфрiя, що люди жалують ся на його знущаня, вiдповiдає в найнатуральнiйшим видом у сьвiтi: „Таже сам знаєш, як того народа не нажену, не вибю, то не буде працювати“ (ст. 166). Панщизняна фiлософiя, як бачимо, вкорiнилася була i в тих кругах, що мали всякий iнтерес у тiм, аби бути її заклятими противниками. Та не вважаючи на ту фiлософiю на днi душi Костецкий iде ще троха далi, характеризує й иньшi складники панщизняної машини. Маємо тут панського фактора Юдку, людину розумну, що вмiє в данiм випадку бути чеснiйшою вiд репрезентантiв „осьвiченого христiянства“, але з вирахуваня держить себе спокiйно i байдужно супроти всiх вопiющих неправд; що найбільше дбає про те, аби використати тi неправди по змовi для власного зиску — се будущий спадкоємець панiв-панщизнякiв i Костецкий добре вдав не заставивши його згинуть з руки Шимберського при остатнiй катастрофi. Такi не гинуть.

Д. Костецкий хотiв пiти ще далi i змалювати головну пружину сеї машини — панiв-дiдичiв, але тут i завагав ся. В повiстцi „Жiнка шляхотська“ являєть ся, що правда, дiдич, але нема нiякого натяку на його буденне жите i вiдносини до селян, хiба в тiм висемком, що вiн у селянах бачить головний свiй маєток та признаєть ся, що його добра сильно обдовженi. В „Мужу недiбранiм“ про дiдича маємо лише натяки, що вiн старий i стоiть пiд пантофлем своєї жiнки, але й та жiнка не виступає на сцену i являєть ся нам лише в принагiдних характеристиках автора як роспусниця i без серця супроти своїх пiдданих. Лиш раз розiгнав ся був Костецкий показати нам той панський сьвiт у докладнiйшiм осьвiтленю, задумавши описати двiрський бал устроний дiдичкою для її любаса Шимберського. Та тут йому не стало — не знаємо, чи вiдваги, чи знаня того сьвiта. „По полудни начали ся з'їж-

джати брички, повози, шумно-гучно і буньчучно, і перед вечером всі компати обширного, старосвітського двора наповнилися гістьми різного рода і стану, но єдного наміреня — розпусти шліфованої“ (ст. 167). Вже сей опис показує непевну руку, Костецкий очевидно не знає з власної обсервації фізіономії такого товариства, то й уриває нитку. „Не описуєм, що і як ся там діяло. Ми на селі, далеко від того більшого світа, ані понятя о тім не можем мати і дай Боже, нігда мати не будем“. Диво дивне! Адже той більший сьвіт тутже на селі, зараз за межею! І не вже він так щільно замуrowаний для автора? Мабуть справді, бо коли автор таки пробує відхилити заслону до того сьвіта, подає нам сценку, якої інтенція ясна, але житєва обсервація дуже сумнівна.

— Але, пане Юзефе! — кликнув пан Станіслав, сухий як би два літа в комні висів. — Що то за любаску віз єсь оногди з міста?

І потяг Юзефа до темних покоїв.

— Знаєш що? Попадянці нашій щось там у саний ся віпсуло, і так приневолений був єм везти її з собою.

— Ого, го! — засьміяв ся Станіслав, славний перед кількома літами богатир модної любови, і ще й нині бодай в словах за звитязами над невістами гонячий, бо майже чи вже не бездільний став ся від многих чинів, — ого-го! приневолений! Неправда то; тож як Аполльо держав єсь в руках ліци, а коні улїтали як голуби в повозї Венери. Так не їде невільник. А, а! Чому ні? Невільник чорних очок на пирогах і книшах випасеної попадянки.

— Що-ж то ти не плетеш! — відказав гнівний в душі, чи лучше сказати, о тоє боячий ся Юзеф, щоби тоє до дідички не донесло ся. — Не думав єм, щоби єсь вже так був слїпий і міг порівнувати попадянку з Венерою. Біла, червона і нич на ній красного.

— І дурна, додай мій пане Юзефе. А чейже не надїю ся бути від тебе запрошений на весїле твоє в нею.

— Бандуриш, Стасю!

— Не бандурю! От, на що ся таїти? Я дідичці нічо не скажу, але... весна настає, від плебанїї, як з польованя си пригадаю, до темних гаїв, борів недалеко. Відступиш ми колись місце своє. От і торг готовий, прибивай на слово гонору, а я даю ти слово гонору, що нічо нікому не скажу.

На так страшні слова — додає від себе автор — которі найпоганьшим болотом обвергли честь Любини, її родини і стану, лихий пан сендзя не найшов виразів ні чинів, аби пану Станіславу бодай раз на роті помяник лишити. Що ине в голові му було: забояв ся о состоянье своє у дідички і усміхаючись відказав на пів безмисленно:

— Торгуєш і купуєш теля, що ся ще не вродило. Що мене не коштує нічо і не маю, дам, однако і якоє купно, такі гроші твої.

Справді „безмисленно“, як безмисленна й уся та розмова, може найстарша в нашім письменстві проба — заставити Поляків вести „сальонове“ балаканє руською мовою. Та Костецкий не поновлював уже небезпечної проби і в дальших своїх оповіданях відвернув ся від сучасних та панщизняних тем.

Та вже в марті 1855 покинув Костецкий „сучасну“, так сказати, беллетристику і пустив ся в минувшину. В „казці“ Дівча хуста и кухоль згорѣвки він оповідає досить недоладно, більше карикатурно ніж правдиво про опришків, мабуть із XVIII в., вплітаючи в зовсім нецікаві факти мук, різанин та знущань панів над опришками та опришків над нанами відомі мандровані легенди про опришка, якого увільнила з під шибениці дівчина, що заявила готовість іти за нього за муж і другу про ватажка, що під шибеницею грає на сопілці даючи тим знак своїм товаришам до нападу. Побутові сцени описані тут (болевівська коршма і гулятика в ній, каранє опришка на станіславівськім ринку) також занадто шаблонні і без вартости. Безпосередно за сею невдалою ілюстрацією „України гайдамацької“ пішла ще менше вдатна і більше шаблонна ілюстрація „України козацької“ п. в. Перекинчик, що малює давню Україну, козаків, Татар і Ляхів у зовсім фантастичнім сьвітлі. Рівночасно з „Перекинчиком“ друкували ся дуже немудрі школярська анекдоти „Дѣтьковъ австеріѣ“ та „Школяръ ворожбитъ“; в сфері таких самих анекдот обертають ся також „Придарки въ путешествіяхъ“, а „Выписы зъ записокъ тямки моєи“ може й дали б були дещо інтересного, як би їм довелось скінчити ся, а так їм не пощастило вийти поза ученицькі часи автора і за солодку іділлю старопопівського житя. Панщизняних тем Костецкий більше не порушував — не знати, чи тому, що нетвердо знав їх, чи з якої сторонньої причини. Діло було дразливе, а Костецкий мусів пильно прислухати ся до того, яким вітром віяло серед польської єуспільности.

(Далі буде.)

ПЕТКО ТОДОРОВ.

ГУСЛЯРЕВА МАТИ.

Коли невістки не можуть їй догодити, тоді донька запрошує її до себе. Вона вже давно живе самотна, не вважаючи на свої старі літа. Вона має і синів і невістки і доньку, але все таки живе сама. Вона могла би тепер жити спокійно і на старости любити ся внуками та радувати ся. Всі шанують її, як матір, невістки надскакують їй, а сини падькають ся коло неї. Весною її поля орють насамперед; настануть жнива — її засіви не перестоять і не висиплють ся. А зимою, коли надійдуть сьвята, котрий будь син або невістка йдуть запросити її до себе; бабку Гену садять усе на почесне місце серед гостей і послугують їй на вперейми одно перед одним, і сини і невістки і донька і внуки. Вона їсть і пє з ними, але як надійде пора вертати до дому, ніякий мороз не стримає її і вона відходить до себе.

В той дїм увійшла вона молодою дївчиною, доглядала тестя й тещі, родила діти й виховувала; звідси виводила вона мужа на тамтой сьвіт, тай діти розлетїли ся звідси, як птахи з гнізда... Думала стара Гена, що наймолодший син візьме собі жінку, підмогу для її старости; та він, гультайско, нічим не хотїв клопотати ся. Взяв під паху солодкозвучні гуслі і пішов волочити ся по чужинї. Ні слиху ні диху про нього і вона не знає навіть, чи він живе, чи вмер — тай він також не знає...

Чи засядуть усі до стола, вона відчуває його брак; чи постукає хто до дверей, вона біжить поглянути, чи не він; а коли засне, їй прочуваєть ся його весела пісня і вона прокидаєть ся серед ночі, підіймає голову, а коли побачить повішені на стїні старі гуслі з порваними струнами, їй стане ще важше...

Але вона не покине свого дому пугачам та совам.

Дали їй в товариші старшу внучку, аби було кому води їй принести та з ким словом перекинути ся. І з нею одною бабуса Гена не допустить, аби в її хатї було брудно, або в загородї був нелад. Хоч вона й стара, але стїни в неї все підведені, а в садку цвітуть такі сьвіжі і запашні цьвіти, немов би ними піклувала ся молода женщина, забувши про все... Колиж побачить який нелад або завважає сьміте, серце стиснет ся їй... — „Ех, говорить вона

внучці, нині-завтра замкну очі і все опустіє; хата розвалить ся, подвірє заросте буряном і почнуть тут вити котюги-волоцюги...

І вона немов побоюючись, аби хто з сусідів не доглянув не-порядку, згинаєть ся і вимикає бурян...

Баба Гена напучує та вчить унуку, аби стала господарною газдинею. Ні до студії, ні на танці не пустить її сама без догляду, а зимою спонукує її сама уряджувати вечерниці. І всі парубки та дівчата з села збирають ся до просторої хати баби Гени; сильний огонь бухає в печі; від часу до часу Гена розносить сама горіхи і сушені сливи та обдаровує ними гостей.

— Нині я посиджу на припичку, а ви заспівайте мені пісню Нена!

Несміливі дівчата переглядають ся, усміхають ся, схиляють зарум'янені лица, аж хтось у кутку зачне несміло пісню, її підхопить одна, друга, третя і полетєть ся легко, свобідно складна пісня безжурного гусларя. Мати захоплена вслухуєть ся в пісню і в мріях переносить ся сама в синові придибашки.

...Увесь день сходив на сьміхах, суятні, увесь день не хотів ніхто посидіти тихо. Одні жартували з дівчатами в веселих танцях, иньші розкошували ся під зеленим буком огнистим вином, а пізно вечером помчали ся всі на вороних конях до села. Гусларь — перший, гусларь по переду всіх... А позад нього мчуть ся і порскають бистроногі коні, і свобідно повівають їх чорні гриви. — Коли летіли через ліс, — ліс колисав ся без вітру; коли скакали по полю, — воно сьвітило ся без огню...

А серед поля розложив ся табор мандрівних Циганів. — „Ми нині зібрали ся разом, усі переповнені щастєм, ходім іще спитати Циганки, що кому готовить доля“ — крикнув очайдушний їздець і всі звернули свої коні до табору.

І почала ворожити ворожка і всі по черзі довідували ся, що кого чекає. На самім кінці підійшов гусларь.

— Циганко, чорномаза чарівнице, а мені що скажеш? І Нено стягнув поводи так туго, що кінь присів на задні ноги.

— Що тебе чекає? Скажи, які дарунки везеш батькови, матери, сестрам і братам?

— Дарунок — я сам; я приношу радість і втіху...

— Най не покидає тебе вдача, але доля жде тебе иньша. Тебе слухає кождий, але тобі нікого слухати. Тобі не скаже ніхто того, що ти кажеш иньшим. Ти будеш приносити всім радість, але

тебе ніхто не розвеселить. Коли зберуться танці, ти все будеш поправляти, за всім будеш наглядати, аби всі веселилися, але сам не будеш брати участі в танцях, аби натішити їх веселістю...

І помчалася молодіж далі — бо хто буде вірити Циганці?... Гусллярь знов перший, знов на переді. А слідом за ним мчуться бистроногі коні, свобідно повівають їх чорні гриви.

Пророцтво ворожки дійшло до неба і його вислухав Господь. Одного доля сповнилася, другого не сповнилася, один став щасливим, другий ні, але ніхто не міг зрозуміти долі гуслляря. — Всі липнуть до нього, приймають його радо, всі його люблять, тай він усіх любить. Коли хто з ровесників женить ся, просить його за першого дружбу, і він несе прибрану весільну чашу, і все дістає в дарунок вишивану сорочку, — всі вже знайшли собі подруг життя, всі вже пристроїли ся, лиш він не звив собі ще гнізда...

— Нено, — зачинала докоряти йому мати — знайди собі подругу життя, най заступить моє місце.

— А деж мені її шукати, мамочко? Коли я граю їм, вони гуляють і всі тоді румяні, як яблуко, і всі мені по серцю. Та коли введу її в хату, вона пожовкне як айва.

І став гусллярь старим парубком.

Коли в неділю коло полудня починав серед села грати, то й молодий і старий збігали ся на танці. Молодий танцюрист настроить на бакир шапку, прибере юнацьку пову: тут збереть ся недосвідна молодіж, хлопці і дівчата поберуть ся за руки і повільно стануть виводити танець. Посеред танечників стоїть гусллярь і з під його пальців висмикають ся жваво солодкі звуки... І хіхи і крики і тупіт розходять ся на всі боки. Гусллярь споглядає на румяні дівчата, грає, а коли завважує, що подибують ся палкі погляди, що незамітно мякне мужеська сила, або що схвильовано заколише ся дівоча груди, йому бажаєть ся кинути на землю гуслі і пустити ся самому в танець та гуляти, веселити ся до занепаду... Він веселить усіх, розбуджує серця, а сам стоїть одним-одніський і в вічнім серці не стрічає співчутя.

Йому пригадало ся пророцтво Циганки, він покинув хату, покинув село і пішов сіромахою по сьвітї. Де збереть ся ярмарок, там уже танцюють під його гру пестро поприбрані дівчата; де веселять ся, широкою філею розносять ся його

пісня; на заручинах та весілях він грає для потіхи матери молоді...

Та коли смеркне і всі поспішають до рідного огнища, гусярь іде, аби пропити все, чим його обдарували... І він сідає серед шинку, кладе перед себе іскристе вино і попиває мовчки чарку за чаркою. А коли в таємничій п'їтмі затихнуть пусті загороди, тоді бере він свої старі гуслі і невиразною філею розливаєть ся його пісня:

Гусярь не годує сімі,
Гусярь не збиває гроший,
Він шукає, шукає усе,
Де вино п'янійше,
Де горівка міцнійша,
Щоб знайти та напитись...

І замовкнуть голоси співачок, поглянуть на бабу Гену, а та ледви здержуєть ся. Підійме посивілу голову і страдальна усьмішка немов розгладить її поморщене лице.

— З серцем був хлопець і не міг здержати свого серця. Най хоронить його Господь, де він тепер...

І вона обертаєть ся, аби поправити головні в догасаючій огнищі.

Потім знов погляне привітно на співачок і в її серця немов камінь всунеть ся.

Переклав В. ГНАТЮК.

П. ЩЕГОЛЕВ.

СЕМЕН ОЛІЙНИЧУК ¹⁾.

»Языкъ до Кіева доведеть,
а перо до Шліссельбурга.«
М. С. Лунін.

Семен Олійничук... Те імя не викличе рішучо ні у кого ніяких вражінь ані образів, а все таки воно належить до чоловіка, який заслугує всякої нашої уваги, й якому історик визвольного руху в Росії повинен присвятити сторінку в тій історії.

Кожний з нас памятає легенди й оповідання про людей, що нечайно зникали, немов пірнули під воду; про арештантів невідомого звання, що сиділи роками в твердинях і тюрмах і вмирили невнані. І память про них загибала й слухи ставали неясними. Історія Олійничука — втілення легенди в дійсність; він якраз був такий чоловік, що нечайно зник, лишаючи по собі серед оточення неясну память. Одначе з бігом часу й память затерла ся, так наче би в дійсности ніякого Олійничука й не було. А він жив, думав і почував, тиняв ся й шукав, як би збути горе кріпацтва для свого милого й дорогого йому українського народу. І нечайно в 1849 році його зловили й він зник на все. Може ті, що з ним жили, памятали про нього; одначе сучасне йому покоління зійшло зі сцени й він був би зовсім забутий.

В 1849 році Олійничук зник із границь Київської губернії на те, щоб появили ся в казематі Шліссельбурської твердині. Тут тримали його дуже остро, а його імя знав тільки командант твердині. В 1852 році Олійничук умер у твердині „від довгої недуги“. Чим же-ж провинив ся той страшний державний злочинець? Та нічим. У нього знайшли шкідливі думки — тай тільки. Справа Олійничука була чимось незвичайним навіть в адміністраційній практиці Миколи I. Чоловіка, що не зробив ніякого злочину, а тільки тримав ся думок, яких розширення могло би видати ся (не видало ся, а тільки могло би видати ся) шкідливим, без ніякого суду запроторили до Шліссельбурської твердині й тут він помер. Додамо, що по своїм поглядам Олійничук був переконаним монархістом і горячим патріотом, який дивив ся дуже ворожо на Поляків і Жидів. Усі його думки були звернені тільки на невідрадне положення селянства, на кріпацтво, що давило душу Олій-

¹⁾ Надруковано по рос. в журналі Былое за липень 6. р.

ничука. Своїм щирим поглядом на кріпацьке невільництво, пристрасною й горячою проповідю против тої появи Олійничук нагадує Радіщева. Протест против кріпацтва вистарчив, щоб загнати Олійничука до Шліссельбурської твердині, а через неї на смерть. Найбільше вражає те, що власти при всіх своїх заходах могли сконстатувати факт того протесту тільки... в брудіоновім рукописнім творі Олійничука, не сконстатувавши ні одного факту пропаганди або хочби проби пропаганди.

Житє Олійничука незвичайно інтересне й повне змісту; зі всього того, що ми про нього довідуємо ся, він показуєть ся замітним чоловіком.

I.

В осени 1849 року звернув на себе наслідком незвичайного способу життя підвирливу увагу поліції незвісний мандрівник, що жив за Дніпром, у Микольській слобідці Остерського уїзду Чернігівської губернії. Підчас ревізії у нього захопили рукописи й книжки. Арештованого післали разом із річевими доказами до військового київського, подільського й волинського губернатора Бібікова. Арештований, се був увільнений із кріпацтва селянин — Семен Олійничук, а захоплені папери — рукописний його твір на 158 картках під заголовком „Историческій разсказъ природныхъ жителей Малороссіи Задніпровской, т. е. губерніи Киевской, Каменецъ-Подольской и Житомиръ-Волинской, про свое житье-бытье“.

Київський генерал-губернатор велів урядникови осібних поручень, тит. рад. Володимирови Сивицькому „розглянути папери й книжки, знайдені в увільненого з кріпацтва Семена Олійничука й розслідити дійсний зміст і ціль записаних ним паперів, а також взагалі спосіб його життя й поступків із виказаннем, чи не брав він участі в злоумисних проступках“. Урядник Сивицький зробив слідство, яке виявило ось які факти.

Олійничук уродив ся в 1798 році, отже в часі слідства мав уже 51 літ. Він був кріпаком дідичів Собіщанських у Винницькім уїзді Подільської губернії. Всі страховища кріпацтва пізнав Олійничук докладно й на собі самім. Доля Олійничука склала ся дуже незвичайно. В 1818 році його батько віддав двадцятилітнього Семена без відома дідича до Винницької гімназії. В гімназії він виховував ся до 1824 року й тут дістав освіту, для кріпака зовсім не відповідну. Він вивчив навіть мову французьку, латинську, польську. Освіта відкрила йому очи на значінне кріпацтва, яке він пізнав

практично. Результатом було поразяюче своєю глибокiстю обуреннє морального почування, обуреннє, що лишило по собі слiди на цiле житє й визначило напрям житя. До Олiйничука можна дуже добре приложити фразу А. Радiщева: „Взглянулъ окрестъ себя — душа его страданiями челоувѣчества уязвлена стала“. Душа Олiйничука була раз на все вражена терпiннями рiдного йому українського селянства. Перед ним виринуло питання, якого розв'язцi вiн посвятив цiле своє житє, а то: яким способом самому вибити ся з крiпацтва й як визволити з нього своїх землякiв?

В 1824 році Олiйничука, що правдоподiбно до сього часу покiнчив уже був курс у Винницькiй гiмназiї, привезли з Винниці в маєток його дiдича. Дiдич загадав вiддати його в рекрути, та Олiйничук, добувши у шляхтича Сорочинського документи, втiк iз села. В тих коротких фактичних звiстках, що зберегли ся для нас, змальована, розумiеть ся, цiла важка драма. За часiв крiпацтва аналогiчнi випадки не були рiдкi. Крiпак дiставав припадком освiту, виростав iз крiпацьких оков; наступав конфлiкт iз невблаганою долею в особi дiдича. Вихiд був рiжний, аж до убiйств. Житє сяк чи так виходило зломаним, утека приводила до карних крокiв i т. д. Кiнець конфлiкту Олiйничука був трохи iнакший. Вiн утiк з тим наміром, щоб знайти спосiб для мирної розв'язки томлячого питання. Вiн став шукати. „Бувши сам — говорив пiд час слiдства Олiйничук — крiпаком, маючи близьких i далеких своякiв мiж селянством i буди, на скiльки для мене можливо, освiченим, я не мiг знести того положення, в якiм були взагалi селяни при самовiльнiм i нерiдко жорстокiм поводженню з ними дiдичiв i їх економiчних слуг, i тому старав ся вразу всiми можливими способами вибити ся з крiпацького стану; в такiй крайности перемiнив я свою православну вiру й стан руського селянина на польського шляхтича, одначе те вiдступленнє не тiльки мене не заспокоювало, але мучило ще бiльше рiжними страхами“.

Дiставши документи шляхтича Сорочинського й перейшовши на католицтво, став Олiйничук вразу приходським учителем при латинськiм костелi, потiм у Почаївськiм монастирi, а далi в монастирi ордену Кармелiтiв у Волинськiй губернiї. З того монастиря перенесли Олiйничука, вже в характерi клирика, до кармелiтського монастиря в Чаусi Могилiвськiй губернiї. Проба схоронити ся вiд крiпацького стану до католицької вiри й пiд маску шляхтича, не розв'язала, розумiеть ся, загального питання й не дала Олiйничу-

кови заспокоєння. В 1833 році Олійничук вернув знов до православ'я і в дальшій році вступив у службу приходського учителя в Білоруськім науковім окрузі в Оршанськім уїаді. Тут був учителем до 1839 р. Привязання до батьківщини зневолило його вернути до Винницького уїаду й віддати ся в руки дідича. Тут його арештували й віддали під суд. Треба догадувати ся, що між дідичем Собіщанським, Олійничиком і судом наступило певне провазміня. Дідич очевидно не наставав на засуд свого кріпака, а сумлінний подільський суд увільнив його рішенням з дня 5 цвітня 1843 року, признавши підсудного недоумним. Аж у 1849 році Олійничук заявив, що він ніколи не терпів на недоумність чи божевілля, а його візнання в сій справі були фальшиві. Незабаром по судовім увільненню Олійничук дістав вкінці 1845 року від свого дідича формальну волю.

Одначе від давна бажане увільнення від кріпацтва не дало Олійничукови спокою. Він увільнив ся, а кріпацтво все таки лишило ся. Треба було протестувати, переконувати про безправність тої появи, робити, що тільки можна. „Переслідуваний і замканий до тюрми за волоцюство — говорив Олійничук — я ще більше зненавидів свій кріпацький стан і хоч дістав від дідича визвіл, то одначе се мене не заспокоїло й надивившись, подорожуючи по Росії, на різні порядки, а також знаючи історію України й Польщі, знаючи ворогованне Поляків із Росіянами й їх переслідування селян, я постановив описати їх. Та найперше виготовав в імени селян острожської ординації всепідданчу просьбу до царя в справі переходу їх у чиншовий стан за приміром скарбових селян. У тій просьбі, яку подано цареві, я описав надужитя різних дідичів, Ляхів. Одначе пізнійше, боячи ся переслідування за ту просьбу, пробуваючи в різних місцях і зібравши в різних часах, до 1847 року й потім поодинокі випадки й свідощтва про поводження Ляхів зі селянами, я постановив заняти ся подрібним твором, щоб на випадок потягнення мене до відповідальности за уложенне просьби до царя я міг подати начальству більше подрібних фактів про надужитя дідичів“.

Історія мандрівок Олійничука представлена в рапортї урядника Сивицького подрібно так: „Діставши визвіл, він, Олійничук, підняв мандрівку по різних містах і монастирях; таким чином протягом 1846, 1847 і 1848 років, крім подільської, волинської й кївської губернії, він був: у Нїжинї, Борзнї, Крїлевці, Глуховї, Чер-

нигові, Сівеску, Орлі, Тулі, Калузі, Москві, Новгороді, Петербурзі й иньших місцях, по його словам, властиво для відвідання церков, монастирів, поклону угодникам і в надії вступити в духовний стан. Одначе переконав ся в кінці, як каже нині, що при умовах його давнійшого житя, засудження й його роду трудно вступити до якого будь монастиря. Олійничук представляв собі кріпацький стан дуже тяжким і збрав тим часом дані про положенне селян; дивлячи ся на все поверховно він пустив ся в розважання про початок закріпощення селян у Західнім краю, відкидуючи законність дідичівських прав і виказуючи на підставі ріжних оповідань поодинокі їх надужитя, він усе те загадав описати в окремім творі“.

Сам Олійничук оповідав, що він став працювати над своїм твором крадьком у часі побуту в Винницькім уїзді. „Та — оповідає Олійничук — як стали там мене підглядати й підозривати, що я по ночах займав ся чимось недозволеним, то я боячись відповідальности, забрав свої книжки й ріжні бруліонові записки, покинув місце побуту й пустив ся знов мандрувати. Перейшовши з подільської в київську губернію, а також побувши в Києві й боячись розложити ся тут зі своїми творами, я знайшов відповідне місце за Дніпром у Миколовській слобідці, закрите перед цікавими очима й поліцією й там мав намір остаточно заняти ся твором, покінчити його й потім порадити ся з людьми „більш осьвіченими як я“ — та пустити свій твір у курс, — одначе, як відомо з моїх спеціальних зізнань й обставин, мої наміри не здійснили ся, — мій невикінчений твір відібрали в мене в бруліоні й тепер він не творить сам собою ніякої цілости“.

II.

Олійничука обвинили в злочині за бруліоновий, недописаний і невикінчений твір. Звернім ся до нього й познайомім ся з його змістом, наводячи декілька виривків, як раз тих, що їх виписав як найбільш кримінальні урядник, який переводив слідство.

Твір Олійничука має такий заголовок: „Историческій разскавъ природныхъ или коренныхъ жителей Малороссіи Задѣпровской, т. е. кievской, каменецъ-подольской и житомиръ-волынской губерній, про свое житье-бытьє“. Він складаєть ся з ріжних відривків або шкїців, написаних у ріжній літературній формі: є там теоретичні міркування або чисто фактичні оповідання, що ілюструють ті міркування, або також звороти до старини, історичні поклики. Деколи

автор приймає форму розмови, деколи вставляє пісні й оповідання, які вкладає в уста мандрівникам і лірникам. Ескізи не доведені до одної цілоти й навіть поодинокі відривки не мають обробленої літературної форми. Очевидно, перед автором було ще багато роботи коло вигладження твору. Головний предмет, головна думка, яка непокоїла автора й яку він висказував нераз у найрізномродніших формах — ненормальність і тягар кріпацького устрою. Автор знає, що Українці мали колись свободу й тому кріпацький гніт дасть ся йому ще більше в знаки. Кріпацтво для Олійничука — не тільки форма економічного гнету: тому що гнобителі й гноблені належать до різних національностей, то кріпацький гніт приймає ще й форму національного гнету. Звідти крайнє роз'яренне против Поляків чи „Ляхів“, Жидів і чужинців. Звідси й уряд, який підпомагає гніт, боронить Поляків, Жидів і чужинців, вартий всякого осуду. Отсе коротка схема міркувань Олійничука. Вони виложені першовим, вимученим стилем, що показує літературне виховання автора. Взагалі, стилем, формою й предметом „Историческій разсказъ“ нагадує „Путешествіє“ Радіщева. Одначе „Путешествіє“ захоплює питання кріпацького права багато глибше й ставить багато ширше, на тлі політичного устрою. В Олійничука того нема: його політичний світогляд дуже невироблений.

Про зміст свого твору Олійничук дав такі пояснення: „В моім творі я зміг тільки виявити свою думку в такій силі, в якій розумів історію тутешнього краю, читаючи в тій справі різні твори, а також бувши під тягарем свого кріпацького стану; дізнавши на собі й зібравши різними часами звістки з оповідань про різні шкідливі й самовільні поступки Ляхів і Жидів, я описав народню ненависть до сих Ляхів і Жидів у такім дусі, в яким усе те мені видало ся; маючи намір дати своєму творови форму оповідань, пристосував я свій опис до казок і розмов із різними особами. Знаючи різні повісті й історію України й Польщі й наслухавшись від простих старих людей про сумні часи тутешнього краю за Поляків, про різні напади й гайдамацькі війни, я писав, що кріпацький стан, в який попав тутешній народ по поверненню до Росії, не згоджуєть ся в давнім положенням селян, бо я наслухав ся, що давнійше не продавали тут на душі; давний бездомний шляхтич зробив ся тепер дідичом і як лятиніст переслідую селян. Змалював я також в наслуху, мандруючи по світі, що до нас у Росію крім Ляхів і Жидів приходять чужинці й стають панами

селян, що шляхтичі чужинці мають першенство перед руськими селянами, які зробили ся їх маєтком і добром. Також описував я те, що чув, що руські жовніри нарікають на службу, тому що в них старші переважно Ляхи або чужинці, а особливо нарікають на жорстокі побої й ширять слухи про різні твердині, й хоч як прикро було для мене чути таке, то все таки представив я все те так, як міг. Усе те, що я написав у своїм творі, склонювало мене до того, щоб змалювати в різних видах положення селян, в ціли полекшення їх долі; я мав також намір доказати конечну потребу перевести селян на чинші, як се зазначено в уложеній мною в р. 1847 всепідданчій просьбі до царя; також гадав я, що як покінчу цілий твір і виправлю його так, як мені видало ся ліпше, то тим зроблю прислугу урядови, коли пушу в курс свій твір, який я писав зовсім у тайні, нікому його не читав, ні в ким про нього не радив ся й тепер не знаю, чи справедливо я описував, чи несправедливо, бо до того, щоб вигладити свій твір, треба мені було ще багато часу.

„Законів я зовсім не знаю й ніколи їх не читав і не розумію, які обовязки визначає закон для кожного стану; мене тільки займала одна думка про кріпацтво, на яке я надивив ся попередніми роками, перед оголошенням у тутешнім краю в початком минулого року правил про селянські обовязки; одначе й тих правил я не читав і не розумію, яку вони мають силу.

„В кінці намовлюваний раз-у-раз паном слідчим, щоб я виявив правдиву ціль цілої моєї роботи, я по добрій волі, відчуваючи й розуміючи своє положення, признаю ся тут, як би на сповіди, що я не мав ніякого самого собою злого наміру, й ніхто мене до того не підмовляв, з ніякими шкідливими людьми не стояв у звязи, а тільки сам гадав своїм твором виявити положення селян і через те причинити ся до зроблення їм якоїсь полекші“.

Твір Олійничука дуже інтересний для історика української суспільної й економічної історії. Положення українського народа під кінець сорокових років змалював Олійничук незвичайно яскраво й релефно. Наводимо перші сторінки його твору, в яких немов би сконцентрував ся зміст фактичної частини його праці.

„Хто подумав би і повірив тому, щоб руський народ, чи то природні мешканці задніпровської України, в половині XIX століття, в такий цвітучий період Російської імперії, за щасливого панування Миколи I, посьміли сказати, що вони у нутрі тяжко терплять

і що їх біль доходить уже до серця, щоб висказали своє горе тими історичними словами, що настало велике зло на Руській землі, якого ще тут не було, зло таке, якого ніде не стрічаємо в літописях народів, що нас, корінних Русинів, природних мешканців сього краю наїздники Ляхи й Жиди так сильно звязали таки нашими власними руськими мотузами, що нас люто звязаних б'ють і плакати не дають; правда, що ми вже в діда-прадіда привикли до мотузів, одначе давнійші мотузи були хоч ляцькі, жидівські й татарські, та здається, не були такі тяжкі й такі сильні, як наші власні руські, якими тепер звязали нас багато сильніше, як перше своїми ляцькими, й не дають навіть рота отворити, коли хочеш щось сказати.

„Без законів і зверхної власти, даної Богом, було-б людському родови жити дуже тяжко й можна сказати, навіть не можливо; та о скільки тяжше жити там, де наїздники не терплять верховної власти й не повинують ся їй, а кождий бажав би бути над другим в чужій землі нічим не обмеженим деспотом, де всякий боронить законом тільки себе, а в поводженню в другим робить ся зовсім беззаконником, де на прарідній руській нашій землі закони природних наших руських царів не боронять нас від варварського тиранства переслідувачів і невірних чужородних Ляхів, які нас шарпають і які царські закони топчуть ногами й обертають у насмішку, а нас катують без ніякого милосердя, де многочисленне й майже більше від нас числом ляцьке й жидівське гуляще й зовсім неробуче племя перемінило ся для нас у кровожадні п'явки, що безнастанно ссуть християнську кров.

„Історія свідчить, як люто й які довгі часи свята церква, християнська віра й усі мешканці тутешнього краю терпіли під тяжким ярмом лютих своїх завоювників Ляхів і користолобних Жидів, коли Христові тайни й усяка християнська святість були зрівнані богохульно зі шинковими товарами і взагалі всі народні стани православної віри були обернені в згідливе й гидке невірництво. Батьківщина велико-київських і иньших князів, потомків святого Володимира й Мономаха стала театром міжусобиць і нападів польської й литовської шляхти, — хто з них зібрав більше гільтайства, налякав і перемагав розбійницькими нападами иньших, той більше її захоплював і ставши таким чином маґнатом, розпоряджував ся вже своєю здобичю як власністю.

„В кінці настали відрадні для народа часи, коли єдинокер-

жавний скипетр коронованих потомків і наступників Мономаха оборонив нашу сьвяту віру від ганебного переслідування, — й ми, дивлячись по зверхнім признакам, повинні би вазнати більше народної відради.

„Одначе політики нерідко жертвують правосуддям і монарша великодушність, роблячи деколи надто щасливими одних, збільшує через те недолю й кривди иньших; подарована нашим наїздникам Ляхам і Жидам повна свобода й безпечність і полишення їм розграблених ними княжих чи скарбових маєтків, придавили народ до краю.

Рівночасно многочисленні юрбища Ляхів, яких число віками незвичайно зростало в ріжних війнах против Росії, в ріжних конфедераціях против королів, а також по зруйнованню Запорозької Січи, коли козаки, які втікли звідтам перед визначеними їм російським урядом роботами й податками, обернули ся в польських шляхтичів, та найбільше в часах ріжних міжусобиць або конфедерацій, коли магнати, кождий збільшуючи свою партію, давали нашим українським, литовським і білоруським мужикам привилеї польського шляхецтва цілими селами й околицями і взагалі, хто тільки в руської віри переходив на ляцьку, той ставав Ляхом і користувався привилеєм польського шляхецтва, яке все творило всю народну військову силу і все було на воєнних вправах і роботі, — тепер, лишившись повсім без ніякого занятя, перемінило шаблі на нагайки і в спокійні часи тиранськими побоями проливає руську кров.

„Пройшов, кажу, час безправства й бурливих замішань, настала тишина й новий порядок річий; від часу першої народньої ревізії, що мала місце тут у 1798 році, руський народ почислили на душі, чого давнійше тут не бувало, й кожда руська душа зробила ся власністю Ляха й творить його маєток на рівні зі скотом; замість буйних ляцьких юрбищ настала рекрутська бранка й подушний податок тільки з руського народу; всі державні тягарі звалили ся на одних тільки природних мешканців тутешнього краю, а зайти Жиди й Ляхи — перші забрали торгівлю й стали тутешніми горожанами, другі знов присвоїли собі право великоросійського дворянина, бо права польської шляхти були повсім иньші; шляхтич уважає своєю власністю землю, а не душу чоловіка й його майно, — отже не мав права, а навіть часу торгувати руськими душами, будши сам усе на воєнній стопі, а проливаючи дуже часто

руську кров на війнах, проливав також і свою власну.

„І так многочисленна ляцька саранча, лишивши ся при таких правах і привілеях властиво без ніякої роботи, кинула ся на нову й криваву працю руських хліборобів. Магнати, проводячи розкішне й буйне житє, незадоволені переминою в політичнім сьвіті й подорожуючи все по чужих землях стали продавати, заставляти, відступати за довги, арендувати присвоєну батьківщину; з того завела ся тут колльокаційна або дрібно-дідичівська анархія, а з нею розширила ся торговля й піднесла ся ціна руської душі.

„Розграблені маєтки великих київських князів у благодатнім і на все багатім краю стали зовсім толокою та паствою для тутешнього й заграничного гільтайства, де жадоба користюбства й хижости не має, чи не хоче мати ніякого впливу. Замість дітний і наступників Мономаха, яким сей добрий монарх наказував у своїм завіщанню, щоб пильно наглядали, аби їх тивуни й отроки не кривдили селян, — налетіли тепер на нас зі всього сьвіта нехристи, які під видом законности торгують руськими душами й як кровожадні п'явки ссуть без перестанку нашу кров. Первопрестольний город Київ, колиска віри й хрестильниця при народженню руського народу на християнський сьвіт, став понижаючою для людського роду торговицею руських душ, де Лях Ляхови продає за жидівські гроші законним правом душі руських мучеників, де Жиди, в яких руках торговля й усе богацтво тутешнього краю, під ляцькою маскою купують руських невільників і разом із Ляхами мордують їх безнастанними роботами.

„Так буває, що якийсь мізерний бродяга, єретик, або ще частійше крайній атеїст, ворог віри й царя, який не тільки не приносить вітчизні ніякої користі, але є ще запеклим її ворогом, має право правдивого сина вітчизни й сьвятої церкви продати, подарувати, проміняти за собаку, жінку або доньку взяти в підложниці, — її чоловіка віддати в салдати, або засадити невинно в тюрму, заслати на Сибір, не боїть ся навіть віддати його на смерть. Підіть ви тепер по селах і там не в однім селі знайдете кільканацять, а навіть кількадесять дідичів, а коли село не в дрібнодідичівських, то там буде кілька шляхецьких родин без служби, що напитують занятя і ріжних спекуляцій. Там замість великокняжих тивунів і отроків вічно п'яні атеїсти з нагайками в руках, що збільшуючи своїм принципалам інтрати, самі стають принципалами або дідичами. Війдіть подрібно в сільську історію й роботу

кожного економа або дідича, — чи мало там віддано Богови душу під лютими побоями, чимало вагітних поронило нещасливий свій плід, чимало там, не можучи перенести свого горя, підіймають на себе руки й власноручно кінчать своє нещасливе житє, чимало насильно оскверняють супружі ложа, зводять із пуття невинних дівчат! Там, кажу, безбожний бродяга, крайній бідак, з одною тільки нагайкою в руках ледви приволіче ся до села, від разу робить ся нічим необмеженим деспотом; кождий мужик зі своєю власністю зовсім в його руках, усе перед ним трясеть ся, останнє яйце, остання курка з хати летить просто до нього, в нього кожного дня повна обора сільського товару, то зі забороненого пасовиска, то зі стерні та отави, то з лісового зрубу. Коли прийде рекрутська бранка, то вони все беруть найперше таких, у кого є змога викупити ся; в кого є готові гроші, то вони перейдуть за викуп сина чи чоловіка в економську мошонку до останньої копійки, — де тільки що буде при господарстві: індик, гуска, курка, пчоли, поки все те не перейде в економські руки, поти не випустять сина чи чоловіка з диб. Те саме водить ся, коли хто віддає доньку заміж до чужого села, або за жовніра; щоб дістати від економа дозвіл, не обійдеться ся без великого числа просьб і дарунків, беруть навіть по 15, 20, 25 рублів сріблом.

„Нещасливий той на віки, кому не стане терпцю, або необачно скаже дещо один другому про свою біду, а тим більше, коли заговорить про царські укази й його підслухають заступники економа, писаря або посіпаки; тоді не багато ще кари, коли справа закінчить ся тільки одним тілесним покараннем, а то нещасливому накладають на руки й ноги кайдани й везуть як бунтівника для постраху иньшим до рекрутського прийому, або до тюрми; на дармо бегталанна жінка з дрібними дітьми проливає гіркі сльози, просить прощення, на дармо свояки проливають разом із плачем жінки й дітий свої сльози, лежать у ніг лютого Ляха: нещасливий прощав сам і осиротив жінку й діти за одно тільки слово про закон і правосуддє.

„Одначе се тільки загальна теорія, без наглядних прикладів. Візьмім під увагу хоч один який маєток, де дідич не тільки що в нїм постійно не мешкає, але навіть рідко коли буває, — візьмім нпр. Уладівський маєток, що належить до австрійського підданого графа Потоцкого. Тут графські офіціялісти майже всі з заграниці; хоч вони Ляхи, то все таки вони з заграниці і вони самі про себе

говорять, що вони більше освічені й розуміють ся на господарській штуці, як тутешні; ми не будемо спорити про їх знання; правда, знають і вони гарно всі способи, як нищити інших і самим придбати добра. Одним словом, ті освічені заграничні мандрівники, мандруючи з біди між неосвіченим народом, лишають по собі незабуті пам'ятки освіченого злочинства, сьміють ся разом із тутешніми Ляхами з руського варварства, приходять до нас на катів, гвдують і гордують нами за те, що нас тут купують, як вони кажуть, на штуки, як за границею ослів, і гадають, що в Росії, у варварів, нема закона, так само як у них совісти й стиду, і що бідного руського осла можна шарпати не тільки рівному нам заграничному мужикови, але навіть заграничному барону, тому що його ніхто не купує на штуки. Біль стискає серце, дивлячись на чуже горе тільки з боку; хто повірив би тому, як тут освічені мандрівники просьвічують погружених у тьмі незнання тутешніх мужиків? Тут вони, як каже наша руська пословиця, ні Бога не боять ся, ні людей не стидають ся, а тільки кожний набиває собі кишені, — а зі стиду, совісти й руських законів сьміють ся. Коли-б ви подивили ся на тутешні просторі луги й ліси, скільки тут ріжного рода худоби, яке тут велике число овець і коний; ви гадали би, що ті стада коний належать до тутешніх мешканців, які двигають усі державні тягарі, податки, рекрутів, постої й ин., яких сини й свояки проливають свою кров за царя й вітчину; та ні, ви-б на дармо так гадали, — ті стада належать до заграничних мандрівників, офіціялістів графа Потоцького, які їздять сюди в паспортами; тутешнім темним людям не можна тримати й гусий, бо їх забють освічені мандрівники, щоб вони їх заграничним освіченим коням не витовкали трави. Тутешній селянин, бабо, навіть дитино, не важ ся ходити через ліс, бо заграничні мандрівники обідруть тебе й побють, хоча-б ти не підняв ані одного грибка, ані сухого прутика!

„Хоч Ляхи самі отверто бунтують ся, то невинних руських мужиків обмовляють, вводять у халепу й люто мучать; тут, кажу, вже від давна, ще перед революцією 1831 року, пускають умисне поголоску й тримають руських мужиків у підозрінню в ляцької черні та секретно її перестерігають, кажучи, що ніби Русини хотять різати Ляхів; ту думку піддають особливо шинкарям, розумієть ся, Ляхам, які, підбурюючи обі сторони й пробуваючи з обох боків народнього духа, ловлять неосторожних у наставлені на них

сіти. І коли тільки який руський мужик скаже жартом щось негарного на Ляха, зараз дають знати до двора й нещасливого бють або кують у кайдани й ведуть до все отвертого для них рекрутського прийому або до тюрми... Між дідичами ви подиблете зайдів, між руських дідичів вкрутили ся фіглярі, навіть блавні зі своєю чваньковитістю й фіглями, для них отверті банки для купування наших душ, вони орудують без рахуби нашими землями, нашими особами, почисленими на ревізьких аркушиках, навіть нашою кровю, оперши свої сили на силі законного варварства, а не на законнім порядку річий, понад спокійних і неосвічених корінних мешканців тутешнього краю й прадідньої землі, на кайданах лютого рабства й ріжних чужородних чужоземцях. Уряд, сказавши між нами, постійно догоджує їх жадобам і користоловності. Що таке взагалі народ тут по обох боках Дніпра? Коли з числа людей вилучити сю чернь, їх душі купують ся на штуки, як у освічених народів худобу; хто-ж тут творить висшу клясу руського народа? хрещені й нехрещені Ляхи й Жиди й зайти з цілого світа. Взагалі всі школи, гімназії, ліцеї, університети — повні дитий чужинців або тутешніх дідичів; усі жіночі пансіони, інститути, як впр. у Кїві і в Полтаві, повні Ляшок, Жидівок, Німкинь, Французок; правда, попадають ся між ними деколи, хоч рідко, й наші бувші козачки: Хвеськи, Гапки, Явдохи й иньші хлопки, перероблені тепер на модний, заграничний спосіб — безбожність і рішуче незнання ніяких постів; їх там постійно годують державним коштом із наших податків, без ніякого виїмку в піст і в мясниці воловим мясом, — і чи повірите, при тім усім вони ще кричать на тиранський уряд, який боїть ся їх просвіти й тримає їх у цілковитій темноті, цурають ся публичних наукових закладів, коли їх дитий не приймають даром, і говорять, що там пастухи, а не вчителі, які грубо поводять ся з їх делікатними й ніжними дїтьми.

„У нас у Камінці був губернатором польський Жид; одним словом сказати, по цілій нашій задніпрянській Україні давних магнатів заступили Жиди; почисліть усіх вихрестів Навроцьких, Новицьких, Познанських, Крижановських, Добровольських, Мошковиців, Рабіновичів, Абрагамовичів, Рафайловичів, Нефідовичів, Колтманів, Гартманів, Бетманів, Сисирманів, Ребегольців, Ференгольців, Шварцбергів, Юшторфів й ин. й ин. й ин., які тільки завдяки привілеям польських Жидів-вихрестів повиходили на українських дідичів, — почисліть тепер тих, яким польська шляхта позаписувала

й попродала свої клейноти, — спитайте польського шляхтича, пана Грохольського, колись бідолаху, а якого потомки тепер, як відомо цілому сьвітови, мають маетки за фацієнди шляхецьких клейнотів.

„Що до нас пхають ся в пани бродяги в цілого сьвіта й торгують нашими душами й підвисшають ціну тих душ, — на се взяти-б під увагу тільки наш Валуйський округ Вороніжської губернії, і можна сказати, цілу Вороніжську губернію: тут стільки намножило ся дворян, що вже незабаром зрівняють ся числом зі всіми селянськими душами. А не забувайте, що ті крамарі майже всі чужого, а не руського роду, — все то якісь: Гриневичі, Гринявські, Навроцькі, Яновські, Шабельські, Крижановські, Добровольські, Калиновські, Малиновські, Парадовські. Додайте до того величезну скількість прикритих німеччиною Жидів, Французів і різних Азіятів, чужородну й чужосторонну збиранину, всі ляцькі п'яні й буйні юрбища, що зруйнували колись нашу вітчину, й усіх чужоземців разом із Жидами під титулом руських дворян; усі вони, користуючи ся привілеями, торгують руськими душами й володіють руськими землями, не знаючи законної ціни мужеській і жіночій руській душі, — зроби ся тільки вівцею, а вовків знайдець ся стадо; коли-б так їх запитати, по чому платять ся душі тої великої скількості щасливих у Росії чужинців: жидівська, ляцька, татарська, німецька, а навіть циганська? Скажіть Жидови, який терпить, як вони кажуть, за свої гріхи, тиняючи ся по чужих краях без царя й вітчини, що його душа продаєть ся. Скажіть Полякови, Німцеви, якому будь Азіятови, навіть Циганови, що їх душу руський дворянин має продати, або, як часто водить ся, промінати за собаку або худобу, то вони-б вам просто, хто-б ви не були, наплювали в очи. Каже стара приповідка, що на своїм подвірю навіть когут горіжить ся; та таке було хиба давно; тепер инакше; тепер на наше подвірє приходять показувати відвагу різні жидівські Фідельські, Фонберки, Мошки, — одним словом пройдисьвіти з цілого сьвіта, що злазять ся сюди на руське подвірє, аби неволити руський народ; і ніхто не звертає на сю страшну нашу долю уваги. Правда, що між цілою масою народа знайдуть ся ще денедє між чужинцями й наші корінні Русини, і хоч рідко коли рухають іще вухами в своїх німецьких чи французьких негліжах, — і мізерні в своїх купах дворянських привілеїв торгують руськими неграми, одноплемінними своїми братами й рідними дітьми рідної матери,

сьвятої Руси... Перше, давніми часами, кождий дворянин був постійно на службі й приносив користь цареві й вітчизні, а тепер, соромно навіть і подумати про те, що тепер діється, — тепер вони зовсім так як у театрі, попустує в спокійний час, відповідно до обставин, трохи в полку, потішить ся еполетами прапорщика й вертає до своїх французьких негліже показати по селах мужикам грізну військову фігуру. Не дасте віри, як тут по селах ті військові фігури в своїх негліжах мучать селян! Чи повірите, що немічні каліки на кулях, які Христа ради просять по сьвіту хліба, мусять дідичеві-чужинцеві платити від своєї кулі 50 рублів річного чиншу? Кажуть, що в давних часах рідко лучало ся видіти чужинця руським генералом, а тепер рідке диво побачити природного Росіянина в генеральських еполетах, — а тим більше між страшним числом тої породи чоловіка, що вдорово думає й падійний для царя й вітчизни“.

Немов для ілюстрації того останнього вислову наводить Олійничук ось яке народнє оповіданнє, — дуже цікавий образок народньої творчости:

„Коли сильно могутний герой, правдивий наступник руського престола, Константин Миколаєвич виріс не по літам, а по годинам, от він і просить білого руського царя: „Батеньку мій милий, батеньку рідний, позвольте мені в чистім полі побувати, на синьому морі погуляти, свою армію оглядати!“

„От йому білий руський цар відповів: „Сину мій милий, сину рідний, хіба-ж у моїх білокам'яних палатах, за дубовими столами, білими скатертями, мало солодкого вина й меду й ріжної дорогої їди й напиків? Куди ти понесеш свою буйну головоньку й станеш виставляти ся по білому сьвіту на ріжні небезпеки?“ Та царевич своїми геройськими словами й ревними сльозами випросив ся у царя й поїхав чистими полями, синіми морями до Кронштадту; коли зі своєї геройської цікавості виліз на превисоку корабельну машту, щоб через далекогляд оглянути цілу свою армію, тоді зірвав ся на морі сильний вітер і скинув його в море, — тоді він купав ся в морській безодні, й скільки там не було генералів і лицарів, ніхто не хотів виратувати царевича, й тільки один руський жовнір спас від смерти царевича, який вернув чистими полями, синіми морями до Петербурга. Розповів свою пригоду й просить білого царя, щоб того відважного жовніра нагородив генеральським чином; та цар відповідає йому: „Сину мій коханий, я не хочу давати генеральський

чин руському жовнірови, коли він не з Німців". Тоді царевич зажурився й задумався й став думку гадати, й знов просить царя: „Позвольте-ж мені, батеньку, ще на чистому полі погуляти, на синьому морі побувати й мойого рідного дядька оглядати. Я тут більше не хочу жити, бо в руськім царстві нема правди, а також другого наступника крім мене, — бо я царський син, а Александер тільки княжий, і руська корона належить ся мені, а не Александрови, тому що я вродився тоді, коли ви були царем, а Александер тоді, коли ви були князем". От і поїхав сильний-могутній герой, руський царевич, Константин Миколаєвич чистими полями, синіми морями, в дев'яте царство, в чуже государство, відшукувати рідного дядька Константина Павловича".

III.

Урядник особних поручень Сивицький виконав скоро задачу, яку поручив йому генерал-губернатор. 29 жовтня він перевів з Олійничуком слідство, а 5 листопада подав уже рапорт, де вложив усі відомости, зібрані про особу Олійничука й подав характеристику його твору, опираючись не так на перестудіювання рукопису, скільки на вказівках самого автора. На думку урядника Сивицького „злочинні погляди" висловив автор у таких справах: „Олійничук виражає ся, що дворяни торгують селянами і в той нагоди вириває ся у нього багато думок противних теперішньому ладови, які можуть навіть шкідливо впливати на думки народа". Справозданнє урядника кінчило ся такою сентенцією:

„При всіх моїх переконуваннях і намовах у часі слідства й додержання з Олійничуком, щоб визнавав правду, він каже, що крім того, що тепер про нього відомо й за що він сам себе винуватить, в інших поганих поступках не брав участі й в ніяких шкідливих й підозрених людськи не в'язав ся; знайдені при ньому гроші в сумі 301 ср. р., з яких начальство Чернігівської губернії ужило на посилку естафети, задержуючи його самого, а також на висилку його в післанцем до Києва й ин. 29 р. 56 к. ср., зібрав ріжними часами, як сам каже, випрошуючи підступно для себе милостині".

Здавалось би, що після такого закінчення слідчого судді Олійничука увільнять. Вправді були в нього шкідливі думки, однак слідство не могло показати ані одного факту, який доказував би, що він ті думки ширив. Та справа Олійничука обернула ся зовсім несподівано в иньший бік.

Дня 10 падолиста 1849 р. київський військовий подільський і волинський генерал-губернатор Бібіков доніс про Семена Олійничука шефови жандармів графови А. Ф. Орлову. Виложивши коротко зібрані його урядником відомости про Олійничука, Бібіков додав таке закінчення: „Вважаю обов'язком повідомити про се Вашу Ясновельможність і подаючи до ласкавого перегляду копію з подрібного доносу до мене в сій справі, а також виписок зі згаданого твору Олійничука з його оригінальним свідощвом, маю честь запропонувати: 1) тому що той чоловік виявляє багато думок, противних теперішньому ладови, які при його зносинах із простим народом можуть шкідливо впливати на настрій, особливо при нинішних порядках у маєтках дідичів тутешнього краю по найвище затвердженим інвентарним правилам, то було-б корисно вислати його на все в одну з віддалених губерній і тримати так, щоб він зовсім не мав ніяких зносин зі селянами; 2) що аж до дозволу Вашої Ясновельможности його, по моєму розпорядженню, тримають під сторожею у київській твердині“.

Дня 21 падолиста 1849 р. рапорт Бібікова дістали в Петербурзі. Граф Орлов, познайомивши ся з рапортом, приказав зробити з нього всепідданче справозданне, „виписавши в тій цілі головні риси“. Закінчення Бібікова його не задоволило: побут Олійничука в католицьких монастирях наганяв йому страху, що Олійничук може бути небезпечний також як релігійний пропагандист. Тому його закінчення не зійшло ся з закінченням Бібікова.

Всеіпідданче справозданне було готове вже 25 падолиста, т. є чотири дні по приході справи до Петербурга. Кінчило ся воно так: „Подаючи се всеіпідданчо під найвисшу увагу В. І. Величества, сьмію додати, що на мою думку конечно треба замкнути Олійничука в Соловецький монастир, тому що зі своїми думками й поняттями, яких набрав ся в латинських монастирях, він може бути шкідливий всюди, передовсім для низшої класи людей, з якими конче мусить бути в зносинах“.

Таким чином у другій інстанції кара Олійничука була значно побільшена. Його вина не була скваліфікована; зрештою трудно було-б се й зробити, бо вини не було зовсім, одначе вона могла бути в будучности. Олійничука карали не за те, що зробив, а за те, що міг би зробити. Перед Бібіковим і Орловим стояло питання, як зробити так, щоб позбавити Олійничука всякої можности впливати словами. Лишала ся ще одна інстанція -- най-

висша воля. В сьому разі, як і в багатьох иньших випадках, царь показав ся далеко більше прозирливим і строгим, як його помічники. Найвисша воля виявила ся 25 падолиста 1849 р. „Найвисше приказано посадити Олійничука в Шліссельбурську твердиню“ — такий напис гр. Орлова на оригінальнім рапорті.

Дня 26 падолиста подано під розгляд г.-л. Дубельта таку записку: „У найвисше затвердженій в червні 1849 р. інструкції для команданта Шліссельбурської твердині, сказано між ин., що про кожного арештанта, якого присилають для замкнення до твердині, він буде діставати окрему інструкцію з III Відділу з вказівкою, де саме замкнути арештанта, т. є в секретнім замку чи в иньших казематах твердині, і в якій мірі командант може виявити йому пільгу“. Дубельт поклав таку резолюцію: „в секретний замок і не допускати ніяких і ні з ким зносин“.

Потім із Відділу пішли повідомлення: 28 падолиста повідомили про найвисшу волю Бібікова й команданта Шліссельбурської твердині Троцького. Бібікову наказали перепровадити Олійничука під дуже осирим доглядом просто до твердині, а Троцькому — приймати його й тримати згідно з інструкціями III Відділу. В доповненні 29 падолиста повідомили Бібікова про те, щоб Олійничука вислали в кайданах із двома жандармами до Троцького, про те, щоб він по приставленню Олійничука приказав здіяти з нього кайдани й віддати їх жандармам, які будуть його відпроваджувати. 7 грудня Бібіков повідомив про видані ним розпорядження, а 17 грудня Троцький рапортував, що Олійничук доставлений до повіреної йому твердині й замкнений у секретнім замку під № 11.

23 грудня 1849 року Бібіков питав III Відділ, що зробити з полишеними по Олійничуку грішми (268 руб. 65 коп. ср.) й рукописом його твору. „Рукопис до нас, а гроші до твердині“ — була резолюція Дубельта. Тоді її також виконано.

То були останні вістки, що тикали Олійничука. Від того часу його справа так як би впала під воду, саме його імя окружено гробовою мовчанкою. Її нарушили тільки в липню 1852 року. Д. 27 липня того року командант Шліссельбурської твердині рапортував графови А. Орлову: „Замкнений у повіреній мені твердині увільнений від кріпацтва селянин Семен Олійничук умер сьогодня божою волею від довгої недуги; про що¹⁾ маю честь донести з глибоким

¹⁾ Рапорт написаний рукою писаря, одначе імя й прозвище »Семен Олійничук« вписані власноручно командантом.

поважаннем Вашій Ясновельможности“.

Дня 1 серпня подано Миколі Павловичови рапорт про смерть Олійничука в замітку, що його замкнено до твердині на Найвищий розказ Його Величеста.

„Оригінальний (рапорт) Його Величество зволив читати. 1 серпня 1852 року“.

Переклав Ів. Кривецький.

СИЛЬВ. ЯРИЧЕВСЬКИЙ.

Б У Р Л А К А .

Мандрує шляхами безхатний бурлака,
а думка у серці усе та однака:
— Немає у мене ні хати, ні роду,
самий, як берізка в тяжкую негоду —
хоть з моста у воду!

Гукають на мене брати благородні,
що виду могого зносити не годні;
хоч маю до люду признати ся право,
то й люд сєй на мене глядить не ласкаво,
обходить лукаво...

На сосні усїла ворона тай кроче:
— Чого-ж ти ридаш, плаксивий юначе?
Та-ж прецінь у тебе в роду так много,
не люду ти син, а суспільства цілого,
сильний ти, небого! —

А голий бурлака підвів свої очі:
— Ай, правду говориш, ти черні пророче!
Чи то-ж я маленька, слабенька дитина?
Знайде ся і рід мій і поле й хатина!...
Світає вже днина!...

Т А Н.

НАРИСИ З ЧУКОТСЬКОГО ЖИТЯ.

II. Хто перший пролив кров на землі.

„Рудий волохатий“ плентав ся берегом окіяну, на силу переступаючи своїми босими підшвами по холодному снігу, твердому і гострому як товчене скло. Близив ся південь, але червоне, важке сонце поволі сунулось понад південним краєм тундри, збираючись пірнути в своє туманне леговиско в гірних щілинах, що невизначно синіли на овиді. Вітер лїниво прилїтав із заходу, спиняючись часом над одним із невеличких сірих пригірків, якими всїяна приморська тундра, і розкидав замети, наметені довкола їх усїх.

Рудий ішов і йшов собі вперед. Вже два місяці подорожував він по пустелї не знать куди, і без жадної мети. Він родив ся і зріс у лісі і ніколи не ходив на лови в тундру, а тепер опинив ся серед білої, гладкої як те озеро рівнини, де не було жадного деревця, і де, очевидно, навіть в літку не можна було викопати жадного корінця. Всї пальці на ногах у нього були поприморожувані, підшви порізані до крові, шерсть його кожуха збилась космиками й обмерзла так, що йому було трудно ворухитись, на всїх чотирьох ногах були рани, а він усе йшов, сам не знать куди. Часом, коли він міцно заплющував очи, щоб лід на віях розтав, уривок якогось сну обхоплював нараз його голову і йому здавалось, що він лежить у теплом і вигідному леговищі на березі того самого Веркону, де ще його прадід викопав собі на зиму землянку; а то здавалось йому, що він ловить рибу в плесах річок, що течуть поміж тундровими озерами то сюди, то туди, куди віє вітер; біла тундра здавалась йому нараз зеленим болотом, по якому рясно росла голубика, і стиглі ягоди її висїли цілими грознами; але нараз він спотикав ся і мара зникала, він вертав до дійсности, яка не обіцяла нічого крім голоду, холоду й смерти. Уникаючи побережного снігу він попав на широке поле, вкрите нанесеним водою деревом, і швидко попав у саму середину його, плутаючись і спотикаючись на кожному кроці. Холодні, гострі тріски вгороджувались у його поранені підшви. Круглі, слизькі бруси скочували ся йому на ноги і давили йому пальці... Нараз, ізлївши на високу кулу нанесеного дерева, майже з сяжень заввишки, ру-

дий спинився й понюхав повітря. Гострий, знайомий запах уларив йому в голову і ніби спянив його на хвилину.

— Риба! — сказав він, махаючи головою. — Близько!...

І він коміть головою скотився з купи дров, так швидко і зручно, як скочувався бувало з пригірка над річкою, в якій ловив рибу. Просто під купою дров на маленькому точкові стояла на високих ніжках песцова пастка, з високо піднятою губою¹⁾. З сієї пастки йшов сильний запах гнилої риби. Перед самісінькою пасткою стояв „лісовий бурлака“ (песець) і витягнувши шийку пильно дивився у пастку. Він так був задивився, що спершу не чув кроків рудого. Рудий, не довго думаючи, з щиро ведмежачим лукавством припав на сніг і став підкрадатися до подвійної здобичі. Та коли він збирався вже плигнути на здобич, бурлака нараз повернувся, побачив непроханого гостя, і стрілою кинувся на бік. Рудий з досади клацнув зубами, став на рівні ноги і пішов просто до пастки. Але бурлака, відбігши на кілька кроків, спинився, уважно оглядів зайду, і сів на снігу прижмуривши згідно свої вузьенькі очі.

— Драні патли! — гавкнув він сердито. — Драний бабський кожух! Як ти смієш приходити на лови на мою тундру?

— Усі лови і в лісі і на тундрі мої! — буркнув ведмідь, ощерюючись і показуючи великі і гострі білі клики. І він встромив праву лапу в пастку, збираючись вихопити принаду.

— Не займай! — гукнув бурлака. — Се моя комора! Не смій займати мої запаси! — Він так розівлився, що в кутках його рота виступила піна і очі засьвітилися як дві свічки в півтьмі вечора.

— Твої запаси!... — передразнив рудий. — Ти складаєш свої запаси під падаючі бруси?... Гаразд, іди, бери. Я тобі не перешкоджатиму.

Песець і справді підбіг із заду до пастки і знову пильно завирнув у середину.

— Уррр! — гаркнув він, не сміючи одначе приступитися ближче. — Висить, висить!

Рудий засунув обидві передні лапи в пастку і міцним рухом розметав на всі боки дрючка й бруси. Але в самій середині пастки, як та біла гадюка, мелькнув довгий чорнохвостий горностаї, про-

¹⁾ Губа — поперешній брус, який підтримує головну підойму пастки.

скочив поміж ногами рудого і як птиця схопив ся на ту саму купу, з якої недавно скотив ся ведмідь.

— Що ти тут робиш, Амчеку? — здивовано запитав рудий.
— Чи не привязали тебе часом замість принади?

— Ні! — прошипів сьміючись горностаї. — Але я об'їв принаду, а тобі дістанеть ся сама кістка!

Рудий буркнув якусь лайку, але спішно вхопив принаду. Се була кістка з рибячої голови, привязана до тоненького вербового дубчика; од неї не вважаючи на мороз страшенно смерділо.

— Дай шматочок! — мовив песець хриплим, нараз зміненим голосом. Він ступив кілька кроків до рудого, наче якась непереможна сила тягла його до нього.

— Я голодний! — скиглив він жалібно. — Цілий день блукаю в пустелі! Нічого нема! Анї мишачої головки, анї старого оленячого рога... Сніг, крига, холодно!...

З його рота потекла довгою тоненькою ниткою слина і ще не торкувшись землі поволі замерзла.

Ведмідь спішно проковтнув принаду і виразно клацнув на зустріч песеци зубами. Побачивши сю страшну пащу, песець знову подав ся назад.

— Драні патли! — загавкав він, захлиплючись від лютости.
— Моє черево буде твоєю могилою!

Але рудий, не звертаючи на нього уваги, вже витягав принаду з другої настки, що стояла не більш як за пів сотні ступнів від першої.

— Я піду за тобою! — гавкав песець. — Твої сліди будуть моїми слідами. Коли ти здохнеш, я нагодую свої діти твоїм мясом!...

Песеци настки тяглись одна за другою, то коло самого берега окіяну, то ховаючись між купами нанесеного водою дерева, розкиданого по тундрі. Весь сей день і всю ніч рудий переходив від настки до настки, розкидаючи бруси і виймаючи принади, а песець ішов слідком за ним, то благаючи поділитись із ним добичю, то кленучи свого щасливого супірника. А в тім, і рудий не міг наїстись сими на пів зогнилими кістками, які пооб'їдали миши та горностаї, і тільки дужче роздраанив колючий голод, що вогнем палив його утробу.

Другого дня, так як о південь, дійшли вони до берегів великої ріки, що перерізує усю тундру з півдня на північ.

Відноги гір, що темніли на південному краю тундри, тут разом із річкою вибігали до окіяну, а в добре захищених щілинах темніли ріденькі гайки, передні хутори великого і численного народу Геу-лиственниці.

Побачивши ліс ведмідь спішно попростував туди, поламавши дорогою останню пастку. Песець уперто пішов за ним. В лісі росло десятків зо два кривих дерев з на пів пообломлюваними верхами й набряклими, повикривлюваними на всі боки стовбурами, що стелились по землі. Одначе тут було більше народу, ніж на тундрі. З маленького, чорного вічка старого дупла визирнула білича головка, огледіла ведмедя, що йшов саме просто дерева, подивилась за одним заходом на велику білу сову, що сиділа на супроти на низькій гияці, і сховалась знову. Куропатка „Кабей“ побачивши свого заклятого ворога песця, кудкулакаючи злетіла в гору і сіла на самісінькому версі дерева. Білий горностай „Амчек“, брат того, якого стрів коло першої пастки рудий, висковзнув з під кореня дерева, де мабуть шукав мишачого гнізда, і скочив на поламаний пенюк. Навіть дикий олень-Ельвіль із величезними семигалузними рогами поравсь недалечко, розгрібаючи передніми ногами сніг, щоб докопатись до моху.

— Що ти тут робиш, Тикіле? — спитав ведмідь, сідаючи на величезний корч під тим деревом, де сиділа сова.

— Стережу! — відказала Тикіль, прижмурюючи очі і зовсім ховаючи короткий дзюб між волохате, біле піре.

— Кого? — спитав ведмідь, залізуючи собі підошви.

— Її! — кивнула сова головою на дупло на супротив.

Білка Оштакі з сьміливістю розпуки вилізла до половини в дупла.

— Чи чуєте? — звернулась вона до гостей. — Стереже мене!... — Скажи — звернулась вона до сови, — що я тобі зробила?...

— А чого ти хочеш вийти? — спитала й собі сова надувши щоки.

— Я їсти хочу! — жалібно пискнула білка. Сова стерегла її вже другу добу, а в дуплі не було вже ані крихотки їжі і всі запаси були поховані на сусідніх деревах по різних шпарках і вилках гілок.

— Я теж їсти хочу! — уперто крикнула сова.

— І я теж хочу! — ревнув зі спочуттям ведмідь, підіймаючи голову.

— І я! — гавкнув тоненьким голоском песець.

— І я, і я! — фиркнув чорнохвостий Амчек, спинаючись дубки.

Тільки Ельвіль із розгалуженими рогами не сказав нічого, а витягнувши з під снігу довге пасмо блідо-зеленого моху помахав ним ніби на те, щоб показати іншим, що він не голодний.

— Я-ж не винна! — виправдувалась білка. — Я хочу їсти! У мене тут запаси: гриби, кедрові шишки... Я тебе не займаю!...

— А я займаю! — каже сова. — Мені треба крові!...

— Ах! — пискнула білка падаючи назад у дупло. Почувши про кров, вона зомліла.

Сова нудьгуючи почухала даюб об гіляку.

— А ти звідкіль? — спитала вона рудого не дуже то ласкавим голосом.

Мешканці лісів і тундр не дуже то люблять чужинців.

— Се мій ведмідь! — спішно відказав песець. — Я жену його за річку на корм моїм дітям!...

— Собако! — заревів роздратований ведмідь. — Збирачу людських крихот! Нюхачу чужого бруду!... Ходи лиш сюди, хай я тебе вбю!...

Песець відставив ногу і як найочевиднійше виявив свою погорду до слів ведмеда.

Звірі зареготались. З ведмеда, хоч і який він сильний, сьміють ся звичайно усі сусіди, надто по узліссях на краю тундри.

— Чому ти не спиш? — запитала байдужно Такіль.

— Яр завалив ся! — відказав ведмідь.

І справді глиняний берег річки, де в рудого була зимова оселя, підмитий тодішньою повінню, параз розсів ся в багатьох місцях, і се примусило ведмеда вискочити геть.

Білка Оштакі знову вистромила голову з дупла.

— Я ждати му, — сказала вона озираючись довкола, марно надіючись знайти якусь шпарку, щоб вилізти безпечно, — ждати му, поки на моїх кістках востанеть ся сама шкура.

— Я в'їм і шкуру! — відказала сова.

— Біла нищителько життя! — пискнула білка. — За віщо ти переслідуєш нас?...

Сова мовчала.

— Усі великі, зубаті, когтаті, дзюбаті, — кричала білка, — нападають на нас, маленьких, слабих, беззахистних!... За віщо?...

— Вийди лишень сюди! — сказала глузуючи сова. — Я тобі розповім!...

— Розкажи! — гукнула білка. — Розкажи!...

— Я розкажу! — нараз заскрипіла та сама гіляка, на якій сиділа сова.

Тикіль оглянулась перелякана.

— Хто се? — спитала вона здивовано.

— Се я, лиственниця-Геу! — відказав той самий скрипучий голос. Дерево, на якому сиділа Тикіль, затремтіло й заколихалось.

— Я знаю! Я розкажу.

— Я теж знаю! — сказала сова.

— Еге, еге! — скрипіла лиственниця. — Ти знаєш, і ворон Куркиль теж знає. Найстаріші крилаті знають, але я знаю краще. Мій середній корінь бачив початок освітлення сьвіта. Я найстарійша!...

— Як се початок освітлення сьвіта? — швидко пискнула цікава білка. Цікавість народу Оштакі ще більша, ніж його подохливість.

— Еге!... — тягла лиственниця. — Початок освітлення сьвіта!... Ми знаємо, що спершу на землі було мало сьвітла і всі прудконогі натикались по ночі одно на одне. Ширококорий Гопка, лось, ламав молоді дерева, пробиваючи собі дорогу, дикі барани стукались гобами... Тільки отсі, — додала вона згідно хитнувши гілку, на якій сиділа сова — тільки отсі, волохатоголовий народ Тикіль були задоволені, бо могли тинятись скривь без жадної перешкоди, та дурний Ілеіль, сурок, казав, що йому не треба прокидатись, бо ніч ніколи не кінчаєть ся... Але лісові молодиці, куропатка Кабеу і сіра білка Оштакі і навіть Пичік — трясогузка, і чорна жучиха Текі стали жалувати ся великому білому воронови, батькови сієї землі, що вони не можуть по ночі показати одна одній, які гарні в них нові хутра. — Ми не можемо любити одна одну — жалувайсь вони, — бо по ночі навіть твоє біле піре, Куркилю, здаєть ся чорним як вугілля!...

Тоді Куркиль полетів за дев'ять сьвітів у країну сестер своєї матері, білих пташиних жінок, і приніс звідтіль сонце, вашите в міх в чорненої моржової шкури, і відніс його на самісенький верх неба, де була його оселя, і скликав усіх в крилами і гострими дзюбами,

щоб летіли туди й допомогли йому вилуштити з міха сонце, як вилушують замерзлий ком саламати з оленячого шлунка (сичуга). Три дні довбали вони не перестаючи шкуру і так голосно стукали дзюбами, що земля тріскалась від того стуку, як від великого морозу. Куропатка Кабеу поламала собі дзюб і зосталась із тим нужденним шматком, який тепер бачите в неї, а трясогузка Пичік так утошилась, що тіло її трусилось, як сухий лист в осени, й по сю пору не перестало труситись. А Куркиль продовжав таки в одному місці шкуру — звідтіль триснув вогонь, що опалив йому крила й боки. Тоді Куркиль розгнівав ся і скинув сонце на землю. Сонце вдарилося об землю, міх тріснув і сонце відскочило в гору, як та опука, спинилось на небі і стало сьвітло.

Гарні часи настали тоді на сій землі. Тіркетір-сонце було велике, як той вулкан, куди більше, ніж тепер. Воно було біле як піре Куркиля й його тіток, і блищало, як замерзлий сніг перед тим, як почина таяти; і від його тепла було вічне літо. Тоді земля ся була ще рівніша ніж тепер, ніде не було ані гори, ані ями для озера, ані корита для потоку. Суша простягалась до морського берега проста й рівна, як натягнена шкура, а там починалось море, так само рівне й гладке, бо тоді не було ані бурь, ні хвиль, ні пливучих ледів. Але по всій землі від північного моря до того, що лежить на схід сонця, росли мої старші брати Геу, з родичами, близькими людьми й підсусідками; росли великими хуторами по тисячі й більше дерев. Ми тоді були вишші, ніж тепер. В наше волосє були вплетені великі білі квітки, які ніколи не вянули, сік по наших жилах тїк як спирт настояний на сатарі, коріння наше пронизувало чорну землю, як м'ягке сало, і тяглось, куди хотїло, бо в серці матері не було жадної крихотки криги...

— А-а! — з розпучкою захиталась лиственниця. — Тепер земля не знає літа!... Там у низу вічна зима, пальці мого коріння поморожені, вітер валить мене з ніг, як гнилу колоду!...

Гр!... Др!... Вона люто затрясла головою, неначе збираючись вірвати ся в місця і бігти сьвіт ва очи.

— Між хуторами дерев зеленїло густе нове хутро Веї-трави. Під хутром Веї, на кожї матері-землі кучерявив ся сьвітло-зелений пух Ваттап (оленячий мох), і було так м'ягко, що жадна шишка, що падала з самісенського верху дерева, не могла забитись.

І вам, усі народи, що ходите ногами, лазите на череві і літаєте на крилах, було так гарно, як і нам!... Усі маленькі і великі

створіння побачили красу чужих паролів і полюбили одно одне і жили як брати. Горностай Амчек і миша Піпек вкупі обідали трав'яні корінці.

— Пет!... — фиркнув горностай. — Я-б не робив того!... Сі трав'яні корінці такі смердючі!...

Він згідно покрутив носом, неначе відгонячи від себе поганий запах. Бурлака засьміявся. Горностай, як відомо, дуже перебирає знайомих, не з усяким згодить ся знайомитись, бо вважає себе чистішим усіх на світі, а про те, не вважаючи на красу його хутра, від нього самого дуже поганий запах.

— А песець? — гавкнув цікаво бурлака підіймаючи свій писок до оповідачки.

— Песець Рікук женився на куропатці Кабеу і вона ськала блохи в його біленькому хутрі! — проскрипіла лиственниця.

— Чи чуєш, Кабеу! — сказав Рікук ощерюючись. — Зараз влязь у низ! Я не давав тобі розводу!...

Але Кабеу тільки блигнула своїми червоними очницями і перепурхнула вище.

— Рудий Кейгін, ведмідь, зривав для своєї коханки, довговухої зайчихи Міліти, грозна дикої смородини, що росла дуже високо — казала далі лиственниця, — і помазав ся з нею на шлюб соком ягід. Нелук — вовк пестив телят Ельвіля, дикого оленя... Весело було і в низу і в горі. Натхнений духом дятел, лісовий шаман, давінко стукав у бубон рябої осики, а маленька синегруда, плиска співала сьвященні пісні на березовій гильці. Усі оброслі пір'єм і шерстю, великі й маленькі, були-б братами. Камау, гора-звір (мамонт) обминав у траві гніздо пишухи, Вувчек, щоб не затоптати її дітти. Тикіль-сова підіймала випавше з гнізда пташеня-славку, щоб покласти його знову в гніздо.

— Ах! — пискнула білка Оштакі з дупла. — Гарно як!... — І вона заплющила очи, щоб не бачити сови, що сиділа насупротив.

— А ну лиш, випадь, попробуй! — сказала сова. — Я тебе підійму!...

— Говори, деревяна дура! — сердито додала вона, починаючи гострити свій дзьоб об гільку, на якій сиділа. — Скажи, хто перший на землі покоштував теплої крові?...

Геу так струсоцула гиллем, що сніг так і посилавсь на землю.

— Я тобі не брус! — скрикнула вона. — Бодай ти сточила кістки своєї сокири по самі очі!... Хто пролив уперше кров, стара, біла злодійко? Ти-ж хвалилась, що знаєш!...

— Я знаю! — спішно мовив песець. — Довгозубий вовк-Нелук!...

— Вовк?... — проказала гнівно лиственниця.

— Перший пролив кров не вовк, а олень.

— Олень? — здивовано перепитав і собі рудий. — Чим? У нього немає ані пазурів ані зубів.

— Але є роги! — відказала лиственниця. — І дуже гострі!... Ти повинен їх пам'ятати!

Усі звірі засьміялись. На останніх весняних ловах рудого старий олень, якого він загнав у вузьку щілину, нараз повернувся і так почаствував рогами „того, що живе під кручею“, що той з переляку заскочив у своє леговище і просидів там цілу добу.

Се оповідання розійшлось свого часу аж до морського берега і розсьмішило всіх звірів на узліссях і на тундрі.

Олень Ельвіль, що стояв віддалеки, почувши, що говорять про нього, хвастаючи замахає рогами і теж почав гострити їх об стовбур дерева.

— Чуєш, чуєш? — заскрипіла лиственниця. — Він іще не вгамував ся!... Женіть його, пролійте його кров, бо він перший пролив її на землі!...

— Одного літнього дня, — казала далі Гей, — польовий бурлака Рікук прийшов із морського берега і скликав звірів на раду.

— Я бачив чудо! — розповів він. — Велику красу, білу й блискучу, як вогонь!... — Оштакі білка, дуже цікава, зараз запитала:

— Де се і що се?...

— Се від сонця! — сказав Рікук. — Пам'ятаєте, як вперше Куркиль продовбав міх?... — відтіль блиснула іскра. Я її бачив, вона лежить на піску, коло води. Маленька, кругленька, блискуча, як суха сніжинка...

— А вона не пече? — спитала Оштакі.

— Ні! — сказав Рікук, — вона цілком холодна і тверда і світить ся наскрізь, як свіжа живиця. Я з роду не бачив такої краси!

Тоді дрібні лісові джэнджурихи, Оштакі білка і Кекук-ракша і Текі чорна жучиха сказали: — Ходімо, знайдемо іскру і зробимо собі дукач на шию!

— Се не дукач! — сказав Рікук, — се медаль. Хто її візьме, буде старостою!...

— Що се таке — староста? — спитала Піщуха.

— Староста, — сказав Рікук, — се велике, сильне, не таке, як ти; таке, що може приказувати, а хто не слухаєть ся, карати!...

І міцним ліса сподобались речі Рікука, і серце їх схотіло заволодіти блискучою іскрою, що впала з неба.

— Я буду начальником! — сказав волохатий Камау, горазвір, — хто може противити ся мені? Я більший і дужчий за всіх.

— Ні, я буду начальником! — буркнув Нелук-вовк, — бо в мене зуби найдовші й найгострійші за всіх.

— А в мене ноги швидчі за всіх! — заревів олень.

— А я всію лазити по деревах! — мовив батько усіх рудих. — А до того в мене немає хвоста...

Усі звірі знову засьміялись.

— Ні шматочка! — сказав песець, розпускаючи свій пишний хвіст. — Вирвано з коренем, не виросте знову!...

Кажуть, що батько усіх рудих вирвав собі хвіст, щоб подобати до своєї коханки, безхвостої зайчихи Милити.

— Тоді Рікук сказав, — оповідала далі лиственниця: Давайте біжим на випередки! Хто перший добіжить, хай той бере соняшний дукач! Тоді усі, що жили на землі, немов здуріли, і всі, і великі і малі вийшли з своїх осель, щоб бігти навзаводи. Навіть червоні черваки повилазили з під землі і проквільні водяні слимаки вилізали з води, щоб разом з иньшими домагатись панування. Божевільнійші за всіх були птиці; вони не хотіли ждати ані хвилиночки.

— Де саме та здобч? — нетерпляче питали вони Рікука. — Скажи, ми полетимо! Ми швидчі від усіх, то не хочемо ждати. Але ж Рікук показав їм на південь, як раз у противний бік, та через те, що доти ніхто на землі не брехав, усі птиці повірили йому й полетіли на південь. — Вони швидчі нас, — сказав Рікук, — і я справив їх не в той бік. Ну, тепер починаймо бігти!... — І всі, що повзали і бігали, кинулись в перед.

Олень і лось стрибали дуже далеко, лисиця бігла дрібними ступнями, червяк лів, звиваючись своїм червоним, безкостим тілом.

І навіть ми, нерухомі дерева, не встояли проти загального божевілля і витягаючи з землі свої довгі пальці, тягли ся слідом за иньшими.

Та всі так поспішались, що не спитали Рікука, куди треба бігти, і побігли хто куди. Камау гора-звір побіг у правий бік, але землі стало больно від його важких скоків і вона подалась і дорога його зробилась довгим рівчаком; там, де він спотикав ся і падав, у землі робила ся глибока, кругла яма, і коли він уставав, ноги його грузли в суху землю, як у болото. І побачив гора-звір, що не добігти йому першому. Тоді розгнівав ся гора-звір і своїми довгими білими списами почав рити й розкидати на всі боки землю, поцсував і пошпетив усю східну сторону землі, наметав гори на гори, попроривав шліни, силу дерев повіривав гень із корінем.

Гонка-дось побіг на північ, але коріне мого народу, що тяглось по дорозі, стало плутати йому ноги і гиле, чіпляло його за роги. Тоді він теж розгнівав ся і почав ламати і топтати молоді дерева і пробивати просіки. Дерев збили його з дороги і примусили блукати в ліса в ліс, поки коліна його не опустили ся в низ і сила ніг його зникла і він став кульгати.

Кейгін-ведмідь побіг наперейми мамонтови і покотив ся через голову в рівчак його дороги, вибив собі ліву лапу, і так перелякав ся, що забивсь у яр у щілину і не хотів вилазити звідтіля, коли вже скінчили бігти.

Але Ельвіль олень і Нелук вовк, вони хитрі, побігли слідком за Рікуком стежкою, яку знали самі пєсці, і коли Рікук вибіг із ліса і побіг по бережному піску, вони легко випередили його і почали переганятись у двох. Ельвіль біг попереду Нелука, але Нелук усе надбігав із заду і ханав його зубами за волохаті штани, щоб він не міг так швидко бігти. Конець кінців перед самісенською вдобичю він хапнув його так міцно, що Ельвіль присів на задні ноги, а Нелук прошмигнув по під його шиєю і хотів ухопити дукач. Розгнівав ся тоді і Ельвіль і розігнавшись пробив Нелукови рогами бік, а лівим копитом ударив його по голові. Нелук упав. Ельвіль узяв дукач і закинувши роги на спину, сказав: — Я найстарший над усіма звірями! — і повернув назад, щоб нести сю новину лісовим і польовим народам. Та коли він біг проз Нелука, вовк ухопив його за шию, перетяв йому горлянку і теж кинув його на землю. Кров так сильно ливнула з Ельвілевої шиї, що забризкала небо. Одна крапля її попала на сонце, і воно зібга-

дось, поменчало і почервоніло, як червоний огонь. Інші краплі збігли по гладкому небу на схід і на захід і стали ранною і вечірньою зорею. А соняшний дукач, що впав на землю, підніс ся в гору, долетів до верху неба, пробив усі дев'ятеро небес і спинив ся на версі кілка, що стремить перед дверима ворона Куркиля, того самого кілка, що тепер блищить на небі мов лампа, що ми звемо його Унпегер (Полярна зоря). Тоді Куркиль злетів на своїх опалених крилах у низ. Він був розгніваний і від його крил родилась перша буря, а крякання його було громом. Він злетів на морський берег і побачив суперників. Ельвіль лежав на землі, простягнувши ноги, а вовк Нелук злизував кров, щоб по змові затерти сліди.

— Устань! — сказав Куркиль мертвому оленеві. Олень став на ноги і закинувши як звичайно голову назад, показав широку рану на горлянці.

— Хто се зробив? — запитав Куркиль. Олень повернув голову і правим рогом вказав на Нелука.

— Але він перший ударив! — відказав вовк показуючи свій ранений бік і голову.

— Ельвілю! — мовив у гromі Куркиль, і цілий сьвіт почув ті речі. — Ельвілю! Ти хотів швидким бігом придбати власть над братами, хай же ціле жите твоє буде бігом! Їж і пий, спи й кохай на бігу! Кочуй в країни в країну. Поки місяць обернеть ся один раз, перебігай від моря до моря!... Будь проклятий, Ельвілю!

— Ельвілю! — сказав у гromі Куркиль, і цілий сьвіт чув ті речі. — Ти перший прорізав дїрку в чужій шкурі, хай же сила твоя піде прахом, забудь про розум, хай душа твоя від уродженя до смерти буде щирою, довгою боязню! Будь до віку здобичею тих, що слабші й повільніші за тебе! Будь проклятий, Ельвілю!...

Олень знов уперто хитнув головою і червона кров линула з його горлянки на землю.

— А що ж буде тому, хто отсе зробив? — запитав він Куркиля.

— Йому буде гірше! — сказав Куркиль. — Нелуче! — сказав Куркиль у гromі, і цілий сьвіт чув сі речі. Ти маєш гострі зуби, що в перше принесли на землю убійство, будь ти проклятий!... Хай ціле жите твоє буде убійством! Їж, пий і кохай убиваючи!... Нехай твоє черево буде вічно голодне

і ніколи не визнає ситости. Нехай їжею твоєю буде тільки та кров, яку тобі власть ся пролити! І ти, Рікуку, що спокусив увесь народ, хай імя твоє буде ганебним! Тіло твоє хай буде стравою твоїм власним дітям. Живи ся брудом! Марно прохай милостині в усіх, що вбивають!...

Далі Куркиль звернув ся до інших звірів і прокляв їх одного по однім. — І ти, Камау, горо-звірю! — сказав Куркиль у грім, — навіщо ти зіпсував мою рівну землю?

— Земля не здержала мене! — сказав Камау.

— Коли не здержала, — відказав Куркиль, — то провались крізь землю і перестань топтати її боки.

— І ви усі, що ходите, лазите і літаєте! — сказав Куркиль — Ви забажали власти над братами, будьте ви прокляті! Хай половина вас живе в вічному страхі разом із Ельвілем і буде здобичю, а половина в вічному голоді разом із неситим Нелуком і жертине мясо.

— І ви дерева, що витягли з землі коріння і побігли навзаводи, домагаючись власти над братами, будьте ви прокляті! Хай три чверти з вас усхне й стане купами мертвих дров, а одна чверть погубить свої зелені кучері і стане лисими й стриженими, як облізла тюленяча шкура. Живіть тільки там, де Камау попсував мою землю; на рівній і гладкій землі умріть усі до одного!... І ти, земле, що дала їм усім місце бігти, будь ти проклята! Нехай твоє чорне серце залякне і стане кригою і не дасть дороги в середину ні червоному червякови, ні рудому корінню дерев.

— І ти, море, що й не рухнулось, побачивши перше убійство, будь прокляте! Нехай ти ніколи не визнаєш спокою, й зимова крига, заковуючи тебе, не зможе закувати!...

І сталося так.

Тоді звірі і червяки, дерева, земля і море застогнали і сказали: — Змилуй ся, Куркилю!... Краще б ми жили були як раніш, у вічній п'янці!...

— Моє слово одно! — сказав Куркиль. — Я прокляв і не можу взяти слова назад!...

— Будь же й ти проклятий! — сказала стара земля. — Ти найвинуватіший за всіх, бо випустив здобич і роздратував народ... Поменчай, як поменчало сонце, яке ти дав! Стань менчий від товсточеревної гуски з розставленими лапами! Нехай білість твоя зійде з тебе і впаде на найбільш погорджених, на Рікука п'єсця,

що вічно бреше, на сопливу сову, на смердючого Амчека горно-стая!... Живи вічно голодний, але не знай навіть убійства! Прагнучи крові, не пий її віколи, живись гниллю, зроби зі свого черева могилу для стерва!

І сталося так.

Тоді земля обнажилась від ліса і стала тундрою, сонце стало червоним і холодним, а ми дерева облісли і стали рости тільки там, де Камау, гора-звір, кидав гори на гори. Звірі розбіглись на всі боки. Одні з них їли траву й коріння і жили ситі, а інші жили в голоді і прагнучи убійства, проливаючи кров і живлючись мясом. Але ж небо, бачучи наготу і публіку землі, засмутилось і почало плакати і плакало сім днів і сім ночей; сльози його сповнили всі річки, що повиривав гора-звір, і стали ріками, зібрали ся в круглих ямах і стали озерами. І коли небо перестало плакати, настала весна, і на землі стало веселіше, але убійство було й весною.

Тим часом крилаті, що полетіли були на південь, повернулись назад. Вони долетіли до південного краю землі і долітали до скель на її порозі, що б'ють ся одна об одну, і повернулись назад не знайшовши нічого. Але дружба між ними не зникла і великі лебеді несли на спинах маленьких зупків, крила яких швидко втомились. На землі була весна, та коли вода почала замерзати, птиці пригадали свою торішню подорож і знову полинули на південь. Зима погналась за ними і стала їх настигати коло порога землі, коло скель, що бились одна об одну. Птиці на осліп кинулись вперед і благополучно пролетіли, та скелі стукнулись із заду їх і роздавили всіх утомлених, що востались по ваду. Тоді зима перелякала ся і повернулась назад. Від тоді птиці що осени летять на південь до порога землі і зима женеть ся за ними до самісеньких воріт і з соромом вертає назад. Але скелі, що б'ють ся одна об одну, стукають ся і вбивають відсталих. Кров бризка на всі боки, в повітрі хмарою розлітаєть ся сірий пух, мов та снігова хмара, товчене мясо болотом укриває землю...

Оповідання скінчило ся.

— А ведмідь? — спитав рудий, стаючи на свої поранені ноги.

— Ведмідь забив ся в леговиско і лежав, поки повернулись птиці, — сказала лиственниця. — Тоді тільки виліз він на єввіт!...

— І що зробив? — спитав рудий.

— Теж убив! — сказала лиственниця. — Вловив гуску і з'їв її в пір'ї!...

— Чому ти не розповіла, як ведмідь став паном тундри?... — буркнув ведмідь.

— Я розповім! — вухвало встряв до розмови песець. — І сказав Куркиль у гromі, — спішно почав він, передразнюючи скрипучий голос старої лиственниці: — Вам схотіло ся мати над собою пана!... Хто в вас найдурнійший із звірів? — І звірі сказали: — Рудий!... — Хто не має хвоста? В кого лапи голі, як язик? Хто найнезграбнійший, хто ненажерний, хто спить по кілька місяців під ряд? — І звірі сказали: — Ведмідь!

— Проклятий! — заревів рудий. — Ходи сюди, хай я тебе убю!...

— Моє черево буде твоєю могилою! — спішно відказав песець, передразнюючи слова старої. Польові бурлаки гідні знущатись над найсвятішими речами.

— Я теж хочу ще раз убити! — ревів рудий. — Мене Куркиль обрав паном тундри! Я не хочу здихати на снігу, як кульгавий лось!... Я хочу вбити!...

І він став на ноги і пішов геть із ліса, не зважаючи на кров, що текла з пораних підшов і замерзала на снігу. А Рікук ішов слідом за ним і злизував сі замерзлі краплі.

Другого дня в ранці рудий поламав іще в десяток песцевих пасток, далі перерівав у лісі лижний слід і повернувши в праворуч вийшов на колишню дорогу рудого. На роздорожу коло одної поламаної пастки рудий угледів чоловіка, що складав бруси до купи і страшенно лаяв ся. Се був господар пасток, що вийшов огледіти їх.

— Бабо! — казав чоловік. — Коренеїде, мишевбивче, сурків брате!... Подобають ся тобі рибячі голівки, маленькі!... От у мене велика голова! Ходи, врав наїсень!...

Рудий вийшов на дорогу, поліз просто на чоловіка і хоч у того був спис і рушниця, зламав його. Але поваливши свою нову здобич на сніг, рудий не мав уже сили оббілувати її і вмер на теплому людському трупі. Рікук не відстав до краю, але й йому не довелось покористуватись дурничкою. Дорогою їхав із собаками чоловік і побачивши сліди, пустив двох швидких собак, які зараз переконали Рікука, що собачі зуби гострійші песцевих.

Що до компанії, що вібралась у лісі під деревом, то білка Оштакі, просидівши ще два дні не ївши, вискочила таки з дупла просто в пазурі сові. Куропатка Кабеу тої ж ночі попалась у зуби братови в перших свого колишнього чоловіка Рікука, і той напився її крови. Олень попав у петлю, що напнув поперек дороги той самий чоловік, що вбив його ведмідь. Горностаї Амчек встромив голову в черкан і не вважаючи на свою зручність, не міг витягти її назад. А стара лиственниця стоїть на тім самім місці і безсмертна біла сова, як і ранійш, гострить об неї свій дзьоб.

З російського переклада Маруся Полтавка.

ЙОГАН В. ГЕТЕ.

НОВИЙ АМАДІС.

В острог завдадуть мене
Ще було хлопцям;
Літа йдуть, — дитя мале,
Мов сиджу я там
В матернім надрі.

Ти лиш, казочко, мені
Була другом ран,
І я ріс — герой, велит,
І як принц Іван
Пробігав я сьвіт.

Замки кришталні ставляв,
Знов їх бурив я,
Ясним списом прошибав
Череву змія:
Так, я мужем слив.

По лицарськи слобонив
Я княжну в тюрми;
Вдячна просить до стола,
Я був чемний — ми
Сіли до вина.

Ах, цілуй — то хліб богів,
Як вино палкий!
Я на смерть її любив!
В сонця луч ясний
Вид її вбирив.

Хто ж мені її забрав?
Де є чари ті,
Щоб її в бігу вняли?
Де той край її?
Де є шлях туди?

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК.

ПОЛЬСЬКА ПРАВДА І РУСЬКА НЕНАСИТНІСТЬ.

У всіх наших часописах виказується постійно в тисячах ріжних випадків, почавши від найдрібніших справ, зачерпнених зі звичайного буденного життя, до найважливіших суспільно-національних питань, як крайне несправедливо поступають собі на кождім кроці Поляки з Русинами, як визискують їх економічно і політично, як стараються тримати їх у своїм ярмі і не допустити, аби те ярмо хоч трошки звільнило ся, бо про те, аби ярмо було во-всім скинене, у них і мови ніколи нема тай не може бути.

Польська преса ігнорує звичайно всі ті скарги і жалі і промовчує їх; коли-ж якась справа стане занадто голосна так, що вже не вдасть ся її затаїти, тоді вона або обертає kota хвостом і старається доказати, що зроблена кривда, то властиво кривда для Поляків, а не для Русинів, або що всьому винна некультуртурність Русинів, їх гайдамацькі інстинкти, їх вибуялий національний шовінізм, їх претенціональність і т. и. Кінчить ся звичайно запевненнями, що ніяка „ruska niewdzięczność“ не виведе з рівноваги Поляків, що вони ніколи не зійдуть із дороги вирозумілести і прихильности до „bratniego narodu“ або „szczepu“, що вони не перестануть опікувати ся Русинами для їх власного добра, що оклик „za naszą i waszą wolność“ буде їх провідною зорею, яка буде присьвічувати їм у їх відносинах до Русинів і т. д. Лише деколи вкажуть іще при тім, що Русини ненаситний народ, бо дай їм одну школу, вони хотять другої, признай їм на папери рівноправність, а вони хотять її у практиці... Ба, але бо в Галичині Русини живуть із Поляками, якже могло би щось стати ся без волі Поляків, що могло би вийти в користь Русинам? Тому не тільки Русини мають децидувати, чи їм треба якої школи й де, якої інституції і т. д., але й Поляки. А що в них бувають иньші погляди на оцінку, чого де Русинам треба, як у Русинів, то хіба вони тому винні? Вони кершують ся одною правдою...

У нас виробив ся одначе погляд, особливо в так званих „поступових“, „нешовіністичних“ кружках, що не можна винуватити за поступоване з Русинами всіх Поляків; се лише правительствена, станчиківська партія, що рядить у краю, допускається злочинів на Русинах, а всі иньші партії і загалом сьвідомі Поляки,

особливо не галицькі, не годяться в таку політику і як би від них залежало, прихилили-б неба Русинам, лише вони не можуть...

Я однак відважуюся на впрост противне твердження: нема мабуть не то що ані одної партії, ані одної часописи, ба навіть ані одного Поляка, розуміється сьвідомого, бо ні темні Бартки, ні Каськи не можуть тут входити в рахубу ані рго ані contra, який у польсько-руській політиці не солідаризував би ся (бодай потайки, як не хоче явно) з правительственною партією. Відносить ся се до всіх важніших справ, що дійсно можуть вплинути на зміну інтернаціональних відносин у Галичині, бо в дрібницях буває інакше; дрібниці не змінюють „polskiego stanu posiadania“, і подають вид, що Поляки „добра хочуть роуській землі“. Аби не гонити ся далеко за прикладами, буде досить навести такі справи, як університетська, справа страйків, справа рентових осель, справа „стабілізованя“ краювої ради шкільної, а особливо найважніша, найголосніша та найновіша справа виборчої реформи; чи коли хоч один Поляк заікнув ся, що Русини сильно покривджені нею і то виключно завдяки заходам самих Поляків? Я не чував про се, ані не читав; не чув про ніякий протест Поляка проти подібних махінацій, без огляду до якої партії він належав би, а яких скаля досить широка, починаючи від станчиків, а кінчачи соціал-демократами; не чув про ніякий справедливійший проєкт реформи і про публичну дискусію над ним: значить, усі партії згодили ся, що Русинів можна скривдити, аби лиш далі удержати польське пановане над Русинами. Навіть найновіший приятель Русинів „Świat Słowiański“ не запротестував проти такого поступованя...

Мені можуть сказати, що галицька польська преса — це не вся польська преса, а галицькі Поляки — це не всі Поляки. Се правда, але й загранична преса польська, у Росії та в Прусії, не заняла иньшого становища ні до сеї справи, ні до багатьох иньших важніших. Навпаки, вона все вторувала галицькій пресі. А що преса є все виразом змагань і стремлень народа, то видно, що всі Поляки в польсько-руській справі солідаризують ся з собою. Коли-б не солідаризували ся, то мали зрештою за близько 40 літ „краювої автономії“ доволі часу висловити свої відмінні погляди і вплинути на своїх земляків для усуненя кривд Русинів, які їм очевидно відомі, але вони не робили того ніколи. Значить... мій погляд сумний, але правдивий.

Як на доказ, що не всі Поляки настроєні на одну нуту су-

проти Русинів, наведено факт, що в Росії нема польсько-української справи. Се правда, що доси вона не виступала там так остро, як у Галичині, але на ту відмінність зложило ся дуже багато причин: передовсім і Поляки і Українці сиділи самі під одним важким обухом, тому ніколи було їм брати себе міцно за чуби (розумію новіші часи), бо треба було зсувати з себе обух; польський елемент у Росії не розсипаний так усюди, як у Галичині, між Українцями, тому рідше могло приходити до конфліктів, хоч аби зовсім їх не було, того не можна сказати; пригадаю хоч би аграрну справу. До національних конфліктів не приходило новішими часами головню тому, що в Українців майже вся інтелігенція винародовила ся, а темний нарід не знав, куди ступати і за що брати ся та на що звертати увагу. Не було також української преси, яка перша тримає руку на пульсі народнього життя. Та се не пересуджує будучности. Знаємо, що з виборами і отворенем думи відносини між Поляками і Українцями в Росії погіршили ся; припускаємо, що вони ще сильнійше погіршать ся, коли в Росії настане дійсно конституційне життя; а вибухнуть у незвичайно острій конфлікт, сильнійший ніж у Галичині на випадок, коли би Польщі признано автономію, а Україні ні, і коли-б не вилучено всіх Українців із під благ польської автономії.

Як при всім своїм ворожім успособленю до Русинів Поляки поступають хитро, аби лише представити себе як джентльменів і правдивих добродіїв Руси, яка не хоче тільки оцінити їх трудів, про се свідчать усі польсько-руські справи в Галичині, а найкрасшим їх вицьвітом є власне теперішня виборча реформа. Що иньше на словах, а що иньше на ділі. Доходить до того, що властиво Поляки приносять жертву в себе в користь Русинів, коли майже при кождім параграфі ставлять внесення, аби Галичині не трактовано шабльоново і признано їй иньші права, як решті країв, заступлених у державній раді. Таке саме становище займають у всіх польсько-руських справах. Я хочу тут звернути увагу на одну таку річ, не так важну, як незвичайно характеристичну.

Є в Галичині інституція, зложена з самих учених мужів і поділена на два рівнорядні відділи з назвами: „Grono s. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi zachodniej“ та „Koło s. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi wschodniej“. Вони мають за задачу стерегти від загибелі всякі історичні і артистичні старинні памятки краю без огляду на приналежність їх сій або тій

нації. Для зазначення рівноправности Русинів іменується в між них до „Koła“ пересічно 1% консерваторів і то звичайно таких, що або не вмюють, або не хотять нічого робити. Таким способом і вовк ситий і коза ціла. Переголосовані польські консерватори не можуть бути, а в потребі можна цвїркнути комусь в очи: Русини мають навіть своїх консерваторів.

Отже се „утраквістичне“ „Koło“ видає неутраквістичні, бо лиш по польськи друковані „Sprawozdania“. Я маю їх за 1904—1905 р. перед собою. Деякими виїсками в них хочу поділити ся власне в читачами.

„В одніи із січневих чисел — читаємо там — доніс „Галичанинъ“, що на весні розпочнеть ся будова нових церков в отсих громадах: Оплуцко (?), Руда, Витків Новий (каменецький пов.), Вербяни (яворів. пов.), Тейсарів (жидач. пов.), Кліцко (рудець. пов.), Улична, Солець (дрогоб. п.), Берлин (брідсь. п.), Довгополе (косів. п.), Конюхів (стрий. п.), Глинсько (жовків. п.), Вільшаниця (товмаць. п.), Устіянова (ліський п.), Остапівці (колом. п.), Орховичі (мостиський п.), Чесники (рогат. п.), Глибоке (сяніць. п.), Коростовичі (рогат. п.), Тлусте (валіш. пов.), Люблинець Новий (цішанів. п.), Тростянець (снят. п.).

„Тим способом згинуть від разу аж 22 старі, так мальовничі і типові руські церкви. Страта ся тим більша, що всі нові будівлі, ставлені на місці розібраних церков, бувають довершувані на підставі шаблонів, що не мають архітектонічної вартости і викликають тим самим обниженє артистичного рівня цілого церковного будівництва в краю.

„Між церквами, призначеними тепер на загиб, знайдуть ся без сумніву й такі, що мають велику памяткову вартість також зі становища історії штуки. В теперішніх одначе обставинах діло знищення посуваєть ся так швидко й нагло, що звичайно нема навіть змоги здоймати рисунок або фотографію, аби знати, як виглядала давна будівля. В останніх часах бачимо по просту систематичне вищєнє церковних памяток, проти чого протестував з'їзд консерваторів у Перемишлі, і без наслідків ремонтує „Koło konserwatorów“. А відомо, що руське деревляне будівництво, що руська теслярка має дуже давні традиції і артистичну вартість рівновизначну, як польська, а виказує свої відрубні прикмети.

„В інтересі отже ратованя тих останків церковного будівництва,

що незвичайно швидко вигибають, відніс ся Кружок ц. к. Консерваторів до ц. к. Намісництва з просьбою, аби поручило староствам у згаданих повітах не дозволити на розібране ані одної церкви, доки церковні комітети не покажуть дозволу Кружка ц. к. Консерваторів. Тим способом коли не вдасть ся виратувати від загибелі тих пам'яток, то бодай буде змога оглянути їх, описати і переховати в рисунках та фотографіях¹⁾.

Другий документ відносить ся до будівлі дому товариства „Дністер“. На засіданю дня 15 червня, 1904 р. згодив ся Кружок на демоляцію старих камениць куплених „Дністром“ і на вибудуване на тім місці нового дому під такими умовами: 1) „Дністер“ зладить своїм коштом плян розбираних камениць і віддасть до мійського архіва. 2) Повідомить Кружок перед розбиранем камениць тиждень наперед, аби можна було їх оглянути, відфотографувати і т. д. 3) Всі часті старої орнаментики мають бути ужиті при новій будівлі або передані до якого місцевого музею. 4) Коли би при розбираню знайдено старинні монети або иньші предмети, Кружок має першенство досліду над ними. 5) Стиль нової будівлі має бути поважний і „має гармоніювати з монументальною будівлею сусідної волоської церкви“.

Значно пізнійше по сїм дозволі не подобало ся деяким Полякам, що в самім центрі міста має стати така величезна руська будівля і піднесли крик проти неї. Вони не могли одначе знайти ніякої правної ключки для заборони будівлі, тому піднесли крик, що буцїм то нова будівля заслонить вид на волоську церкву і відкликали ся навіть при тім до артистичного почутя Русинів, аби не допустили до такого буцїм то варварства. Крик був піднесений у газетах, у раді міській, а навіть у Крузку Консерваторів, якому перед роком не прийшла на думку така перешкода і який не пропонував ніколи перед закупном старих камениць „Дністром“, аби їх закупило місто або край і здемолювали для відслоненя виду на волоську церкву...

Дня 17 цвітня, 1905 р. вислав консерватор З. Гендель до мійської ради у Львові такий протест: „З газетних справоздань із засідання Хвальної Ради, що було 13 с. м., довідав ся я, що фронт нової будівлі тов. „Дністер“ має бути висунений на улицю Підвале-

¹⁾ Sprawozdania Koła c. k. Kons. i Koresp. Galicyi wschodniej. N. 22—30, 1904—1905, стр. 1.

ще даліше, як заложені фундаменти на підставі затверджених уже плянів.

„Як п. к. консерватор пам'яток міста Львова примушений я в тій справі забрати голос з огляду на безпосереднє сусідство нової будівлі з волоською церквою.

„Волоська церква, се одна із найоригінальнійших та найціннійших пам'яток архітектури старинного Львова, тому з огляду на сю її високу вартість належить шанувати церкву не лиш як саму пам'ятку, але й старати ся утворити таке окружене, що не тільки не шкодило би, але ще підносило би монументальну архітектуру.

„Через даліше значне висуненє фасади нової будівлі, що буде триповерхова, заслонить ся церкву власне в тій точці, звідки на неї найгарнійший скісний вид від Намісництва, а тим самим вид сей, так мальовничо цінний і дорогий кождому Львовянинови, буде цілком страчений.

„Всі міста при регуляції своїх улиць відслоняють усе — не раз значними коштами — те, що мають цінного; широкість площ, улиць, регуляційні лінії устанавляють виключно з артистичною думкою, щоб через те піднести вартість архітектонічних пам'яток; уважаю проте конечною річею звернути увагу, аби Сьвітла Репрезентація пішла в тій випадку за прикладом иньших міст і тому зі становища консерватора противлю ся рішучо проектови далшого висуненя фронту будівлі тов. „Диїстер“ і прошу Сьвітлу Раду ласкаво не допустити, аби той проєкт був затверджений“¹⁾.

Сей протест польського ученого консерватора не переконав мабуть одначе польської міської ради, бо вона кинула його до коша, а будинок „Диїстра“ нині викінчений, не засланяє більше церкви, як давні камениці, навпаки менше, бо улица між ним і церквою ширша.

Третій документ відносить ся до Ставропігії. Є се протест „Центральної Комісії для береження пам'яток штуки і історичних пам'яток у Відні“ проти задуманої реставрації волоської церкви. Він звучить у скороченю:

„Волоська церква у Львові, що належить до Ставропігійського інституту, се незвичайно імпазантна будівля з XVI ст. з бароковим урядженєм у середині. Особливо вітварь на задній стіні хорів є величавим ділом плястики XVIII ст. Але й загалом церква

¹⁾ Тамже, ч. 30 – 40, 1905, ст. 13.

і в середині і з надвору, се памятка не лиш великого і історичного значія, але також високої артистичної вартости. Не вважаючи на докладний огляд не міг генеральний консерватор, проф. університету др. Дворжак нічого такого добачити, не згадуючи про кілька дрібних ушкоджень, які легко можна направити, що оправдувало би радикальну, цілковиту реставрацію церкви.

„Одначе Ставропігійський Інститут має намір переробити цілковито середину церкви. Мають там бути переведені великі зміни, барокове урядженє середини разом із величавим віттарем на хорах має бути усунене, а церква на ново уряджена і перемальована в новітнім византійськїм стилю, Пляни тих змін, уложені д. Макаренничем, уже готові і сеніор інститута показував їх генеральному консерваторови.

„Причиною змін назвав сеніор ритуальні огляди, але з иньшої сторони повідомлено генерального консерватора, що інститут кермуєть ся партійно-політичними мотивами і хоче усунути все, що пригадує давнійшу звязь із латинською церквою. Чи се правда, центральна комісія не може рішати, в кождім разі се було би незвичайне поступуванє, аби при помочи такого насильства усувано зі світа історичний факт.

„Що тикаєть ся ритуальних оглядів, то абстрагуючи від того, що дивним дивом аж нині теперішній вид церкви стає їм на заваді — можна напевно иньшим способом заспокоїти їх, як нищенєм старинних памяток. В кождім разі мусить Центральна Комісія як найсильнійше запротестувати проти проєкту реставрації зі становища береження памяток штуки і просить намісництво, щоби всіми способами старало ся перешкодити задуманому варварству¹⁾.

Що сей протест написаний за спонукою львівських польських консерваторів і з чисто польсько-патріотичних причин, про се не може бути сумніву. Що він оправданий, на скілько розходить ся про саму консервацію старинної памятки, про се також не може ніхто сумнівати ся. Теперішній заряд Ставропігії (як і другої великої інституції Народного Дому) вложений без виїмка в самих людвй доволі темних під оглядом штуки, літератури і науки, тому й не диво, коли задумав забавити ся в давну „обрядовщину“ і зробити з церкви „істинно русскій храм“. Що заряд Ставропігії не богато тямить у штуці, на се вказує справа зде-

¹⁾ Kurjer Lwowski, 1906, ч. 262.

мольованя старинного його дому перед пару літами, про що також були протести і в радї міській і в кружку консерваторів і в намісництві. Але що польські консерватори нарobili тут тільки тому крику, що через реставрацію має бути усунений „związek z kulturą zachodnią, a więc i polską“, се також факт і то важнійший, ніж артистична вартість урядженя церкви. Належить додати ще, що в протесті комісії дещо неясне (мабуть тому, що німецький оригінал перекладено невірною), прим. говорить ся про якийсь вітгарт на хорах (!), чого в церкві нема.

З наведених фактів — яких можна й більше подати, але всі в тім самім роді — видно ясно, що тут виступають учені польські консерватори дуже рішучо буцім то в обороні руських пам'яток, але на жаль — тільки на словах. І не диво, усякі такі протести, відозви і ин. не коштують нічого, тому можна їх сипати доволі, а колись вони все таки можуть послужити свідомством польської опіки над руською культурою, що інакше загинула би без неї. На жаль, вартість тих відозв дуже проблематична вже хочби тому, що на них мало хто звертає увагу, про що є докази в тих самих „Sprawozdaniach“. З другого боку відклики Русинів і до тих самих консерваторів і до різних властей у справі консервації руських старинних пам'яток не відносять ніякого успіху. Згадаю тут лише про знаменитий іконостас монастирської церкви у Краснопуци, оцінений близько на пів мільона корон, який згорів завдяки недбалості тих самих консерваторів і властей, що не хотіли взяти його в ліпшу опіку. Так само гине на наших очах багато иньших пам'яток нашої штуки, а ми не ратуємо їх, бо не годні. Наукове Товариство ім. Шевченка має у себе доволі вже значну бібліотеку з окремим рукописним відділом, до якого могло би ще купити значне число рукописів XVII—XVIII в., а потрохи й старших; воно-ж має завязок галерії образів, до якої могло б закупити крім ряду нових, також не мало старших образів, особливо церковної штуки; воно має зародок музею, до якого не може одначе приймати більших предметів, навіть дарованих, бо не має де умістити їх тепер. А всі поданя до сойму о підмогу на удержуване льокалів і на закупауване предметів не відносять ніякого успіху і бувають відкидані без усяких мотивів, хоч на анальоґічні польські інституції знаходить ся все гріш, збираний не лише з польських, але і з руських податників.

Аби доказати, що слова польських консерваторів не сходять

ся так само з ділами, як польських політиків, урядників, газетярів і т. д. та що вони мають служити тільки для заблажманення очий, виставе навести отсі два факти.

Краввий бюджет на консервацію старинних памяток укладасть ся в пороазумію з консерваторами. Прошу приглянути ся сьому бюджетови з 1905 р.

Консерваторські канцелярії у Львові і Кракові, їх виданя і списуванє памяток	8.000	кор.
Інститут Осолінських у Львові на переховуванє писемних і археологічних памяток	1.000	"
Народний музей у Кракові:		
а) Постійна субвенція	4.000	"
б) Адаптації (з признаних 30.000 кор.)		
III рата	6.000	"
Краєві архіви у Львові і Кракові	24.320	"
Катедра на Бавелю (реставрація, з 200.000 кор.)		
X рата	20 000	"
Реставрація костела Петра й Павла у Кракові	4.000	"
Памятник А. Міцкевича у Львові (з 20.000 кор.)		
рата	4.000	"
Реставр. костела катедр. у Перемишлі (з 10.000 кор.)	2.000	"
Консервація замку в Олеську	600	"
Реставр. фортечних брам в Окопах (з 4.000 кор.)	2.000	"
Реставр. костела Францішканів у Кросні (з 12.000)	2.000	"
Реставр. костела Вожего Сіала у Кракові (з 12.000)	3.000	"
Реставр. божиці в Жовкві	1.000	"
Реставр. історичних образів у костелі в Жовкві	2.000	"
Реставр. костела в Окопах (з 6 000)	2.000	"
Кружок консерваторів у Кракові на studia i wydawnictwo przygotowawcze do restauracyi zamku na Wawelu (з 14 000 кор)	2.000	"
Реставр. костела у Фельштині (з 6.000 кор.)	3.000	"
Реставр. віри. катедр у Львові (з 20.000 кор.)	4.000	"
Реставр. Wieży Magyaskiej у Кракові (з 70.000)	7.000	"
Реставр. костела у Бжозові (з 4.000 кор.)	2.000	"
Реставр. церкв в Ляшках Мурованих	500	"
Анні Шараневичевій, удові по консерваторі (одно-разово)	720	"
	<hr/>	
	103.920	кор.

Як бачимо отже з сього бюджету, то на руські ціли не призначено навіть $\frac{1}{2}\%$, бо на 103.920 кор. заледви на одну церкву 500 корон! Вправді призначено ще п. Шараневичевій 720 кор., що може бути почислене до руських цілій, але взявши навіть так — хоч дар особі не може бути вчислюваний на конто „консервації старинних памяток“ — то й тоді сума підмог на руські ціли не зросте так багато. А треба додати, що сей бюджет зовсім не виімковий та що подібна пропорція між запомогами на польські і руські ціли повторяється з року на рік. Приглянувшись рядови таких бюджетів, ми побачимо, що майже всі польські костели консервують ся публичним грошем, а Русинам падають охлади і то знов тільки для блахманеня очий, що й їм дають ся, отже їм не діють ся ніяка кривда, і нічого не помагають тут деінде навіть дуже радо сипані фрази, про красу руської штуки і т. д. Так само публичним коштом піддержують ся панські замки, польські будівлі, пам'ятники заслуженим Полякам і ин.

Ще цікавіший другий документ, уже в цілости уложений самими ученими консерваторами. Він називається ся: „Memoryał w sprawie udziału Galicyi w państwowym funduszu konserwatorskim“¹⁾ і був висланий „w imieniu i za zgodą wszystkich członków“, отже й Русинів, до міністерства просвіти. Зачинається так: „Doszło do wiadomości podpisanych, że w najbliższej przyszłości ma się pojawić w parlamencie wniosek powołania do życia pod opieką państwa loteryi, której czysty dochód w kwocie 4 milionów koron ma być przeznaczony na ratowanie od zniszczenia najbardziej zagrożonych pomników artystycznych i historycznych w Cislitawii“. Дальше мотивується ся в меморіялі, що Галичина бідний край, тому їй особливо належить признати підмоги і вчисляється ся 62 позиції, на які треба би обернути признані гроші. Відповідно до проєкту учених польських консерваторів вийшло би на ті ціли ні менше, ні більше тільки **3.591.000** корон (із 4 мільонів, які мають бути признані на всі австрійські краї!). Як видно, то бажаня учених консерваторів досить скромні. Та ще скромнійші покажуть ся вони, коли додамо, що на руські ціли нема ані одної окремої позиції, а в тільки одна утравкістична: „Konserwacya i częściciowa restauracya

¹⁾ Sprawozdania, 1905, N. 30—40, ст. 1—6.

wielkiej ilości kościołów drewnianych tak wschodniej, jak i zachodniej Galicyi, jakoteż wschodnio-galicyjskich ruskich cerkwi drewnianych (а західно-галицьких?), które bardzo często przedstawiają nader ciekawe zabytki topniejącego z każdym dniem i zanikającego ludowego budownictwa drewnianego“ — в сумі 150.000 кор. Коли б із сеї суми прийшло Русинам 2—3 тисячі корон, то й за те певне було би більше крику, як ті гроші варта. Вправді тих грошей нема і парламент не признав би їх у такій сумі, як хоче проєкт, Галичині, але яке-ж усе те характеристичне, як знаменито виказує захланність Поляків, що з одного боку хотіли би як найбільше взяти під претекстом, що то для двох народностей, і як з другого боку хотіли би як найменше дати тій другій народности! І сей проєкт роблять не вшехполяки, що буцім то лиш вони одні настроєні ворожо проти Русивів, але мовляв люди науки, представителі різних політичних партій, які в тім же самім зошиті говорять про різні цінні предмети руської штуки і жадають як найліпшої їх консервації!

Чи-ж се не доказ висловленого мною загального погляду на Поляків і на їх русько-польську політику?

ЕДГАР ВАЛЕС.

СУД ЧОТИРЬОХ.

РОЗДІЛ III.

ТИСЯЧА ФУНТІВ НАГОРОДИ.

Коли ми скажемо, що вся Англія, як говорили газети, була незвичайно зацікавлена небуденною подією в парламенті, то се буде дійсна правда.

Першу відомість про існуванє „Суду чотирьох“ прийнято зі зрозумілим недовірем, особливо ті газети, що спізнали ся з сею звісткою.

Лише один „Мегафон“ зрозумів добре, яка страшна небезпека грозила міністрови, в якого руках був згадуваний проєкт. Але тепер найбільший недовірок повинен був признати вагу повідомлення, що так таємничо дістало ся до середини англійського парламенту. Історія про „бомбу“ виповняла стовпці всіх газет, а остання відважна штучка „Суду чотирьох“ була описана в цілій Англії.

Оповідання, переважно неправдиві, про ті особи, що викликали знов таку сензацію, появляли ся що дня і де не здибали би ся люди, иньшої розмови у них не було, як про дивний квартет, що держав очевидно у своїх руках жите впливових діячів. Ніколи не була ще так розбурхана фантазія публіки і сповнена страхом, як на протязі тих двох днів, що минули від часу відкриття тої „пустої“ бомби, як назвав її вдатно один журналіст. Всі були переконані, що „Суд чотирьох“ грозив тільки одному чоловікови. З величезним зацікавленєм відносили ся всі до першої перестороги. Але факт, що погрозу вислано з маленького французького місточка, наслідком чого й небезпека не була така близька, зменьшав силу страху. То були міркування людей, що слабо знали географію і не представляли собі, що берег Франції не дальше від першого ліпшого англійського города.

Та в кінці перестрах опанував і саму столицю.‡

„Адже кождий прохожий — говорив Льондонець, оглядаючись боязко на боки — може бути одним із „чотирьох“, а ми й не підозріваємо того“. Величезні оповістки, покриті чорними буквами, видніли ся на стінах домів і закривали всю ширну стовпів:

1.000 фунтів нагороди.

„18 серпня, коло четвертої години по полудни, вніс до фойє

парляменту пекольну машину один або кілька злочинців, а що є підстава догадувати ся, що винний чи винні належать до злочинної організації, званої під назвою „Суду чотирьох“, про якої придержане був оголошений приказ на підставі сповнених ними злочинів у Лондоні, Парижі, Нью-Йорку, Сеттелю (З'єдинені Держави), Барсельоні, Томску, Білграді, Християнії, Кентоні і Каракасі, правительство його величества заявляє, що висше означена нагорода буде видана кождому, хто повідомить або дасть докладні вказівки, де пробуває один чи всі чотири, що називають себе „Судом чотирьох“. Крім того доносцєви дасть ся повне прощєнє, а нагорода буде видана навіть членови тої організації під умовою, що він не брав участі в вичислєних убийствах.

(Підпис:) Рїдей Монгомері, міністер внутрішних прав. Ж. Б. Кельфорт, поліційний комісарь (дальше йде реєстр 16 убийств, сповнєних „Судом чотирьох“).

Цїлий день стояла юрба перед тими оголошеннями і балакала про сьвітлу винагороду.

Сей відзєв мав особливий характер, до якого мешканці Лондона цїлком не привикли.

В тих оголошеннях не було ніякого опису прикмет розшукуваних злочинців, які давали би можливість пізнати їх, не було навіть звичайних уваг, як: „Коли обвинєного бачили останній раз, він був олягнєний в синій сурдут, суконну шапку, ясну краватку“ і иньші важні признаки, потрібні для виявленя злочинця.

То була нагїнка за чотирма особами, ніколи ясно ніким не виданими, якась погоня за блудними огниками або ловля невидної тїчи.

Агєнт і поліційний інспектор Фальмут, чоловік зовсім безцєремонний (він відповів раз сьміло одній особі королївського дому, що в нього нема очий на плечах), не вяжучись виявив комісарови парламєнту свій погляд на те оголошенє:

— Не можна спїямати людий, про яких ви не маєте ніякого виображеня так само, як не можна їх навіть при таких умовах шукати! Ми, примїром, не знаємо навіть, чи то мужчини, чи жєнщини, чи Китайці, чи Нєгри! Нам невідомо навіть їх національність. Вони сповняли свої злочини у всїх частях сьвіта! Вони не Француви, бо забили чоловіка в Парижі, але й не Американці, бо задушили судю Андерсона.

— Але за те ось їх почерк, — сказав комісар, показуючи пачку листів, яку тримав у руках.

— Звичайне латинське письмо, хоч то може й підступ із їх боку. А хочби й ні? Адже нема ніякої різниці в почерку Француза, Еспанця, Португальця, Італійця, полудневого Американця або Креольця. А по чім пізнати, що той почерк не підроблений?

— Одначе що ви досі зробили? — спитав комісар.

— Ми арештували всі відомі нам підозрені особи, обійшли всі передмістя, очистили вчора третьорядний ігорний дім, де знайшли багато Вірмен, ну... — при тій лиці агента прибрало безнадійно-розпучливий вираз. — Найпевніше можна б їх знайти в порядніших реставраціях під умовою, що вони здуріють і зійдуться там разом, хоч я можу вас запевнити, що вони живуть усі окремо і здібують ся в якімсь тайнім льокалі, де збирають ся раз або два рази на день.

Агент замовк і почав тарабанити по столі, за яким сидів зі своїм начальником.

— Ми спровадили з Парижа де-Курвіля, — говорив далі агент — він оглянув докладно кожду особу, що була в Сого і що важнійше, він побачив свого детектива, що жив між тим народом, який заклинав ся, що осіб, котрих ми шукаємо, там нема, і я вірю йому!

Комісар похитав сумно головою.

— В парламенті всі сильно зворушені, — сказав він, — ніхто не знає, що може скоїти ся.

Містер Фальмут зітхнув, устав і взяв капелюх.

— Нема що казати, веселі часи очікують нас, — промовив він.

— А що-ж думає народ? — спитав комісар.

— А ви читали газети?

Комісар двигнув плічми.

— Газети? Хто звертає тепер увагу на те, що написане на стовпцях газет? — сказав він злісно.

— Перший я, — відповів спокійно агент. — Газети є майже все відголосом публичної опінії і найідеальніша газета на мою думку та, яку суспільність прочитавши, скаже: „Так, тут написана правда; власне те, про що ми говорили увесь час“.

— А хіба ви мали нагоду пізнати народню думку?

Фальмут потакуючи похитав головою.

— Я сидів нині вечером у Гайд-парку і розмовляв із одним добродієм; то мабуть маєтний чоловік і очевидно не дурний. „Що ви думаєте про Суд чотирьох?“ — спитав я його. „Та справа дуже дивна, — сказав він, — але хіба вона по вашому так серйозна?“ і в тім питаню, — докінчив офіцер поліції — ясно видно, що суспільність думає про ту справу.

Та коли в департаменті поліції панував сум, то в редакціях навпаки усе ходило від радісного зворушення: що за незвичайна, інтересна відомість — її можна поділити на кілька стовпців, поставити на верха великий наголовок, випустити додатками, ілюструвати її і в кінці надрукувати великою статєю в відділі статистики!

„Чи не пророки вони?“ — питала газета під назвою „Комета“ і силкувала ся сама доказати се. Редактор газети „Вечірній Сьвіт“, що любив пофантазувати, згадуючи про 60-ті роки, натякнув слабо, чи не вмішана тут „Vendetta“ і не поминув при тім „Корсиканських братів“.

„Мегафон“ тримав ся уперто історії „Суду чотирьох“ і заповняв цілі сторони подробицями про їх погані поступки. Він відкопував цілі гори припорошених паперів, європейських і американських відомостей, з наміром знайти всі подробиці кожного убійства. Він додавав портрети з описом життя убитих і не оправдуючи ділання „чотирьох“, силкував ся змалювати об'єктивно жите їх жертв. „Мегафон“ відносив ся з великою обережністю до тої маси звісток, які надсилено до редакції, тому, що кожда фальшива звістка, коли ще й не інтересна, проходить незамітно, але коли новина викликає своїм змістом загальну цікавість, то вона доводить газетного конкурента до страшної злости.

Тисячі анекдотів про „Суд чотирьох“ розливали ся рікою по всіх газетах. Кождий співробітник, кождий літерат, одним словом хто лише вмів писати, уважав свої відомости найвірнійшими і немов зачарований пригадував собі, що він знав усе близько „чотирьох“.

„Коли я був в Італії, — писав автор статі „Прийди знов“ (ціле видане коштувало пять шілінігів), я чув там дивну історію про тих кровожадних людей“, або: „Ніяке місце в Лондоні не представляє собою такого певного пристановища для тих шибеників,

як сквер Х", писав другий, на якого всіх рукописах стояв підпис „Коллінс“.

Той сквер був відомий за часів панованя Карла II.

— Хто то такий „Коллінс“? — спитав головний редактор „Мегафона“ свого помічника.

— Дістає від стрічки, — відповів утомлено помічник, — він пише поліційні справозданя, про огні, описує судові слідства і т. и. Останніми часами кинув ся до літератури і описує в своїх статях ріжні забуті місця Лондону, пише також поеми про знамениті могили.

У всіх конторах редакцій діяло ся одно й те саме. Кождий новоприбулий детектив, кожда звістка, що дійшла до редактора, носила характер страшної трагедії, що була у всіх на думці. Всі поліційні справозданя були повні оповідань про „Суд чотирьох“.

Задля них оправдувано навіть нічні гулятики та п'яниченє.

— Мій син був усе чесний, — говорила зі слізьми в очах мати одного хлопчини, що служив за курзора, — але читанє тих страховищ про чотирьох чужинців зробило його таким, — і судя був переконаний, що супроти того хлопчина заслугує на полекість.

Судячи з виду сер Філіп Рамон, заінтересований тим заговором більш від усіх иньших, приймав у нїм найменше від усіх участи.

Він відмовляв ся від усяких розмов із репортерами, виминав розговори про вбійство, яким йому грожено, навіть із премєр-міністром, і в відповідь на письма, отримувані зі всіх кінців земної кулі, в яких вихваляли ся його достоїнства, він надрукував у газеті „Ранішня Почта“ заяву, в якій просив усіх своїх кореспондентів зробити йому приємність і не надоїдати більше своїми посланіями, якими заповнений його кіш для непотрібних паперів.

Він постановив навіть публично заявити свій замір перевести проєкт за всяку ціну, але не зробив того, боячись, щоб йому не закинули бажаня бути оригінальним. Із Фальмутом, що мав обовязок берегти особу міністра заграничних справ, сер Рамон був дуже чемний і не укривав навіть перед сим хитрим поліцаєм того страху, під гнетом якого мусить жити чоловік, що вічно дрожить за своє житє.

— Як ви думаете, — питав він його — чи я дійсно наражений на небезпеку?

Але агент, сильно переконаний про артизм поліції, заспокоював його.

„На що — думав Фальмут — лякати чоловіка заляканого й без того до смерті? Коли йому нічого не стане ся, то він буде переконаний, що я мав слушність, ну, а коли... тоді він не зможе назвати мене брехуном“.

Фальмут наглядав із особливою увагою за сером Філіпом і навіть не таїв того так, що раз міністер, як розумний чоловік, схопив слідчий погляд поліцає і спитав його різко:

— Ви мабуть дивуєте ся, що я знаючи небезпеку настоєю на провкті, але я ще більше здивую вас, коли скажу, що я й знати її не бажаю і навіть не можу собі її представити! Я ніколи в житю не зазнав фізичного болю і не вважаючи на своє слабе серце, я ніколи не хорував. Тай що таке смерть? Які терпіня або спокій вона принесе, я про те не маю ніякого понятя. Я згоджую ся в філософію одного старинного ученого, що страх перед смертю, се нахабне охоплюване будуччини і що ми не маємо ніякої підстави думати, що по смерти наше положенє буде гірше від теперішнього! Я не бою ся умерти, але бою ся смерти.

— Зовсім справедливо, сер, — відповів йому зі співчутєм агент, що однаково нічого не зрозумів і не любив розбирати тонкостей філософічних питань.

— Та все таки, — говорив далі міністер (він сидів тепер у своїм кабінеті), — хоч я не можу представити собі докладно процесу розкладу, то з другого боку бачу дуже добре і навіть відчуваю, як незручно не дотримати обіцянки, даної чужим державам, і не хочу ще дальше збільшувати ріжні труднощі зі страху перед чимось, що може показати ся дурницею!

Такого метикування досить, аби зрозуміти, за що опозиційна партія називала ум політичного діяча „шкідливим“.

Інспектор Фальмут слухаючи сера Філіпа очевидно з великою увагою, ломав собі голову, силкуючись зрозуміти його думку.

— Я зарядив, сер, усякі можливі міри осторожности, — сказав він у часі павзи, що наступила по тім філософічним розумованю, — і надію ся, що вам буде байдужно, коли протягом одної або двох неділь мої люди будуть слідити за вами. Я попрошу вашого дозволу полишити в будинку парламенту двох або трьох поліцаїв підчас вашого побуту і розумієть ся, далеко більше число уміщу в будинку міністерства заграничних справ.

Сер Філіп дозволив зробити все і коли пізнійше з агентом їхав до парламенту в закритій карті, йому було ясно, що за вельоціпедисти окружали з усіх боків кариту та чому в слід за ним вкотили ся на подвірє парламенту дві коляски.

Підчас засідання, коли зала парламенту була повна, сер Філіп устав і заявив, що за тиждень, або докладнійше, за десять день він відчитає другий раз свій проєкт про видачу правительством чужих держав усіх політичних злочинців.

* * *

Того самого вечера Манфред здивав Гонзалеца в алеях „Хрустальної палати“ і почав говорити з ним про чарівне освітленє того парку ночами.

Оркестра кінного полку відіграла увертуру з „Тангайзера“ і вони забалакали про музику.

— Що чувати в Тері? — спитав Манфред.

— Пойкарт показує йому нині особливости міста, — і оба засьміяли ся.

— Ну, а ти? — спитав Гонзалец.

— О, я провів преінтересно сей день, — відповів Манфред. — Я здивав у парку чудово-наївного детектива, що допитував мене, що я думаю про нас?

Гонзалец на те завважав щось про відгравану в той час мелодію, Манфред кивнув потакуючи головою і почав підсвистувати.

— Ви готові? — спитав Гонзалец спокійно.

Манфред знов кивнув головою і свистав далі. При остатнім акорді він перестав свистати і почав плескати разом із иньшими.

— Я вже наймив діз — сказав він, плещучи дальше. — Нам найліпше зібрати „там усе“, — Манфред поглянув при тім на свого товариша і повторив: майже все.

Оркестра заграла в той час народний гимн і вони оба встали, здіймивши капелюхи.

Юрба почала розходити ся і Манфред із товаришем зібрали ся також до відходу.

Тисячі різнобарвних лямпочок освічували алєї, в повітрі пахло газом.

— Сим разом підемо не тою дорогою? — спитав Гонзалец.

— Очевидно не тою, — потвердив Манфред.

РОЗДІЛ IV.

ПРИГОТОВАННЯ.

Коли в одній газеті появило ся оголошенє, що „продаєть ся стара, добре уряджена ритівня, з зовсім новими приладами і великим запасом хемічних препаратів“, кожний, що розуміє друк, прочитавши те оголошенє, сказав собі: „То певно фірма Остерінгтон“.

Необізнаному з тою справою чоловікові представляєть ся ритівня збором пил, бляшаних форм, пляниць і ясно горючих ламп; а для людей, втаємничених у ту справу, ритівня се місце, де артистичні твори переводять ся дорогою фотографії на цинкові пластинки, а ті знов уживають ся до друку.

Люди, обізнані добре з друкарською справою, уважали, що фірма Остерінгтон поганенька собі, що вона вироблювала звичайні картинки і продавала їх по дешевих цінах.

Ритовнича фірма Остерінгтон була вже тому три місяці назад виставлена судом на продаж, але чи тому, що була віддалена від центра міста, містяться майже на його кінці, чи може наслідком її поцсованих машин (се вказує, що навіть суді не говорять усе правду в оголошенях), досить що досі не знайшов ся для неї ні один покупець.

Манфред, що вів переговори з заступником тої фірми, довідав ся, що сю фабрику можна або взяти в аренду, або купити, та що сяк, чи так можна обіймати її зараз у посіданє; крім того йому сказали, що на поверсі є льокаль, який замешкували властителі та що як гарантію плати належить предложити посвідченє банкира.

— Який дивний чоловік — сказав про нього заступник фірми на зібраню кредиторів, — він представляє собі, що зробить маєток друкуючи фотографічні знимки з образів Муріля та продаючи їх по дешевій ціні. Він каже, що засновує товариство для веденя того діла та що скоро воно буде зложено, він купить зараз усю фабрику.

І дійсно того самого дня Томас Бравн, Артур В. Найт, дворянин, Джеймс Селькірк, артист, Андрій Коґен, фінансовий агент і Джеймс Літч, артист, внесли повідомленє до торговельного суду, що заснують товариство на уділах для урядженя фотографічно-ритовничої фабрики та що складають на ту ціль потрібну суму, яку при сїм визначають.

Належить завважити між иньшим, що Манфред був добрим

артистом та що на п'ять день перед другим читанем у парламенті проєкту для видавання політичних злочинців те нове „товариство“ в'їхало у свій льокаль, аби розпочати ритовничу фабрику.

— Кільканадцять літ тому назад, коли я приїхав перший раз до Лондона, я довідав ся, що найлекшим способом укривати ся — то вийти в яке будь „товариство“. В слові „товариство“ маса солідности, а честь бути директором відвертає від тебе всякі підозреня, і навпаки, викликає поважанє, — сказав Манфред.

Ґонзалец надрукував три оголошеня: перше про те, що „товариство артистичних картин розпочне свою діяльність 1-го жовтня“; друге, що робітників не приймають, і третє, що агентів і загалом в інтересах приймають тільки по умові та що листи просять адресувати на імя директора.

Склеп виходив на улицю, перед ґанком був маленький садок, зарослий цілковито дикими деревами. Партер, в яким містила ся перше контора, був тепер завалений старими меблями та брудними паперами.

У стїнах були ниші, заповнені одні -- старими пластинками, а другі — катальогами і загалом усім непотрібним сьмітєм, яке складають слуги, що не дістають свої платні.

На першій поверсі містила ся перша робітня, на другім був склад, а третій був найважнійший, бо в нїм містили ся величезні машини, стояли лампи з рефлєкторами, що творять таку поважну часть того діла.

На задї третього поверха були три маленькі кімнати, в яких мешкав попередній властитель.

Два дни по перепровадженю сидїли в одній із тих кімнат усі члени „Суду чотирьох“.

Осінь була того року вчасна; холодний, пронизливий дощ стукав голосно в вікна, а огонь, що горів у печі, надавав кімнатї приемний вигляд. Кімната була очищена з усякого сьмітя, прибрана ліпшими меблями, а на столї, поплямленім чорнилом, стояло доволї достатне сїдає.

Ґонзалец читав маленьку червону книжку; він мав золоте пенсє. Пойкарт рисував щось на кінці стола, а Манфред курив довге, тонке сигаро і переглядав цїнник хемічного склепу.

Тері, або як його звичайно називали, Саймонд, сидів сам при огни, не роблючи нічого. Він ломив похнюплєно свої пальці і дивив ся розсїяно на полумя.

Розмова вела ся уривчасто, як то все буває у людей, яких голова завята ріжними думками.

Тері розбудив увагу всіх, заговоривши про діло. Підійшовши швидко до вікна він спитав різко:

— Ви довго будете ще тримати мене тут?

Пойкарт перестав рисувати і завважив:

— Він питає нині про се вже третій раз.

— Говорить по еспанськи, — крикнув Тері схвильовано.

— Я змучив ся тою мовою, я не розумію її так само, як не розумію й вас!

— Ти зачекаш, доки не буде все готове, — відповів Манфред із андалюзійським акцентом, — тобі вже сказано те.

Тері застогнав і знов обернув ся до огню.

— Я змучив ся тим житєм, — сказав він похмурно — я хочу ходити свобідно, хочу вернути ся до Ереца, де я був вільний! О, як я жалую, що пішов звідти!

— Я також, — відповів Манфред, — хоча для тебе лїпше, аби я не жалував того особливо.

— Хто ви такі? — закричав Тері по короткій мовчанці. — Що ви за люди? Чого хочете вбивати? Чи ви анархісти? Кілько дістаєте за те? Я все те хочу знати!

Ні Пойкарт, ні Гонзалец, ні Манфред, ніхто не образив ся гнівним питанням товариша.

Гладко виголене, острє лице Гонзалеца здрігнуло від задоволення, а його холодні, голубі очі прижмурили ся.

— Знаменито, знаменито, — промовив він, обсервуючи вираз лица Тері. — Острий ніс, вузький підбородок і *articulorum seipsos torquentium sonus: gemitus mugitusque passim explanatis*.

Фізіономіст говорив би ще дальше, але Тері зірвав ся і підійшов до всіх трьох.

— По чім я знаю, — зачав він помалу, — хто ви? Кілько ви дістаєте грошей? Я хочу знати, чому ви тримаєте мене як полоненого, чому не дозволяєте мені читати газети, не пускаєте самого на вулицю, не даєте ні з ким говорити, хто розуміє мою мову? Ви не з Еспанії, і ви ні, і ви ні, але ви всі говорите гарно по еспанськи, хоч я певний, що ви все таки не з нашого краю, який я так добре знаю. Ви хочете, аби я вбив когось, а не кажете мені, як се зробити.

Манфред устав і положив йому руку на плече.

— Тері, — сказав він, — прошу тебе, будь терпливий! Я знов можу запевнити тебе, що ми не вбиваємо з інтересу. Кождий з тих панів, яких бачиш, має свій маєток, що переходить шість мільонів, а я ще багатійший! Ми вбиваємо і будемо вбивати тому, що кождий з нас терпів від несправедливости, якої закон не карає, і коли... — він зупинив ся, поглянув уважно своїми сірими очима на Еспанця і потім докінчив ласкаво: — і коли ми убємо тебе, то се буде наш перший несправедливий поступок!

Тері підскочив блідий і похитуючись притис ся до стіни. Він був подібний до вовка, готового кинути ся на свого ворога, і люто і підозрено дивив ся на них.

— Мене, мене, — прошептав він, — убити мене?

Ніхто не рушив ся, крім Манфреда, що опустил йому руку на плече.

— Так, — він кивнув головою, — тебе! То була би новість тому, що ми не вбивали ніколи невинного, а вбити тебе було би несправедливо.

Пойкарт поглянув із жалем на Тері.

— Ось чому ми вибрали тебе, — сказав він, — тому що все треба бояти ся зради, а ми думали, що ти ліпший від інших.

— Зрозумій, — перервав йому Манфред спокійно, — що ні один волос на твоїй голові не буде рушений; коли будеш нам вірний, дістанеш нагороду, в якій будеш спокійно жити, в кінці згадай про дівчину в Ереці.

Тері знов сів, стискаючи плічми, але коли запалював папіроску, його руки трясли ся.

— Ми дамо тобі більше свободи, будеш гуляти кожного дня, а за кілька день вернемо всі до Еспанії. В Іренаді в тюрмі називали тебе „мовчазливим чоловіком“, — надіємо ся, що й тепер будеш таким.

Дальше Еспанець не зрозумів нічого з їх розмови тому, що вона була ведена по англійськи.

— Він справляє нам дуже мало клопоту — сказав Гонзалець, — і тепер, коли ми одягли його як Англійця, він уже не звертає на себе уваги юрби. Він не любить голити ся кожного дня, а се конечно; добре ще, що він блондин. Я не дозволяю йому розмовляти на улиці, а се гніває його інколи.

Потім Манфред перейшов на серйозніші теми.

— Я пішлю йому ще дві перестороги, а одна з них має бути

віддана йому в його кабінеті, стереженім зі всіх боків. Він хоробрий чоловік!

— А що чувати з Гарсією? — спитав Пойкарт.

Манфред засьміяв ся.

— Я бачив його в неділю вечером: приємний старовина і незвичайно палкий бесідник. Я сидів на заді в маленькій залі тоді, як він боронив вимовно на французській мові людських прав. Він подавав на Жана Жака Руссо або Мірабб, на Брайта, а публіку складали переважно дурні хлопчачки, які прийшли, аби потому похвалити ся, що були в храмі анархістів.

Пойкарт зачав нетерпливо тарабанити по столі.

— Чому то, Жорж, — спитав він — у подібних справах являєть ся все якась ненатуральність?

Манфред засьміяв ся.

— Памятаєш Андерсона, коли ми заткали йому рот і привязали до стільця, сказавши йому, чому він мусить умерти; в на пів темній кімнаті з погасаючим огнищем сьвітили ся тільки очи осудженого зі слізним виразом, я що лише збирав ся відчитати йому смертний засуд, а ти і бідний Клеріс стояли замасковані, не мовлячи ані слова... Памятаєш, у той час із кухні в ниву запахла параз присмажена цибуля?

— Я також памятаю один випадок при вбійстві полковника — сказав Леон.

Пойкарт кивнув притакуючи головою.

— То випадок із корсетом, — додав він, і оба розсьміяли ся.

— Ненатуральність проявляєть ся все в таких справах — додав Манфред.

— Бідний Гарсія, що тримаючи у руках долю цілого народа, служив розривкою для молодих перекупок, читане смертного присуду і запах присмаженої цибулі, удар кинжалом і кости корсета, все те неровлучно йде одно за другим.

Увесь час тої розмови Тері сидів схиливши голову на руки і курив, дивлячись на огонь.

— Вертаючи до нашої справи, — заговорив Гонзалец, — я думаю, що нам не оставьт ся тепер нічого, як лише чекати означеного дня.

— Очевидно нічого.

— А потім?

— Потім треба взяти ся за наші артистичні фотографії.

— Ми маємо ще справу в Голяндії — Герман фон-дер-Більд, але там ми обійдемо ся без остереження.

Лице Пойкарта стало серйозне.

— Я рад, що ти згадав про фон-дер-Більда, з ним давно належало би покінчити, — сказав він. — А Тері?

— Я постараю ся про нього, — відповів Гонзалец. — Він вибереть ся поїздом до Ереца, де живе та дівчина! — додав усміхаючись.

Тері, про якого йшла мова, докурював у той час десяту папіроску і протягав ся в зітхань, сидячи на кріслі.

— Я забув сказати тобі, — говорив далі Лзон, — що нині Тері, проходжуючись як звичайно зі мною, був дуже зацікавлений розвішеними всюди оголошеннями, а особливо тим, що їх читало так багато людей. Я мусів збрехати перед ним, а я так ненавиджу брехню! — говорив Гонзалец щиро. — Я видумав йому якусь історію про перегони, льотерію чи щось подібне і він задовольняв ся тим цілковито.

Тері не вважаючи на англійську бесіду, почув своє ім'я і поглянув на них допитливо.

— Ми полишимо тебе тут, щоб ти бавив нашого товариша, — сказав Манфред, — а ми з Пойкартом мусимо зробити ще кілька проб.

Вони вийшли з кімнати і перейшовши вузький коридор, стали перед маленькими дверми. Великі двері на право вели до робітні і були замкнені на замок і засувку. Манфред вийняв із кишені маленький ключик, відомкнув ним двері і увійшовши в кімнатку запалив газовий ріжок, що освітив неясно запорошений стіл.

Видно, була зроблена проба привести з легка в порядок той хаос; на полицках, із яких усунено різне сміття, стояли блискучі маленькі скляночки з числами. До стіни під полицки був присунений простий стіл, покритий зеленою байковою тканиною, а на ній стояли в неладі всякі можливі ваги, рурки, кондензатори, два дивацько зроблені скляні апарати, подібні до газових котлів. Пойкарт присунув крісло до стола і підніс обережно металічну чарку, що стояла в умивальниці з водою. Манфред дивлячись через його плече, завважав, що плин у чарці незвичайно густий і Пойкарт приняв се за одобренє.

— Так, — сказав він, — проба удала ся і формулка уло-

жена зовсім докладно. Швидко може прийти день, коли ми ужиємо цього до справи.

Він знов поставив чарку в умивальницю і засунувши руку під стіл, дістав із ведра леду та обложив ним її.

— Я дивлюся на се, як на multum in parvo вибухових матерій.

Сказавши се він узяв із полицки маленьку склянку, виймив із неї обережно затичку і налляв кілька крапель плинну, що там був, у металічну чарку.

— Се неутралізує иньші елементи, — сказав Пойкарт і зітхнув облекшено. — Хоча я не нервовий чоловік, то признаюся, що від учора се моя перша спокійна хвиля.

— Страшний запах! — сказав Манфред, прикладаючи хустинку до носа.

Із чарки виходив тонкий дим.

— Я ніколи не чую його, — відповів Пойкарт, вкладаючи в масу тонку скляну рурочку. Коли виймив її назад, то з неї капав червонуватий плин.

— Все в порядку! — сказав він.

— І се вже більше не вибухова матерія? — спитав Манфред.

— Вона вже така безпечна, як філіжанка чоколяди, — була відповідь.

Пойкарт витер шматкою рурку, поставив склянку на місце і обернувся до товариша.

— Ну, а тепер? — спитав він.

Манфред не відповідаючи отворив старинне пуделко, що стояло в куті, виймив із нього шкатулку з полірованого дерева і відімкнувши її сказав:

— Коли Тері такий гарний робітник, за якого видає себе, то ось зняряд смерти сера Філіпа!

Пойкарт поглянув на шкатулку.

— Дуже штудерно зроблено! — олоб्रив він. Потім додав: Чи знає Тері про ту тривогу, яку він викликав?

Не відповідаючи Манфред замкнув шкатулку і поставив її на давнє місце.

— Чи знає Тері, що він один із „Суду чотирьох“? — сказав він повільно. — Не знаю, не думаю! І слава Богу, що він того не знає. 1.000 фунтів штерлінгів страшenna сума, особливо коли

її розміняти на еспанські гроші, а крім того вони обіцяють іще прощення, а він має наречену в Ереці! — додав він задумливо.

* * *

Репортерови Смітови прийшла до голови блискуча думка і він полетів із нею до видавця.

— Не влє, — сказав видавець, довідавшись, у чім річ, і се було доказом, що думка сподобала ся, — не влє!

— Я подумав, — сказав задоволений репортер, — що хто будь із „чотирьох“ може бути чужинцем, що „не знає ні слова по англійськи“.

— Зовсім можливо, — відповів видавець, — дякую вам за ту думку. Я нині вечером зроблю се.

Наслідком тої розмови появило ся в „Мегафоні“ на другий день поліційне оголошенє, надруковане по французьки, італійськи, еспанськи, німецьки і російськи.

(Далі буде).

Переклав В.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

З БІЖУЧОЇ ХВИЛІ.

На сірім тлі нинішнього російського життя, серед пригноблення, викликаного несправдженими надіями поступовців і безоглядною й безмисльною реакцією теперішніх керманців, іде далі розклад „старого режіму“ з одного боку, і диференціяція, чи як теперішні Росіяне кажуть — „разслоєніє“ суспільности та концентрація суспільних елементів на основі докладнішого розграничення та глибокого усвідомлення суспільно-політичних та національних програм. Тільки тепер ся еволюція російського життя творить ся менше помітно, без таких різких і виразистих контурів, без гуку і розголосу в'їадів і резолюцій, якими характеризував ся перший період російського „визволення“.

Одна з цікавих точок сього суспільно-політичного процесу, на яку сим разом хочу звернути увагу, се еволюція в відносинах російсько-польських. Я зазначив уже попередю деякі точки в ній і тепер хочу вказати на розвій того повороту, який потиху робить ся серед мряки нинішньої анархії. З одного боку головна маса польської суспільности Росії концентруєть ся все правійше й правійше. Ще недавно примилювала ся вона до російських поступовців — хоч як виглядало дивно для глядача трохи обзнайомленого в обома сторонами се примилюванне польських клерикалів, аграріїв і промисловців до теоретиків російського лібералізма. Ба, тоді Поляки надіяли ся сповнення своїх бажань від сих червоних лібералів, і дійсно сповнення жадань тих польських народових демократів тоді фігурувало на чільних місцях російських поступових постулятив. Але попікши ся на сім союзі, що почаствував їх аграрною реформою й цілим букетом иньших червоних цвєтів, польські народові демократи, що в останній кампанії явили ся репрезентантами переважної маси польської суспільности, стали значно більше обережні в своїх реверансах в поступовий бік, і коли правительство „погромило“ поступовців, розігнавши думу, — вони обернули свої очі в початку в бік партії уміркованого „мирного обновленія“, надіючи ся в них будучих керманців держави, а коли й сі „мирно-обновленці“ для теперішнього правительства здали ся занадто ліберальними, то й народові очі зачали глядати дещо правійше.

І от тепер бачимо, що правительственні прислужники по-

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК XXXVI.

10

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

чинають дуже вихвалювати розвагу, тактовність і антиреволюційну енергію тих самих польських автономістів, яких давніше поборювати уважали за оден з кардинальних своїх обовязків. А з другого боку російські поступовці починають трохи ближше розглядати ся між Поляками і брати критичнійше польську свободолюбність. Давнійше, подібно як для католицьких богословів людська душа була „по природі християнка“, так і для російських лібералів кожний Поляк здавав ся союзником і поступовцем. Клерикально-католицькі аспірації, пляни шляхетської автономії, всепольські пляни відбудовання старої Польщі, шовіністичні, зовсім не культурні вилазки против російського письменства — все се йшло на купу й покривало ся благодатію хваленої польської свободолюбности, завдяки тому лише, що всі ті елементи ворожо ставили ся против російського правительства. Виступати против таких небезпечних прояв польського націоналізма — значило стягнути на себе від російських лібералів закид шовінізма і не-ліберальности. Тепер одначе починають і вони потроху розрізняти фрази і факти.

Напр. „Товарищъ“, оден з впливовійших органів російських поступовців подає з дня 20/IX (3/X) ось яку статю (як допись з Варшави):

„Коли змагання правительства викликати реакцію серед російської суспільности показали ся доси даремні, то за те правительство може бути зовсім задоволене польською суспільністю, серед якої видний тепер „поворот на право“ на всій лінії.

„Ще перед роком, поки польська суспільність вірила, що завдяки змаганю крайних партій удасть ся вибороти автономію для Польщі, вона доволі ясно виявила свої симпатії тим партіям і навіть подавала їм матеріяльну і моральну піддержку. Та коли тепер переконала ся, що здобути автономію при помочи крайних партій не так легко, вона перемінчила нараз фронт і почала дивити ся на соціялістичні партії як на ворогів, небезпечних для культури й ладу і почала організувати ся до боротьби з ними.

„Головним ініціатором тої боротьби против соціялістів виступила національно-демократична партія, а один із її провідників, д. Роман Дмовский висловив ся в офіційальнім органі партії „Dzwoon Polski“ так, що „національно-демократична партія сидкуєть ся зконцентрувати всі національні елементи до боротьби з соціялізмом“. Інший лідер партії, д. Ян Гадомский пропагує в своїм органі „Gazeta Polska“, аби всі „елементи ладу“ польської суспільности

злучили ся для відпору „анархічних стремлінь соціалістів“. Від слів переходить національна демократія до діл і для боротьби з впливом крайних партій з'організувала вона в останніх часах „товариство промисловців“, „союз господарів для боротьби з сільсько-рільничими страйками“, „союз фабрикантів для боротьби зі страйками робітників“ і ин. В часі обрад державної думи, коли „кадети“ були ще в повні сили і національна демократія числила ще на їх поміч, то від часу до часу вона кокетувала ще з російським свободолюбним рухом, але тепер, коли партія „народної свободи“ стала предметом сильних репресій з боку правительства, симпатії національної демократії до російського свободолюбного руху щезли зовсім, а в деяких органах націоналістичної преси почали появляти ся глухі натяки на те, що не слід звязувати долю польського народу з долею російського свободолюбного руху та що автономія Польщі може бути надана ким иньшим, поза плечима „кадетів“.

„Неначе з під землі вирости також „історики“, які почали переконувати польську суспільність, що без помочи Габсбургів, які з Поляків хотіли витворити для себе вірний і відданий елемент, Галичина не була би ніколи дістала автономії; що польське коло в австрійським парламентах грає таку видну ролю тільки тому, що все манифестуєть ся як елемент ладу і ніколи не пускаєть ся на „крайні теорії“ та що поведене галицьких Поляків повинно послужити за приклад російським Полякам.

„Та пропаганда уміркованости зачерпнула для себе силу в російській реакційній пресі. Статя „Новаго Времени“ з вихвалюванням політичного такту і уміркованости польського кола підбальорила сильно тих пропагандистів, а коли появила ся статя д. Шарапова в „Русскомъ Дѣлѣ“, який так захопив ся уміркованем польського кола, що навіть запропонував утворити з бувших польських послів постійну адміністративну раду при варшавським генерал-губернаторі, багато націонал-демократів прийшло се, може й не без підстави, за „пробну кульку“ з боку правительства, яке буцім то бажає витворити собі з Поляків заслону проти російських революціонерів, і почало вірити, що з Королівством Польським (Конгресівком) може повторити ся та сама історія, що з Галичиною та що на злуці з правительством може національна демократія виграти більше, ніж на злуці з постушовими російськими партіями.

„Та через пересунення націонал-демократичної партії на право вискакли багато польські постушові партії, і багато інтелігентів, що

пристали до національної демократії задля інтересів народньої єдності, тепер мусіли виректи ся її і пристати до поступової демократії. Навіть партія „реальної політики“ (угодовців), яку доси уважано далеко правійшою від національної демократії, критикує тепер поведене і погляди національної демократії, а лідер „реальної політики“ д. Людвік Страшевич уважав можливим написати в газеті „Kurjer Polski“, що при нинішнім положеню він почуває далеко більше симпатій до поступових партій, ніж до національної демократії. Таким чином „реальна політика“ пересунула ся до центра, а її місце на крайній правици займила національна демократія“.

Подібні спостереження подає в своїм огляді провінціального життя петербурська „Страна“ з дня 17 (30) вересня :

„Польські націонал-демократи очевидно почувають себе чудово в душній атмосфері політичної реакції. Правительственна репресія в Королівстві Польськім не звернена проти них, а зміцнене загально російської реакції розбуджує їх власні реакційні мрії. Поступова частина польської суспільности переконана ся вже давно, що під овечою шкірою націонал-демократа ховаєть ся клерикально-реакційний вовк. Тому навіть найвиразнійші реакційні проекти, коли походять від націонал-демократів, не здивують нікого в Королівстві. Але націонал-демократи не обмежують ся на самі мрії. Вони розпоряджують цілим рядом газет, в яких провадить ся клерикально-реакційна агітація, провадить ся систематичне юджене проти всього поступового.

„Уся поступова преса, без ріжниць напрямів, виступає спільно проти націонал-демократів, силкуючись підкопати їх вплив на широкі народні маси. У двох останніх числах тижневника „Prawda“, орґану поступовців-демократів, передні статі звернені проти націонал-демократів. „Prawda“ вважає, що більшість активних сил, які виступають нині на політичній арені в Королівстві, присвоїла собі тактику терору : „Правительство пускає в рух терор, соціалісти — терор, націоналісти — терор, хулїгани — також ; а тепер до всіх попередних прилучив ся ще терор клерикалів. У періоді розцвіту позитивістичного руху наше духовенство, що до того часу брало на роги всіх, що не належали до його стада, трохи попустило ві свого завзятя. Але тепер, завдяки союзови з націонал-демократами, які ін согроге позалазили до ксендаївських ставн, роги у наших духовних відросли знов. Не минає дня без того, аби

якийбудь добродій із націонал-демократів не написав статі, не накинув ся на особи, не інсинуував на адресу інституцій, на яких не повіває фляга, викраяна з чорної сутанни. Предметом тих обид і доносів бувають передовсім ліберальні учителі та незалежні школи. Поважані отці-добродії думають, що виховане молодіжи се їх монополь "... Преса стоїть також під пильним наглядом націонал-демократів. „Недавно „Dzw. Polski“ папав на „Now. Gaz.“ за те, що та посьміла повторити всім давно відомий факт, що в католицьких краях рівень письменности народніх мас значно низший, ніж у протестантських. Чого надіяти ся від тих панів, коли в їх руки попаде власть, видно з того, як вони поводять себе тепер, іще лиш простягаючи руки за нею! А коли — говорить далі „Prawda“ — який соціяліст обявить себе прихильником всеросійської конституанти, а не національної польської, тому що перший має шанси бути радикальнійшим від другого, — націонал-демократи підіймають страшенний крик на того „політичного вирода“ та „зрадника“. Статя кінчить ся викликом Гамбети: „Клерикалізм — се наш ворог!“

„Уміркована „Myśl Polska“ говорить, що тепер у Росії не трудно завважати признаки реакції та що Поляки повинні мати той факт на увазі. „В дану хвилю легше вказати фактори, які могли б довести суспільний рух до напряду, бажаного правительством, ніж такі, які причиняли би ся до успіху революції. Нема сумніву, що відокремлені бунти будуть підносити ся в різних місцевостях Росії, але нема рішучо в дану хвилю ніяких вказівок на те, що народні маси можуть піднести ся проти правительства. Навіть радикальна російська преса, охоча до прибільшувань у тім напрямі, перестала вже числити на таку можливість у найблизшій будучности. Дальший розвій реакційних стремлінь серед російського народа, який бачимо тепер без усякого сумніву, залежить очевидно від численних непередвиджених факторів, а передовсім — від поведеня правительства. Правительство може зміцнити реакцію, коли потрафить запевнити суспільність, що його програма не вичерпуєть ся репресіями, і навпаки, — може знищити її, коли не здецидуєть ся перевести обіцяні реформи. В кождім разі ми мусимо приймати до відомости, що появили ся признаки реакції серед російської суспільности; той фактор може осягнути в найблизшій будуччині першорядне значінє і нам доведеть ся числити ся з ним у царині наших справ і стремлінь“.

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

З АВСТРІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ.

Виборча реформа. — »*Slowo polskie*« денунціатором на два fronti. — Епілюг »терору« в Сколім. — З гімназій. — Збори »Общества ім. М. Качковського«.

В спеціальній дебаті над виборчою ординацією, яка ведеться тепер у парламентарній комісії для виборчої реформи, показується що-раз ліпше, якою пародією на демократичний принцип виборчого права буде та славетна австрійська виборча реформа, особливо в Галичині. Галичина все займала в Австрії виїмкове становище, становище провінції, в якій *suprema lex* повинно бути те, чого захоче польська шляхта. Від самого початку конституційної ери в Австрії для Галичини ломалися на жадане польської шляхти основні державні закони: або такі ухвалами австрійського парламенту, або цісарською санкцією ухвал галицького сойму, або найпростійшим, чисто абсолютистичним шляхом міністерських та цісарських розпоряджень. І тепер для Галичини на жадане „Кола польського“ найперше правительство в своїм проєкті, а опісля й більшість комісії для виборчої реформи роблять усе, аби й національний стан посідання польської нації й соціальний стан посідання польської шляхти через виборчу реформу не був зменшений, тільки по можности побільшений.

Побідивши зі своєю виборчою геометрією при розділі виборчих округів, „Коло польське“ з тим більшою певністю забралося до дальших здобутків, знаючи, що противники виборчої реформи будуть усе за ним, бо кожде його жадане припізнить кінцеве рішення виборчої реформи, а прихильники виборчої реформи, хочаби перевести її за всяку ціну, в усякій, хоч би якій карикатурній формі, будуть робити йому всі можливі уступки й готові для решти Австрії зовсім пожертвувати Галичину. Навіть соціальна демократія, одинока партія, що зацікавилася реформою в цілій державі, волила жертвувати пролетаріят Галичини, ніж у його обороні заризикувати виборчі права пролетаріяту решти держави, тим більше, що безпосереднє ризико для неї не таке велике, бо нагнане виборчої реформи відповідно до інтересів польської шляхти майже не торкається міст, у яких у сїм випадку польські національні інтереси (міста спольщені) сходяться з виборчими інтересами соціальної демократії (соціально-демократичний рух найсиль-

нійший по більших містах), а найбільше доторкає сільські округи в східній Галичині, де соціальна демократія з огляду на слабкість соціально-демократичного руху на селі в загалі і з окрема з огляду на безсильність української соціальної демократії не може числити на безпосередні виборчі успіхи. А що до дальших виглядів, то — потішає своїх читачів орган української соціальної демократії „Воля“ (ч. 15 з 1 серпня 1906) — „певна річ, що під пресією і впливом пролетаріату можна буде з часом усунути також усі хиби і кривди, які в що-йно ухваленім проєкті містять ся, і можна буде зробити з нього як найлучшу і як найсправедливішу виборчу систему“...

І так „Коло польське“, певне свої позиції, пустило ся на дальші здобутки. Перший із тих здобутків, се ті зміни, які воно узискало при § 3 виборчої ординації. В редакції правительства сей параграф постановляв, що кожда громада й кожда окремо наведена часть громади має бути місцем виборів, одначе ті громади, що мають 500 або менше голов людности, можуть бути на підставі розпорядження краєвих політичних властей получені з найближшими громадами того самого виборчого округу. Отже член „Кола польського“ проф. Старжинський вніс, аби в сїм параграфі число 500 піднести для Галичини на 1500, бо инакше технічні труднощі при виборах будуть занадто великі. Вивязуєть ся дискусія й результат її такий, що комісія приймає для цілої держави внесенє Адлера (що кожда громада без огляду на чисельність людности є місцем виборів), а для Галичини внесенє Старжинського, що ті громади, які підчас останнього спису людности числили 1500 голов або менше, можуть бути на зарядженє політичних властей злучені з найближшими громадами того самого виборчого округу в ігрупу в одним місцем виборів.

Хто знає галицькі відносини, сьому не треба аж пояснювати, що до сього внесенєя спонукали проф. Старжинського не „технічні виборчі труднощі“ в загалі, тільки труднощі при перефорсованю польсько-шляхотського кандидата. Коли-б вибори відбували ся в кожній, навіть найменшій громаді, то скільки то треба-б місцевих „комітетів для виборчих розбоїв“, скільки провокаторів, аби зачати в опозиційними виборцями бійку, скільки органів власти, аби при сій нагоді опозиційних виборців на час виборчого акту арештувати, скільки місць виплати за голоси для польсько-шляхотського кандидата, скільки спириту, аби змити місцевих людей що до часу й місяця вибору, аби здержати опозиційних виборців від голосованя,

а воскресити для віддання голосу на польсько-шляхотського кандидата мерців, спровадити з далеких сторін заробітчан та емігрантів?! А що в Галичині багато знайдець ся громад, що не числять над 1500 голів, то вся та „виборча техніка“ буде не тільки переведжена для цілого ряду громад тільки в однім місці, але ще й значчо улекшена. Не кожний виборець, який у своїм селі пішов би певне до голосованя, зможе се зробити, коли в сій ціли доведеть ся йти до иншого, дуже часто навіть досить далекого села чи міста: брак часу, пильна робота, вла й далека дорога (особливо в гірських околицях) багатьом стануть на перешкодї, а трудно допускати, аби всі виборці до одного захотїли понести хоч би й найбільшу жертву: тратити час, покидати роботу, садити через гори й ріки, аби лише віддати голос. Крім сеї природної перешкоди лекше буде всі висше вичислені виборчі махінації переводити супротив виборців із чужих сіл, як супротив місцевих. А тим часом комітет для підпираня польсько-шляхотської кандидатури мати-ме досить засобів, аби крім заплаги за голос побороти всі ті труднощі й доставити всіх своїх виборців у комплеті на місце голосованя. Таким чином польська шляхта здобуде в сільських округах західної Галичини другий мандат на польських демократичних партїях, а в східній Галичині на Українцях без ріжниць партій. Коли-ж зважити, що в тих 9 сільських округах, у яких оба мандати „призначені“ Українцям, польська меншість виносить 15·31, 16·10, 19·02, 19·60, 22·28, 22·57, 22·76, 22·82 і 22·94%, то польська шляхта, маючи адміністрацію на свої услуги й довголітну виборчу практику, зможе як не ві всіх, то певне в останніх сімох округах позискати для свого кандидата 25% голів. Таким чином означене законом число українських послів зменшить ся в найліпшій разі о 7 (а то навіть о 9) і о стільки-ж побільшить ся число польських послів.

Повисше внесене ухвалено навіть без ніякого протесту з боку Українців, бо одинокий український член комісії, М. Василько, не був на тім засіданю. Коли-ж він на дальшій засіданю запротестував против такої ухвали, виказуючи її значіне, й зажадав, аби її зреасумовано, його внесене перепало 16 голосами против 17. І коли ухвали комісії не вдасть ся звалити в повній палаті, то вся виборча реформа тратить для українського народу й ту незначну вартість, яку могла мати, бо не тільки другий мандат в окрузі, призначений для Українців, дістанеть ся польсько-шляхотському

кандидатови, але й перші мандати, до яких уисканя треба абсолютної більшости, будуть залежні в великій мірі від польської шляхти, яка зможе з успіхом форсувати угодного українського кандидата против опозиційного.

Аби ще більше замотати виборчу техніку, й так уже замотану тим, що в сільських округах Галичини кождий виборець має голосувати на двох кандидатів, поставив при дальших дебатах проф. Старжинський внесенє, аби кождий виборець голосував рівночасно й на заступника, який має обняти мандат на випадок, коли-б один із двох мандатів опорожнив ся. Польська шляхта боїть ся, що коли-б мандат, одержаний нею при помочи уисканя над 25% голосів, опорожнив ся, то тоді при виборах одного посла, де умовою уисканя мандату було-б одержанє абсолютної більшости голосів, вона могла-б той мандат стратити. Аби до сього недопустити, поставив проф. Старжинський власне повисше внесенє. Через те, що треба рівночасно віддавати голос на три особи: на двох послів і на одного заступника, агітація тим партіям, які можуть числити на успіх тільки через осьвідомленє виборців, буде значно утруднена, коли тим часом для виборців, що дадуть голос на польсько-шляхотського кандидата, все буде зроблено як слід. Комісія й те внесенє ухвалила. Для інформації треба ще додати, що коли-б кілька кандидатів на заступників дістало рівне число голосів, то про вибір одного з них рішає жереб; коли-ж мандат і по обнятю його заступником опорожнив би ся, то новий вибір буде розписаний аж по опорожненю і другого мандату.

При дальшій дебаті внесенє Странского о повну явність виборчого акту відкинено, а ухвалено внесенє Грубого, що при виборчим акті мають право бути присутні мужі довіря виборців. Против явности виборів виступив знов із цілою силою член „Кола польського“ Козловський; на мужів довіря „Коло польське“ згодило ся, бо їх має іменувати політична власть, узглядняючи всі політичні партії в окрузі, а польська шляхта не має потреби бояти ся, аби зарядженя політичної власти в Галичині могли їй вийти на зле. Ухвалено також, що голосованє має скінчити ся в означенім часі, при чім одначе треба в кождім разі допустити до голосованя виборців, що в тім часі знаходять ся в виборчим льокалі або безпосередно під ним. Ся ухвала має для Галичини ту практичну вартість, що голосованє може скінчити ся, заки опозиційні виборці вспіють віддати голос.

Члени „Кола польського“ не забули також пригадати в комісії для виборчої реформи справи розширення автономії країв. Зроблено се в формі невинного внесення, аби комісія з нагоди ухвалення нового складу парламенту означила також ясно границі компетенції парламенту й краєвих соймів, бо § 12 основних державних законів у тій справі неясний. Міністер внутрішніх справ прихилився очевидно до внесення проф. Старжиньського, й комісія вибрала навіть підкомітет, який мав зайняти ся тою справою. Однак в підкомітеті деякі послы вказали на те, що комісія в сій справі переступила свою компетенцію, бо до неї належить тільки справа нового складу парламенту, а не справа ревізії конституції, і скінчило ся на тім, що підкомітет відкинув внесення проф. Старжиньського на зміну § 12 основних законів у напрямі значного розширення автономії країв, а ухвалив тільки резолюцію проф. Старжиньського: „З огляду на те, що нема достаточної ясности, на скільки при засадничій зміні організації адміністраційних властей прислугує також співучасть краєвому правительству, — взиваєть ся центральне правительство, аби воно ві всіх законодавчих актах, що відносять ся до організації адміністраційних властей, зважало на те, щоби краєвому законодавству прислужувала співучасть у переведеню організації державних адміністраційних властей на стільки, на скільки се спричинене законодавчим кругом діланя соймів у справах організації автономічної адміністрації“. Отся неясна резолюція має за ціль спонукати центральне правительство допустити краєві сойми до більшого впливу на державну адміністрацію, як тепер. Тільки — запитавмо з огляду на те, що ся резолюція вийшла в „Кола польського“ — чи можливо ще більше мати адміністрацію на свої услуги, як має її польська шляхта в Галичині тепер?

А весь той автономістичний інцидент побіч тактичної ціли: прирівняти справу виборчої реформи — мав ту принципіальну ціль, яку мають виступи „галицької репрезентації“ від самого початку конституційної ери: зазначити, що польська шляхта ніколи не зречець ся розширення автономії Галичини до таких границь, аби було виразно видно, що Галичина, се не звичайна провінція австрійської держави, тільки упривілейована в австрійській державі часть колишньої й будучої польської Річи посполитої.

В дальших нарадах комісії виборча реформа мусить перейти ще через небезпеку плюральної системи, яка вчинила би рівність

виборчого права ще ілюзоричнішою. Плюральна система має за собою в комісії сильну позицію ві всіх консервативних елементах. Згадати треба, що „Коло польське“ вже заздалегідь ухвалило резолюцію, аби його репрезентанти в комісії „підпирали всі внесення за плюральною системою, коли ті годити-муть ся з засадами, висловленими підчас клубової дискусії“.

„Руський Клуб“ в приводу нарад у комісії для виборчої реформи видав комунікат, у яким зазначає, що лучене громад в 1500 і менше мешканцями в ґрупу одного місця виборів „пересуває ухвалений в своїм часі комісією розділ мандатів між Українців і Поляків зовсім на некористь перших“, що „Українці осуджують усякий намір розширення галицької автономії“ і що член комісії пос. Василько „згідно в клубом виступить також против кожного наміру заведення плюрального голосованя“.

Хто слідить за еволюцією польського націоналізму, який, маючи на цілі єдність усіх земель колишньої польської держави й мусячи через те дбати головно про інтереси тої верстви народу, яка ту єдність персоніфікує, т. є. польської шляхти, перейшов шлях від повстанчої романтики аж до найсервілістичнішої льояльності супротив „zaborczuch“ держав, — для того цінним причинком до еволюції польського націоналізму буде статя галицького орґану польської національної демократії п. н. „Groźne objawy“ (Słowo polskie, ч. 430 з 20 вересня 1906). Безпосередній привід до сеї статі дало кілька насильних актів (напад на касу в Вадовицях, вистріл до жандарма в Тшебіні, напад на пошту на шляху до Яворжна і т. д.), які стали ся в західній Галичині і які польсько-шляхотська преса приписала емігрантам із російської Польщі.

„Вже перед кількома місяцями зазначили ми, — хвалить ся „Słowo pol.“, — що прояви анархії й бандитизму легко можуть перенести ся а Королівства до Галичини і що знайдуть тут відповідне поле“. Висше згадані акти „потверджують слушність наших здогадів“ і „дають достаточну причину, аби застановити ся над новою небезпекою, яка грозить краєви“.

„Репресії, ведені з жорстокою безоглядністю і знасилуванем інтересів людности в Королівстві, показують ся одначе в певній мірі успішними. Не здавлять вони до краю революційного руху, не вигублять бандитизму, але один і другий рід анархії ослаблять, а навіть уже ослабили. Результатом збільшеної репресії буде еміґрація як бойовців-революціонерів, так і бойовців-бандитів, між

якими зрештою ріжниця що-раз більше затираєть ся, до Галичини¹⁾. Наведені висше випадки свідчать, що ті втікачі шукають тут не тільки пррстановища, але й нового поля для своєї злочинної діяльности“.

Віддавши в повисшім уступі похвалу Столипіну за ослабленє революційного руху, орган галицьких народових демократів пише далі:

„Предметові умови для розвитку революційної анархії й бандитизму в Галичині майже такі самі, як і в Королівстві... В Королівстві поважною противвагою анархії є селянство, політично розважне і в значній части осьвідомлене, а що найважнійше, вьязе в карби сильної національної (т. є. всепольської, народово-демократичної) організації... Селянська організація запобігла з успіхом навіть пробам соціалістичної агітації серед рільничого пролетаріату (бачите, яка наша заслуга перед вами! — хвалить перед російським правительством свою партію „Słowo pol.“).

„В Галичині, як звісно, селянська людність богато доступнійша для переворотової агітації, веденої під ріжними окликами, а в східній части краю для української національної агітації, яка носить виразно гайдамацький характер. Рівночасно... надійшла пр. звістка з перемишлянського повіту про цілий ряд умисних підпалів двірських хуторів. В богатях околицях на Руси відносини навіть гірші, як у Королівстві, де дідичі й офіціалісти мусять зброїти ся й пильнувати ся против анархістів і бандитів, а тут ждуть замахів на своє жите й маєток від сусідів, українських селян.

„Міський пролетаріат у Галичині, особливо в Кракові і Львові, представляє чи не податнійший навіть матеріал до анархістично-революційної пропаганди, як робітницький пролетаріат у Королівстві. Не говорячи вже про те, що соціалісти мали тут від давна свободу в оброблюваню того матеріалу, для кожного, що знає відносини в Королівстві, а також краківські і львівські, не підлягає сумнівови, що загалом варшавський робітник стоїть висше умово й морально від осьвідомленого „галицького товариша“, а тим більше від „батяра“ з коменди п. Брайтера (значить, російське правительство більше дбало про умовий і моральний рівень польського

¹⁾ »Војовсу«, се польський, спеціально варшавський термін на означене членів боевих дружин, які ведуть боротьбу з правительством, убиваючи державну службу, нападаючи на каси і т. п.

робітника, як „grząd narodowy“ в Галичині, чи так, панове?). Вербунок „бойовців“ для революції й бандитизму був би у нас дуже легкий. Не забракло би також матеріалу на начальників „дружин“ та агітаторів у рядах польської та української інтелігенції. В кінці сіоністичні „юнгелеси“ відіграли би ролю бандитів“.

Доси денунціює „*Slowo pol.*“ галицьку людність сільську й міську, польську й українську перед австрійськими властями, що вона кожної хвилі готова до революції. Тут треба звернути увагу на той конкретний факт, який містить ся в денунціації, а саме на звістку про підпали двірських хуторів українськими селянами. Отже — повторимо за „Ділом“ (ч. 192) — „чи не стоять сі пожари в звязку з тим, що на Угорщині великий урожай, наслідком чого збіже дешеве, а в нас збіже дуже невидатне? Чому в нас ширять ся пожари в тих околицях, де по статистиці урожаю збіже мало видатне? Чому появляють ся пожежі по тих темних кутах, де люди ані не страйкували, ані агітатора не бачили? Коли-б се було діло агітатора, то чому горять спеціально стирти, а „*dworki*“ ні? Не видко сего року поспіху з молоченем збіжа, а панські стирти чекають на полі як би спасеня тої ніби агітаторської руки. Ми хотіли б бачити хоч одного з тих нещасливих погорільців, який би дійсно на се обурив ся, що йому згоріла пшениця, якої копа варта 6—10 корон, а була заасекурована на 16—19 корон. Припускаємо, що такої великої вигоди не робив би дідичеві навіть найдурнійший агітатор“. Так виглядає по правді той „терор“ українських селян і „*Slowo pol.*“, денунціюючи їх, хоче тільки відвернути увагу від правдивих підпалачів. Таким чином і поміщики, ті *obroncy polskości* на *kresach*, наслідком лихого урожаю не збідніють, і може власть ся навести власти на селян і приборкати їх, аби їм відійшла охота до страйків і т. п. „бунтів“. Тільки нехай „*Slowo pol.*“ і вся польсько-шляхотська кумпанія не забуває, що „хто малює чорта на стіні, тому він покажець ся“... Швидше чи пізнійше...

Але сеї денунціації всепольському органі за мало і в дальшій уступі він денунціює не лише галицьку людність і партії перед австрійськими властями, але також австрійські власти перед російськими. Ось він:

„Центральна австрійська бюрократія.. робила все, аби приготувати поле для анархії. Входила в тихі союзи з партіями перевороту, роз'ярювала злобно й підступно українську агітацію.

В відносинах до революційного руху в російській державі австрійська бюрократія відіграла дуже двозначну роль. Транспорт озброєння до Королівства й Росії відбувався в великих кількостях через Галичину. Через Підволочиска перейшов навіть транспорт машинних рушниць. Правительственні фабрики продавали озброєння й доставляли набоїв у кількостях, які вказували, що се не можуть бути приватні замовлення. Аж в останніх часах галицькі влади зареагували против того й видали різні зарядження — за пізно. Бо нині революціонери не спроваджують уже револьверів і рушниць, радше спроваджують їх ті, що хотять бороти ся з анархією. Не обжаловуємо начальних властей краю за шкідливе для національних інтересів потуранє революційній роботі соціалістів у Галичині. Бездіяльність висшої влади знаходить оправданє в нездарности й деморалізації низших органів. У Львові відбуваєть ся з'їзд польських і російських революціоністів, при участі сто кількадесятьох осіб. Народи тревають цілий тиждень, навіть чи не довше, й відбувають ся в публичнім льокалі. Про з'їзд толкують голосно політичні сплетники по каварнях, трохи чи не воробці цвїрінькають по дахах, тільки поліція нічого про те не знає й довідуєть ся мабуть аж за кілька тижнів. Коли-ж той брак цікавости поставити поруч факту асигнованя на сім конгресі 10.000 корон на „приданє“ поліційних урядників та агентів, то мимоволі будять ся різні підозріння. Потверджують їх ноторично знані нам факти, що при транспорті озброєня помагали активно революціонерам навіть жандарми й особливо скарбові стражники, останні як формальші члени соціалістичної організації“.

Як бачите, се не статя про ті ніби „грізні появи“, перед якими редакція хоче остерегти суспільність, се вже денунціяція всіх і вся: галицької народньої маси в загалі й української спеціально, соціалістичних партій перед австрійськими й російськими властями, російських політичних утікачів перед австрійською поліцією, низших органів влади перед висшими, Австрії перед Росією, — се просто оргія денунціяторських інстинктів, із пошанованєм одних тільки польсько-шляхотських „начальних властей у краю“, які „*Slowo pol*“ хотіло би показати гідними місії приборканя „анархії й бандитизму“.

„Ми зовсім не твердимо, що Галичина подібно до Королівства стане жертвою революційної анархії“, — кінчить свою статю „*Slowo pol*“, одначе се не перешкодило йому відіграти роль генерального

денунціанта. Чи настане в Галичині „революційна анархія“ чи ні, а все таки може власть ся виставити правительство взяти ся ще енергічнійше до приборкування тих елементів, що борють ся з польсько-шляхотським панованем, особливо ж до приборканя „української національної агітації, яка має виразно гайдамацький характер“; ми-ж знаємо, що „*Slowo pol.*“ і вся польсько-шляхотська компанія хотіли би найперше очистити *tę część Rzeczypospolitej* з „гайдамацького племені“!...

Тактика, як бачите, не нова. Скільки то разів „*Slowo pol.*“ et C-іe кричали вже про „грізні появи“, видумуючи найфантастичніші історії про українські бунти! „Січові бунти“ в Косівщині 1904 р., в Надвірнянщині минулої зими, „терор“ Січовиків сього літа в Сколім. Опісля все те показувало ся видумкою, але денунціяції досягали свою ціль і на нарід спадали надзвичайні репресії.

Спеціально що до „терору“ в Сколім, то недавно судова розправа в Стрию виказала наглядно, яким оружжям воювало „*Slowo pol.*“ і тов. Завалене тріумфальної брами, приготованої на прийняте польських Соколів, і смерть робітника Чайковського, який мабуть по паному впав до криниці і з якого зроблено мученика *sprawy narodowej*, вбитого Січовиками, які завалли браму, аби не свідчив проти них, — все те повязано разом і цілі тижні польська преса, не виключаючи й демократичної, уїдала на „гайдамацьку лич“, приписуючи при тій нагоді всему українському народови як найчорніші інстинкти й величаючи свій нарід лицарями світла. А тимчасом прокураторія по довгій тяганні невинних людей обжалувала за завалене брами тільки одного чоловіка, варібника Федька Пельдера, опираючи ся тільки на зізнаню одного свідка, 16-літнього шевського хлопця з „*patryotycznej młodzieży ziemieśniczej*“, — за вбійство Чайковського нікого навіть не обжалувано. А на суді стверджено, що одинокий свідок „гайдамацького злочину“ не міг нічого бачити, бо ніч була дуже темна, а „український гайдамака“ в тім часі, коли його мимо темної ночі бачив той одинокий свідок, — здорово хранив у себе дома. І так скінчило ся на увільненю обжалуваного, але в серцях читачів польської преси певне лишило ся багато з того, чим обкинула вона „*bratni naród*“. І так воно все: факт може бути правдивий або ні, але вражінє, викликане освітленєм його, остане на довго, а сього й треба всенольським апостолам винищеня „гайдамацького племені“.

В польських демократичних кругах часто говорять Українцям: „Що на політичній полі діється вам кривда, се правда, але що до заспокоювання ваших культурних потреб, то ваші нарікання не мають рації“. О так, про заспокоєне наших культурних потреб польсько-шляхотські влади такі дбалі, що навіть ломлять собі голову над що-раз новішими формами заспокоювання їх. От пр. наші потреби на полі середнього шкільництва заспокоювано доси закладанем менше більше що 10 літ одної гімназії. Але сей спосіб показав ся красивій Раді шкільній, видно, невідповідним, і вона так довго ломила собі голову, аж придумала инший. Як звісно, українська людність із бережанського й сусідніх повітів добивала ся від кількох літ що-раз енергічніше заложена української гімназії в Бережанах. В кінці таки добила ся, але не української гімназії, тільки отвореня в I і II класі при польській гімназії відділів, у яких науку гр.-кат. релігії, географії й історії, математики й історії природи викладають по українськи, а всі инші предмети по польськи. Отже замість української гімназії утравізм, той утравізм, який показав ся таким непедагогічним в учительських семінаріях. Тепер „*Slowo pol,*“ порушило питанє, що й окремі українські гімназії й утравізація „*starych ognisk kultury polskiej na Rusi*“, се за багато. І в заспокоюваню культурних потреб українського народу настане мабуть перерва, доки краєва Рада шкільна не придумає якогось іще новішого способу.

А тим часом закладає вона дальші „*ogniska kultury polskiej na Rusi*“. В Сокалі отворено в початком сього шкільного року першу класу гімназії. І хоч у ній більшість учеників належить до української народности (зголосило ся: 86 Українців, 70 Поляків, 10 Жидів, 1 Німець; прийнято; 73 Русинів, 57 Поляків, 7 Жидів, 1 Німця), то в гімназії не тільки викладова мова польська, але навіть не заведено науки української мови, „бо нема учителя“...

Пишучи в останній книжці ЛНВ про самовбійство двох селянських синів — учеників української гімназії в Тернополі, зазначив я, що „смерть їх стане на довгі літа для доволучних селян відстрашаючим приміром від посилення дитий до „панських шкіл“. І справді з початком сього шкільного року перша класа в тій гімназії числить тільки 153 учеників, коли минувшого року було їх у ній 197. Чи-ж остра класифікація, що спричинила згадане самовбійство, не послужила тим інтенціям, які має супротив українських шкіл краєва Рада шкільна?

До тої самої мети тільки иншою дорогою змагають і наші москвофіли, які всіми силами дбають про охорону селянських дітей від „фонетичної зарази“. На сьогорічних загальних зборах москвофільського „Общества им. Мих. Качковского“, що відбули в Львові 18 вересня, по донесеню „Галичанина“ (ч. 195) „о. Г. А. Полянський зажадав, аби центральний виділ конче сповнив рішене торічних зборів, прийняте на пропозицію селянина І. Савчука з Буковини, й вислав депутацію до цїсаря з просьбою о усуненє фонетики ві шкіл“. „Проч із фонетикою!“ і „Цїсар найвисша наша надїя!“ — отсе головні „ідеї“ москвофільського просьвітного „Общества“, призначеного вже при самім заложеню для паралїзованя просьвітного руху на українській національній основі.

Зрештою в уладженю зборів бито головно на зверхній блиск, аби заімпонувати селянським учасникам. Два представлення, парадна служба божа, похід на Високий Замок, де відбули ся збори, „народное гуляньє“ тамже, ну і в кінці в залі „Народного Дому“ „танці, в яких брало участь над 120 пар“, — се вже для інтелїгенції.

А на самих зборах говорено про деякі галузи господарства (подбайте наперед, панове, аби було на чім вести господарство!), ну, і підношено „руско-народного духа“: „Представительница Общества русскихъ женщинъ во Львовѣ, г-жа Б. І. Гумецкая, произнесла прекрасную и одушевляющую рѣчь о задачахъ женщинъ и о женскомъ движеніи; крестьянка изъ Рѣпнева, Фекла Борсукъ, сказала равно-же прекрасную рѣчь о задачахъ женщинъ крестьянокъ въ виду церкви, народа и семьи, а крестьянинъ изъ Метенева, И. Метельскій, съ жаромъ указалъ на обязанности крестьянъ въ виду народа, края и державы“. Що то тільки не проповідувало ся в тих „прекрасныхъ рѣчахъ“!..

Не забракло й віденського комедіянта дра Вергуна, що як „добрий політик“, їдючи з жолоба „истинно русскихъ людей“, пробує залицяти ся також до лібералів, міакуючи своїм „політичним розумом“, що в їх жолобі готово бути незабаром більше вівса. „Окончаніє своєї рѣчи произнесъ д-ръ Д. Н. Вергунъ на литературномъ языкѣ съ велико-рускимъ произношеніемъ, дабы, якъ онъ сказаль, крестьяны привыкали къ звуку литературной русской рѣчи“. Ну, заки приучувати „крестьянъ“, міг би др. Вергун зайняти ся найперше співробітниками „Галичанина“, а то їх писання „на литературномъ языкѣ“ ще дуже далеко до писань на справжнім „рускомъ языкѣ“...

БІБЛІОГРАФІЯ.

Памятки українсько-руської мови і літератури, видає Археологічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Том V. **Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в.,** видав **Др. Кирило Студинський.** Том I. У Львові 1906. Накладом Наукового Товариства імени Шевченка. З друкарні Наукового Тов. імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 8-ка. Стор. LXII+314. В серії збірок матеріалів, видаваних Археологічною Комісією Наук. Тов. ім. Шевченка, а спеціально збірок матеріалів для історії нашої мови, письменства і літератури прибуває отсе новий ряд, розпочатий проф. Студинським. Се будуть причинки до історії полемічної літератури, що розпочала ся у нас у другій половині XVI віку і тягла ся, можна сказати, аж до половини XIX в., бо останніми її появами можна вважати такі книги, як Гарасевичові *Annales ecclesiae ruthenae* та Малиновського *Kirchen- und Staatsatzungen*, що що до свого способу писання і що до основних поглядів виявляють немало спільного з найстаршими руськими полемічними творами тої доби, яку задумав обняти проф. Студинський. На жаль проф. Студинський не подав ані в передмові, ані у вступній студії пляну дальшої публікації, тому й не можемо про се сказати нічого. В перший том увішли ось які твори: 1) Венедикта Гербеста *Wypisanie drogi*, з р. 1566, висмок із ширшого твору того ж автора „*Odpowiedź na Confessia*“, коротенький (12 стор. друку) опис поїздки Гербеста на Русь та його уваги про потребу унії. 2) Щасного Жебровського „*Kaokol, któruy rozsiewa Stephanek Zizania*“ з р. 1595, також невеличка брошура (стор. 13—30), вірєць широко-вауїтської полеміки, що ше й тепер може служити зразком для сучасних прихильників того напрямку. 3) Стефана Зизанія, Казанє свв. Кирила о Антихриствѣ, з р. 1595, паралельно в руським і польським тексті (стор. 31—200, отже найбільша часть отсеї збірки). 4) Відпис на другий лист Інатія Потія до кн. Константина Острожського, твір доси недрукований, що заховав ся в двох рукописах, із яких один містить ся в бібліотеці Оссолінських у Львові, а другий у рукописній збірці Василянського монастиря в Крехові. На оба рукописи звернув я увагу проф. Студинського; його заслуга крім опублікованя памятки лежить головно в тім, що він дійшов до висновка, що її автором був молодий тоді Мелетий Смотрицький. 5) Перу Смотрицького належить також статя без титулу, а властиво систематично уложена збірка вишмок і цитатів для якогось ненаписаного полемічного трактату, яку опублікував проф. Студинський із єдиного відомого доси списку в петербурській Публичній бібліотеці. Комплекс матеріалів доповнюють ся передруком Потієвої брошури *Relacia y Vważenie*, виданої уперве 1609 року. Нема сумніву, що збірка проф. Студинського заслужить собі на вдячність спеціалістів, що займають ся

історією унії, за передруковане рідких брошур, а особливо за опубліковане рукописних матеріалів. Додає їй вартости ще простора передова студія, в якій проф. Студинський подає спеціальні уваги, найширші про брошуру Зизанія та про ново знайдений твір Смотрицького (клирика Острожського), зупиняючи ся головню на догматичних деталях спору і менше входячи в історично-побутовий зміст. Що проф. Студинський усім серцем стоїть на боці унії та її давніх прихильників, зачисляє до великих учених такі єзуїтські поваги, як Беляршін і без оговорок повторяє їх та їх польських конфратрів клевети на Греків і на Русь противну думці про унію, се серед наших обставин річ зовсім натуральна; як історикови можна би проф. Студинському зробити той закид, що занадто різко і без детального розсліду, одиноко на підставі слів католицьких полемістів засуджує таких людей, як Зизаній і Смотрицький православної доби. Сучасний історик, для якого догматичні контроверсії не мають сьогодні ніякого значіння, знайде для їх оцінки нивші і далеко вірнійші мірила.

Ів. Фр.

Зъ потоку життя. Альманахъ. Упорядкували: М. Коцюбинський и М. Чернявський. У Херсоні, 1905 (появив ся в 1906 р.). Друкарня наслід. О. Д. Ходушиной. Ст. 281, вел. 8°. Ціна 1-30 руб.

На сей альманах склали ся переважно твори українських письменників; із Галичан і Буковинців узяли участь у ньому лише Ів. Франко, Кобилянська, А. Чайківський і Луцький. Сьвіжими, пахучими квітками у сїм альманасі є головню поезії: Франка („Стріли“), Кибальчичівної („Шелестіння очерету“), Лесі Українки („Було се...“), Старицького („Чертог сіяв...“), Чернявського („Легенда сокола“), Коцюбинського („З глибини“) і Мирного (переклади з Гайного). Новелі й нариси (з виїмком Кибальчичівної „В концерті“ і Єфремова „Однаково — чи жив, чи загинув“) — шабльононі, деревляні: читаєш, згорнеш книжку, — й видаєть ся тобі, неначе перед хвилею ти згриз люкрецію. Справжньою прикрасою альманаха є два більші оповідання: Чайківського „За чужі гріхи“ й Нечуя-Левицького „Гастролі“. Чайківський оповідає легко, живо й інтересно. Його оповіданє ворушить і настроює неприхильно до милітаризму. Ефект псує лиш одно. Герой Чайківського, син повії, виховуєть ся у старих Буців. Несвідомий свого родового назвиска, він відбуває військову службу під назвиском своїх добродіїв. Тимчасом власти пошукують за ним, як таким, що називаєть ся Кашараба. Його адресу з пімсти подає один панич; його арештують, потягають до відповідальности за злочин дезерції, кладуть у вину те, що як Кашараба повинен був відбути військову службу два літа вчаснійше, і засуджують на три роки військової служби. Се лиху спричинює дальші лиха: вмирає синок, вмирає жінка, а герой із розпуки й горя підчас босняцького повстаня наставляє свої груди на карабінові кулі й гине під Устіколїно. Такий скелет оповідання.

И певне, звичайний читач прочитає його „душком“ і буде вдячний за нього авторови. Але юрист усе-ж таки спитаєть ся зараз: чи-ж се можливе, щоб військові суди так безмилосердно карали чоловіка, хоч по його боці нема ніякої вини? Бо за що-ж міг суд обжалувати героя? Адже він не ухияв ся від військової служби, заприсяжений і покликаний до служби не втікав, лише відбув її правильно. А те, що не знав свого родового назвиска і через те припізнав ся, се не його вина — нема по його боці злого наміру (böser Vorsatz). Зрештою військового злочину стаєть ся винним той, хто зобовязаний жо внярською присягою, не слухає виданого до себе в правильний спосіб поклику, коли припізнає може бути вмінене йому в вину і треває довше як вісім днів. Пишучи про Чайківського „За чужі гріхи“, ми булиб не забігали на поле юриспруденції, але робимо се вмісне тому, що автор оповідання — се один із ліпших галицьких юристів, а в додатку син Марса й певне добре знає всякі кодекси. Що до оповідання „Гастролі“ — то скажемо тільки: наш Левицький не любить нас заводити, не завів він нас і сим разом. Він малює нам родинний трикутник: Литошевський, співак, його жінка — прозаїчна гуска, — і романтичний гусак Николаїдас. Пейзажі пишні, фігури змальовані плястично, роман з'ображений делікатно.

М. М-ський.

Іван Галайда, Збірник Січових пісень (Крайцарове видання ім. Тараса Шевченка). Чернівці, 1906. Накладом Івана Савицького. 3 друкарні І. Вігlera.

Отсе перша книжочка „Крайцарового видання ім. Тараса Шевченка“. Характерний куріоз у самій назві видання: „крайцарове“ тоді, як „крайцарі“ давно скасовані, а імя Шевченка надужито до простої реклами, бож із самим виданем і його провідною ідеєю се імя мабуть не має нічого спільного. Навіть не на стілько, як на давніх трафіках із простим тютюном і табакою малюнок турецького султана. Про тяжку мізерію свідчить отся книжочка, склеєна з ріжних віршів і пісень уже відомих із давнійших друків, або нових та таких, що краще-б лишили ся невідомими. До таких треба зачислити особливо безіменний „Народний гимн“, де до першої строфи старої пісні Чубінського „Ще не вмерла Україна“ додано невугарне віршованє якогось безіменного галицького чи буковинського віршороба, вложене з самих шабляонових і пустих фраз про „силу“, „волю“, „славу“ в роді:

Чорне море ще всьміхнеть ся,
Дніпро ще зрадїє,
Ще над Галич, Буковину
Долонька (!) наспів.

Тай в загалі... Можна признавати всякі заслуги „Січам“, але підносити їх до найвисшого ідеалу, як роблять „січові“ віршарі, нема ніякої потреби. Се лише парість старого рутенського пусто-

мельства, якому-б треба раз зробити кінець. Численніші в збірочці вірші Віри Лебедової, що колись виявляла гарний літературний талант, та тепер, охоплена „січовим“ запалом також поринає в таку „патріотичну“ фразеологію, що аж жалко читати. *І. Ф.*

Іван Петрушевич, Спількові крамниці сист. Рочдель (Крайцарове видання ім. Тар. Шевченка). Чернівці 1906. Накладом Івана Савицького. 3 друкарні І. Вігlera (16-а, ст. 15).

На вступі подає автор досить невеселу характеристику наших сільських крамниць, які на його думку „гнізда визиску і деморалізації і в яких найбільші ще зиски мають різні вороги та п'явки нашого народу“. І се говорить він не про жидівські, а про руські крамниці, а крамниці читальняні, спількові, церковні та громадські ставить ще вище, бо в них, мовляв, крім звичайного недбалства практикують ся ще різні надужиття та марнотравство, фальшоване рахунків і т. п. На жаль, на potwierdжене сих уваг автор не дає ніяких фактів ані цифер, так що не можна гаразд знати, чи се образ дійсного стану наших сільських крамниць, чи лише така форма реклами для тої системи, яку пропагує автор. Ся система (Рочдель) полягає на трьох принципах: продаване та куповане тільки за готівку, без боргованя, чекова (купонова) контролю і розділ зиску між купуючих у пропорції до суми, яку дали уторгувати. Нема сумніву, що ся система представляє технічні улпшення в практиці дрібних крамниць, та жаль, що автор замість докладнішого виясненя економічних користей системи налягає головно на моральний бік, що дає його розвідочці досить невідповідний моралізаційний запах. *І. Ф.*

Грамаатка (український буквар), з малюнками, склав Норець. К., видання Череповского, ст. 48, ціна 15 коп.

Се одна з ластівок російської „весни“ на Україні, споряджена досвідченим фаховим педагогом, якого се непевне весняне тепло вивело з довгої сціпенілости й заохотило до дальшої праці для українського шкільництва. Тішимо ся й ждемо дальших овочів його праці.

Хоч маємо діло з роботою досвідченого педагога, про практичність прийнятого в грамаатці методу не в однім можна-б спорити ся (відділенне науки письма від науки читання, лученне букв малих і великих разом, подавання занадто великого матеріалу нараз); але сю сторону лишаємо спеціалістам. Дивне вражінне роблять поучення для учителя, дані при кінці книжки по російськи. Невже-ж автор припускає, що той, хто буде вчити дитину з українського букваря, сам не втне українського поучення? Се зрештою ліпше-б було відріжнити осібно від самого букваря і тут розвинути ширше так лише коротко, більше патяком кинені аргументи за наукою на українській мові. Се вдячна робота для ш. автора, особливо коли він виступить з ним під своїм іменем — з піднятим заборолом.

Книжечка видана дуже гарненько, з гарними образками — може аж занадто — бо се відбило ся на ціні, трохи високій для букваря, обчисленого на ширше розповсюдження. А ми бажаємо йому шире як найширшого — в школі й поза школою. *М. Г.*

Портрет Шевченка, роботи Ф. Красицького, появив ся перед кількома днями в книгарськiм обiгу. Гарний сей портрет, натуральної великостi, являєть ся результатом довгих студiй, з незвичайною пильністю й великим пiстизмом для великого Українця переведених його внуком, Фотием Красицьким, одним з визначнiйших українських артистiв, i варт особливої уваги нашої суспiльностi перед иньшими дотеперiшнiми портретами. Дуже низька розмірно ціна робить його загально приступним. *М. Г.*

Книжки надiслані до редакції.

Хронiка Наукового Товариства iмени Шевченка у Львові. Вип. III. Ч. 27. Справозданє за мiсяцi: май - серпень. Львiв, 1906. З друкарнi Наук. Тов. iм. Шевченка. Ст. 24, 8°. Цiна 30 сот.

Др. Иван Копач. Що таке людське думанє? Вiдбитка з „Учителя“. Львiв, 1906. З друкарнi Наук. Тов. iм. Шевченка. Ст. 50, вел. 8°. Цiна 60 сот.

Аграрнi страйки i бойкоти у схiднiй Галичинi в 1848—49 рр. (До iсторiї боротьби за суспiльно-економiчне визволенє українських селянських мас у схiднiй Галичинi). Написав Иван Кривецький. Вiдбитка з „Дiла“. Львiв, 1906. З друкарнi Манецьких. Ст. 24, 8°.

Др. Люйо Brentano. Етика i народна господарка в iсторiї. З нiмецького переклав Микола Левицький. (Бiблiотека для суспiльних наук. Ч. 5). Чернiвцi, 1906. З друкарнi товариства „Рускої Ради“. Ст. 46, 8°. Цiна 30 сот.

В Державнiй Думi. (Манiфест 17 жовтня р. 1905. Тронна промова. Вiдповiдь Думи на тронну промову. Деклярацiя мiнiстерства. Промови членiв Думи). (Додаток до 133 ч. „Громадської Думки“. N. 1). У Київi, 1906. З друкарнi т—ва Н. А. Гирич. Ст. 50, 8°.

Статут товариства „Просвiта“ у Київi, заснованого в пам'ять Тараса Шевченка. У Київi, 1906. З друкарнi т—ва Н. А. Гирич. Ст. 14, 16°.

Нова Громада ч. 6. Червень. — А. Кримський, Бейрутські оповiдання. I. „Растлiнiє правiв“. — Ів. Бондаренко, В рiднiм хуторi Евгєна Гребiнки. — П. Капельгородський, Весною. Вiршi. — В. Винниченко, Мое останнє слово. Опов. (кiнець). — М. Чернявський, Танки бюрократiв. Вiршi. — Б. Гринченко, Кудiшеви твори i сiльськi читачi. — Е. Щербакiвська, На чужому. Оповiдання. — М. Вдовиченко, До вязнiв. Вiршi. — Нисон Черняк, Червона нiч. Драматичний нарис. З єврейської мови переклали Марiя Ф. та Сергiй Б. — С. Черкасенко, Перед грозою. Вiршi.

— Мандрівець, Про Селянську Спілку. — С. Єфремов, Велика навчителька і мізерні учні. — М. Черкавський, Українці і Поляки в Думі. — Б. Ярошевський, За кордоном: Роля селянства в громадських рухах. Справи у Франції, Австро-Угорщині та Англії. — М. Лозинський, Вісти з Галичини: Виборча реформа. Загальний політичний страйк в Австрії. Загальний політичний хліборобський страйк у східній Галичині. Хліборобські страйки за поліпшення умов роботи й заробітку. — С. Єфремов, Відгуки з життя та письменства: Своя хата на чужині. Політична спадщина Драгоманова й баламутні заходи коло неї. — Бібліографія. I. Рецензії й справоздання. II. Українська преса. III. Що в по журналах. IV. Нові книжки.

Нова Громада. Ч. 7. Зміст: 1) В. Винниченко, Хто ворог. 2) О. Лотоцький, На від'їзді. Сторінка з спогадів. 3) М. Вороний, З циклу „За брамою раю“. Вірші. 4) А. Кримський, Бейрутські оповідання. I. „Растлініє правів“ (кінець). 5) І. Рулька, Давно було, вірші. 6) Б. Грінченко, Кулішеві твори і сільські читачі (кінець). 7) М. Чернявський, Нависла ніч, вірші. 8) А. Тесленко, Хуторяночка, оповідання. 9) П. Капельгородський, Роздоріжжя, вірші. 10) М. Лозинський, Антін Менгер і його соціально-політичні твори (кінець). 11) А. Франс, Дочка Ліліт, оповідання. 12) А. Кримський, Критично-філологічні уваги про ложки дьогтю в бочках меду. 13) А. Гембек, З історії одного міста. 14) М. Дмитрів, З діяльності Подільського земства. 15) С. Єфремов, З російського життя. 16) К. Ф. Нове видання для селян. 17) Бібліографія.

Вільна Україна. Ч. 5—6 (сконфісковане). Май—юль. В. Винниченко, Раб краси. — С. Петлюра, Слова і діла буржуазії. — П. Капельгородський, Похоронний марш (з російського). — В. Винниченко, Дізгармонія (картини з життя революціонерів) (кінець буде). — С. Тагон, Державна дума і революційні перспективи. — М. П., Робітничя партія і економічна боротьба пролетаріату (далі буде). — П. Понятенко, Мілітаризм, постійне військо і міліція (кінець буде). — М. Чацький, Останній з'їзд Російської Соціально-Демократичної Робітничої партії. — К. Недоля, Два тумана. — П. Понятенко, Огляд закордонного життя. I. Відгуки першомайських демонстрацій. II. Вибори в Франції і нові перспективи. III. Конфлікт між королем і народами в Швеції. IV. Палата лордів на шляху народу. V. Борець за волю і добробут ірландського народу Майнелль Девіт. — Бібліографія. — Хроніка. — Оголошення.

РАДА

щоденна політична, економічна і літературна газета виходить у Києві від 15 ст. ст. вересня 1906 р. Ціна на рік 4 карб., на пів року 2 карб., на 3 місяці 1 карб., на 1 місяць 50 коп. з пересилкою. За кордон на 9 карб., на пів року 4 карб. 50 коп. РАДА виходить що дня, окрім понеділків та після свят. Адреса редакції РАДИ Київ, Велика Підвальна ул. ч. 6, біля Золотих воріт.

КНИГАРНЯ НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

Львів, ул. Театральна ч. 1

продає

ПОРТРЕТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

натуральної величини, відбитий на папері,

виконаний внуком поета Фотієм Красіцьким власноручно на літографічному камені в чорнім кольорі з легким зазначенням тону тіла.

Ціна 3 корони.

АКОРДИ

АНТОЛЬОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

ВІД СМЕРТИ ШЕВЧЕНКА ДО НАЙНОВІЙШИХ ЧАСІВ
під редакцією Дра ІВ. ФРАНКА, з ілюстраціями Ю. ПАНЬКЕВИЧА.

Люксусове виданє, по ціні 6, 7·50, 8, 8·50 і 10 кор.

Дістати можна в „Українсько-руській Видавничій Спілці“, у Львові, ул.
— — — — — Чарнецького, ч. 26. — — — — —

Усі книжки і часописи, що виходять у Росії, Галичанам і Буковинцям найліпше замовляти у

КНИГАРНІ НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА,

ул. Театральна, ч. 1 у Львові.